راخمان خانبابايۇ

تىلشۇناسلىق تېزىسلىرى

شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى

راخمان خانبابايۇ

تىلشۇناسلىق تېزىسلىرى

تەھرىرى: ئەنۋەر داۋۇت
مەسئۇل تەھرىرى: ئوسمان نادىر

شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى
1990 - يىل. ئۈرۈمچى

تەلشۈناسلىق تەزىسلىرى

شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھرى قۇرۇلۇش يولى 9 - قورۇ)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۆلچىمى: 1092×787مم، 32 كەسلەم، باسما تاۋىقى: 7.75
1989 - يىل 6 - ئاي 1 - نەشرى
1990 - يىل 6 - ئاي 1 - بېسىلىشى
سانى: 1,500—1
ISBN7-5371-0430-4/H·5
باھاسى: 1.70 يۈەن

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە 1
1. تىلنىڭ ئىجتىمائىي فۇنكسىيىسى 1
تىل — ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقىلىشىش قورالى 1
تىل — ئومۇمىي خەلقنىڭ ئالاقىلىشىش قورالى 2
تىل — تەپەككۇر قىلىشنىڭ قورالى 3
2. تىل — بەلگىلەر سىستېمىسى 6
تىل بەلگىلىرىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئالاھىدىلىكى 6
تىل بەلگىلىرىنىڭ ئىختىيارىيلىقى ۋە تۇراقسىزلىقى 8
تىل بەلگىلىرىنىڭ سىستېمىلىقلىقى 10
بىرىكىش مۇناسىۋىتى ۋە تۇرکۈملىنىش مۇناسىۋىتى 12
تىل سىستېمىسى — ئىنسانلارغا خاس بولغان ئالاھىدىلىك 14
3. فونېتىكا 18
فونېتىكا تەتقىقاتىنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرى 18
ئاۋاز 26
تاۋۇش چىقىرىش 34
ئىككى تۇر تىل ئىپادىسى 40
فونېما 57

پەرقلەندۇرگۈچ ئالاھىدىلىك 63
فونېمىلارنىڭ تۈركۈملىنىشى 69
فونېمىلارنىڭ بىرىكىشى 72
نۇتۇق ئېقىمىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرى 74
4. گراماتىكا 77
گراماتىكا قائىدىسى 78
گراماتىكىلىق بىرلىكلەر 81
بىرىكىش قائىدىسى 87
تۈركۈملىنىش 100
ئۆزگەرتىپ ئالماشتۇرۇش ۋە جۈملە تىپلىرى 113
تىللارنىڭ قۇرۇلما تىپلىرى ۋە ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى 116
5. سېمانتىكا 123
لۇغەت تەركىبى ۋە سۆز مەنىسى 123
سۆز مەنىلىرىنىڭ تۈركۈملىنىشى 130
سۆز مەنىلىرىنىڭ بىرىكىشى 146
6. يېزىق ۋە يېزىق تىلى 153
يېزىق ۋە تىل 153
يېزىقنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ... 158
ئېغىز تىلى ۋە يېزىق تىلى 171
7. تىلنىڭ تەرەققىياتى 174
تىل تەرەققىياتىنىڭ سەۋەبى ۋە ئالاھىدىلىكى..... 174
تىلنىڭ بۆلۈنۈشى 183
قوشۇمچە:
دۇنيادىكى تىللارنىڭ كلاسسىغكاتسىيسى 293

تىلنىڭ بىرلىككە كېلىشى 05
8. تىللارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى 08
تىل تەركىبلىرىنى قوبۇل قىلىش 08
تىللارنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشى 11
دۇنيا تىلى 215
9. تىل سىستېمىسىنىڭ تەرەققىياتى 217
فونېتىكىنىڭ تەرەققىياتى 217
گراممماتىكىنىڭ تەرەققىياتى 225

مۇقەددىمە

1. تىلشۇناسلىق ئوبيېكتى ۋە ۋەزىپىسى

تىلشۇناسلىق — تىلنى تەتقىق قىلىدىغان پەن. تىل بولسا تىلشۇناسلىقنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى.

تىل — ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقىلىشىش قورالى①. تىلشۇناسلىقنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى تىلنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىپ، كىشىلەرنى تىل ھەققىدىكى ئەقلىي بىلىمگە ئىگە قىلىشتىن ئىبارەت.

تىلنىڭ تۈزۈلۈشى ناھايىتى مۇرەككەپ بولىدۇ. تىلدىكى تەتقىقات ئاساسەن تۆۋەندىكى ئۈچ قىسىمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇلار: فونېتىكا، گراماتىكا، لېكسىكا ۋە سېمانتىكا. بۇ قىسىملارنىڭ ھەممىسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مەلۇم كەسمە دەۋردىكى تىلنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى تەسۋىرلەشكە، ئۇنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشى ئۈستىدە ئىزدىنىشكە ياكى مەلۇم دائىرىدىكى تىللار ئارا سېلىشتۇرۇش ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق تارىخىي ئۆزگىرىشلىرىنى تەتقىق قىلىشقا بولىدۇ. تىل بىر ئىجتىمائىي ھادىسە. ئۇ، تىلنى ئىشلەتكۈچىلەرنىڭ پسىخولوگىيىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، شۇڭلاشقا تىلغا قارىتا يەنە ئۇنىڭ جەمئىيەت

① «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 20 - توم، 396 - بەت.

بىلەن بولغان مۇناسىۋەتى، ئۇنى ئىشلەتكۈچىلەرنىڭ پىسخولوگىيىلىك مۇناسىۋىتى ئارقىلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشقا بولىدۇ. ھەر خىل تىللارنىڭ ئاساسىي تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق تىلنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيەتلىرىنى يېغىنچاقلاشقا بولىدۇ. بۇ نەزەرىيىۋى تىلشۇناسلىقنىڭ ۋەزىپىسى. بىز بۇ تېزىستا تىلنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى ۋە رولى تىلنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە تىلنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى سۆزلەپ ئۆتمەكچى.

2. تىلشۇناسلىقنىڭ پەن سىستېمىسىدىكى تۇتقان ئورنى

تىل پائالىيىتى ئىنسانىيەتنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىنىڭ ھەممە ساھەسىگە سىڭىپ كىرگەن. ئىنسانلار پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان جايلارنىڭ ھەممىسى تىلغا موھتاج. بۇ خىل ئەھۋال مۇقەررەر ھالدا تىل تەتقىقاتىنىڭ باشقا پەنلەر بىلەن بولغان زىچ مۇناسىۋىتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، تىل تەتقىقاتى ئىجتىمائىي پەنلەر بىلەنلا زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپلا قالماي، يەنە تەبىئىي پەنلەر بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ قالدى. بۇنى ئالاقىلىشىشنىڭ جەريانى ئارقىلىق تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ.

تىل ئارقىلىق ئالاقىلىشىشنىڭ جەريانى ناھايىتى قىسقا ۋاقىتلىق ئىش، لېكىن ئۇ بىر قاتار مۇرەككەپ مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەگەر ئىنفورماتسىيە نەزەرىيىسىنىڭ ئاتالغۇلىرى بىلەن سۆزلىگەندە، بۇ جەريان

ئاساسەن «رەقەم تۈزۈش — چىقىرىش — يوللاش — قوبۇل قىلىش — رەقەمنى يېشىش» دىن ئىبارەت بەش باسقۇچنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ يەردە ئېيتىلىۋاتقان ھەربىر باسقۇچقا نىسبەتەن مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بېرىش زۆرۈر. بۇ خىل تەتقىقات، تەبىئىيكى، تىلنى تەتقىق قىلىش بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك، لېكىن بۇ ئىشنى تىلشۇناسلىقنىڭ ئۆزى يالغۇز تاماملىيالمايدۇ. بۇ ھەر خىل پەنلەرنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىپ، بىرلىكتە ھەمكارلىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ. تىل تەتقىقاتىنىڭ نەتىجىسى بارغانسېرى باشقا پەنلەرنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشىگە ئېرىشمەكتە، تىلشۇناسلىق پۈتۈن پەن سىستېمىسىدا مۇھىم ئورۇننى تۇتۇپ كەلمەكتە.

3. تىلشۇناسلىقنىڭ رولى

تىل توغرىسىدىكى ئەقلىي بىلىم ئەمەلىيەتتىن كېلىدۇ، شۇنداقلا ئۇنىڭ يەنە ئەمەلىيەتكە قارىتا يېتەكچىلىك رولى بولىدۇ. تىلشۇناسلىقنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋە پەننىڭ تەرەققىي قىلىشىدا مۇھىم رولى بار.

بىرىنچىدىن، تىل - يېزىقنى ئۆگىنىش — پەن - تېخنىكىنى ئىگىلەشنىڭ، مەدەنىيەت سەۋىيىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ ئاساسى.

ئىككىنچىدىن، ۋەتىنىمىزنىڭ زېمىنى كەڭ، مىللەتلىرى كۆپ بولۇپ، ھەرقايسى مىللەتنىڭ ئۆز تىل - يېزىقىنى قوللىنىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئەركىنلىكى

بار. تىل - يېزىق سىياسەتلىرىنى ئىجرا قىلىش ئۈزۈن مۇددەتلىك ۋەزىپە. تىل - يېزىق ساھەسىدىكى ھەر خىل خىزمەتلەرنى توغرا ۋە ئوڭۇشلۇق ئىشلەش ئۈچۈن، چوقۇم تىل ۋە يېزىق قائىدىلىرىنى ئاساس قىلىش كېرەك.

ئۇچىنچىدىن، يېڭى تېخنىكىلارنىڭ بارلىققا كېلىشى تىلشۇناسلىقنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسىنى كېڭەيتتى. بۇنى يۇقىرىدا سۆزلەنگەن تىلشۇناسلىق بىلەن باشقا پەنلەرنىڭ مۇناسىۋىتىدىن ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

1. تىلنىڭ ئىجتىمائىي فۇنكسىيىسى

تىل ــ ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقىلىشىش قورالى

تىلنى ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئەمگىكى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشى يارىتقان. ئېنگېلس مۇنداق دېگەنىدى: «تىل ئەمگەك داۋامىدا ۋە ئەمگەك بىلەن بىللە كېلىپ چىقىقان. بۇ ــ بىردىنبىر توغرا چۈشەندۈرۈش...»①

تىل ــ ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقىلىشىش قورالى (چۈنكى كىشىلەر تىلدىن باشقا يەنە ئىشارەت، بايراق، چىراغ، تېلېگراممىا سىفىرلىرى، ماتېماتىكا بەلگىلىرى ۋە خىمىيە فورمۇللىرى قاتارلىق ئالاقىلىشىش ۋاستىلىرىنى ئىشلىتىدۇ). شۇڭلاشقا ئېنىق ئالاقىلىشىش قورالى، تىللىق ئالاقىلىشىش قورالى ۋە غەيرىي تىللىق ئالاقىلىشىش قورالى

---

① ئېنگېلس: «مايمۇننىڭ ئادەمگە ئايلىنىش جەريانىدا ئەمگەكنىڭ رولى»، 7 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1973 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

دەپ ئىككىنگە بۆلۈنىدۇ. تىل — نۇتۇق سۆزلەش ۋە ئىدىـ يىنى ئىپادىلەشنىڭ قورالـى. نۇتۇق بولـسا كىشىلەرنىڭ بۇخىل قورالنى ئىشلىتىپ، ئىدىيىنى ئىپادىلىشى بىلەن بارلىققا كەلگەن نەتىجە. كىشى بىلەن كىشى ئوتتۇرىسـ ىدىكى مۇناسىۋەت تىل ئارقىلىق ساقلىنىدۇ. تىل بولغانىدىلا، جەمئىيەتتە هايات كەچۈرۈۋاتقان كىشىلەر ئانىدىن بىرلىكتە ئەمگەك قىلالايدۇ، بىرلىكتە تۇرمۇش كەچۈرەلەيدۇ، بىرلىكتە كۈرەش ئېلىپ بارالايدۇ، ئانىدىن تەبىئەت بىلەن بولغان كۈرەشتە، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشىدىكى ئورتاق پائالىيەتنىى بىر ـ بىرىگە ماسلاشتۇرالايدۇ. شۇڭلاشقا ستالىن مۇنداق دېگەنىدى: «پۈتۈن جەمئىيەت ئۈچۈن چۈشىنىشلىك بولغان تىل بولمىسا، جەمئىيەت ئىشلەپچىقىرىشىنى توختىتىدۇ، يىمىرىلىدۇ ۋە جەمئىيەت بولۇپ تۇرالمايدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، تىل هەم ئالاقىلىشىش قورالى، هەم جەمئىيەتنىڭ كۈرەش قىلىش ۋە تەرەققىي قىلىش قورالى.»①

تىل — ئومۇمىي خەلقنىڭ ئالاقىلىشىش قورالى

تىل جەمئىيەتنىڭ پۈتۈن ئەزالىرىغا نىسبەتەن بىرـ لىككە كەلگەن ئورتاق نەرسە. ئۇ ئومۇمىي خەلقنىڭ ئالاـ قىلىشىش قورالى. ستالىن بۇ نۇقتىنى سۆزلىگەندە، مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «تىل بىرەر سىنىپ تەرىپىدىن ۋۇجۇدـ

① ستالىن: «ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، 30 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

قا كەلتۈرۈلگەن ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ، جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ ۋە نۇرغۇن ئەۋلادلارنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن. تىل بىرەر سىنىپنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى، جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن يارىتىلغان. دەل شۇنداق بولغانلىقتىن، تىل جەمئىيەت ئۈچۈن بىرلىككە كەلگەن، جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرى ئۈچۈن ئورتاق بولغان، ئومۇمىي خەلق تىلى سۈپىتىدە يارىتىلغان. شۇڭا، كىشىلەرنىڭ ئالاقىلىشىش قورالى بولغان تىلنىڭ خىزمەت قىلىش رولى پىرىنسىپ ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ، باشقا سىنىپلارغا زىيان يەتكۈزۈش ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل جەمئىيەت ئۈچۈن، جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى سىنىپلار ئۈچۈن بايراۋەر خىزمەت قىلىشتىن ئىبارەت.»①

تىل ــ تەپەككۇر قىلىشنىڭ قورالى

(تىل ـ تەپەككۇر قىلىشنىڭ ئەڭ ئۇنۇملۈك ۋاستىسى، لېكىن بىردىنبىر ۋاستە ئەمەس. بەزىبىر ئالاھىدە ئەھۋاللاردا بەزى مەنىلەر باشقا غەيرىي تىللىق ئالاقىلىشىش قوراللىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. ئەگەر تىل

① يۇقىرىدىكى كىتاب.

ئىدىيىنى ئىپادىلەشنىڭ بىردىنبىر قورالى دېيىلسە «ئېيتىپ مەنىنى بىلدۈرۈپ كېتەلمەسلىك» هادىسىسى بولمىغان بولاتتى)، شۇنداقلا بىلىم مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ ساقلىنىش ئورنى. كىشىلەر ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنى بىلىپ، ئۇقۇم شەكىللەندۈرگەندە، تىل ئارقىلىق سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى بېكىتىپ ئۇنى ساقلايدۇ. ستالىن بۇ هەقتە مۇنداق دېگەنىدى: «تىل تەپەككۇر بىلەن بىۋاستە باغلىنىشلىق بولىدۇ، ئۇ ئادەمنىڭ تەپەككۇر قىلىش پائالىيىتىنىڭ نەتىجىلىرىنى، بىلىش پائالىيىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى سۆزلەر بىلەن ۋە سۆزلەردىن تۈزۈلگەن جۈملىلەر بىلەن خاتىرىلەپ قويىدۇ ۋە مۇقىملاشتۇرۇپ بارىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە پىكىر ئالماشتۇرۇش ئىمكانىيىتى تۇغۇلىدۇ.»①

تەپەككۇر پۈتۈن ئىنسانىيەتكە ئورتاق، لېكىن هەر بىر مىللەتنىڭ تىلى ئوخشاش بولمايدۇ. تەپەككۇر چوڭ مېڭىنىڭ فۇنكسىيىسى. ئىنسانلارنىڭ چوڭ مېڭىسىنىڭ فىزىئولوگىيىلىك تۈزۈلۈشى ئوخشاش بولۇپ، مىللىي ئالاهىدىلىكى يوق. شۇڭلاشقا چوڭ مېڭىنىڭ فۇنكسىيىسى بولغان تەپەككۇرنىڭ مىللىي ئالاهىدىلىكى بولمايدۇ. بۇ پۈتۈن ئىنسانىيەتكە ئوخشاش بولىدۇ. دەل مۇشۇنداق بولغانلىقتىن، هەرخىل مىللەتتىكى كىشىلەر ئوخشاش بولغان نەرسىلەرنى بىلەلەيدۇ، لېكىن تەپەككۇر بىلەن ئايرىلالمايدىغان تىلنىڭ بولسا مىللىي ئالاهىدىلىكى كۈچلۈك

---

① ستالىن: «ماركسزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، 30 - بەت.

بولىدۇ. ھەربىر مىللەتنىڭ بىردىن مىللىي تىلى بولىدۇ. تىلنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكى بىلەن تەپەككۇرنىڭ پۈتۈن ئىنسانىيەتكە خاس بولۇشتەك خاراكتېرى ئارىسىدا زىددىيەت مەۋجۇت. بۇ زىددىيەت تىللار ئارىسىدىكى ئالماشتۇرۇش خىزمىتىنى ئىشلەش ئارقىلىق ھەل بولىدۇ. ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسىنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ «سۈنئىي ئەقىل ئىقتىدارى» دېگەن بىر يېڭى پەن بارلىققا كەلدى. ھازىر ئالىملار ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسى بىلەن بىۋاستە سۆزلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن تىرىشماقتا. بۇ مەقسەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى تىلشۇناسلىقنىڭ تىلنى تېخنىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا ۋە ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسىنىڭ تېخنىمۇ مۇكەممەللىشىشىگە باغلىق. بۈگۈنكى كۈندە تىلشۇناسلىق بىلەن ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنا تېخنىكىسىنىڭ ھەمكارلىق دائىرىسى كۈندىن-كۈنگە كېڭەيمەكتە.

2. تىل — بەلگىلەر سىستېمىسى

تىل بەلگىلىرىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئالاھىدىلىكى

ئىنسانلارنىڭ ئۆزئارا ئالاقىلىشىدىغان نەرسىسى بىر خىل ئەھمىيەتلىك نەرسە بولماستىن، بەلكى شەيئىلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بەلگىلەردىن ئىبارەت. سۆز بىرخىل بەلگىدىن ئىبارەت. ئۇ ئاڭلىغۇچىلارغا ئۆزىنىڭ قانداق شەيئىگە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرەلەيدۇ. بىر كىشى بۇ بەلگىلەرنى ئىگىلىگەندە، بۇ بەلگىلەرنىڭ قانداق نەرسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقىنى بىلگەن بولىدۇ. سۆزدىن ئىبارەت بۇ خىل بەلگە تاۋۇش ۋە مەنىنىڭ بىرىكىشىدىن بارلىققا كەلگەن بىر پۈتۈن گەۋدە. تاۋۇش تىل بەلگىلىرىنىڭ ماددىي شەكلى.

بەلگە بىلەن ئۇ ۋەكىللىك قىلغان شەيئى ئىككى خىل نەرسە. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مۇقەررەر مۇناسىۋەت يوق. تىل بەلگىلىرى ئۆز ئىچىگە شەكىل ۋە مەنىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئالىدۇ. شەكىلنى كىشىلەر سېزگۈ ئورگانلىرى ئارقىلىق سېزىپ بىلەلەيدۇ، تىلنى بولسا ئاڭلاش

سەزگۈسى ئارقىلىق سېزىدۇالالايدۇ. بۇ سېزىپ بىلىدىغان شەكىللەرنىڭ ھەممىسى مەنە بىلەن بىرىكىپ بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئادەم» دېگەن سۆزنىڭ تاۋۇش شەكلى «adɛm» بولۇپ ئاڭلاش سەزگۈسى ئارقىلىق سېزىپ بىلەلەيدىغان تاۋۇشلار. بۇ «ئىككى پۈتى بىلەن ماڭالايدىغان، سۆزلىيەلەيدىغان، ئىش قىلالايدىغان مەخلۇق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

تىل بەلگىلىرىدىكى شەكىل ۋە مەنىنىڭ بىرىكىشى جەمئىيەت تەرىپىدىن «ئۆز - ئۆزىدىن ئادەتكە ئايلانغان» نەرسە بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق مۇقەررەر، ماھىيەتلىك باغلىنىش يوق. ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئىككى پۈتىدا ماڭالايدىغان، سۆزلىيەلەيدىغان، ئىش قىلالايدىغان مەخلۇق»دىن ئىبارەت بۇ مەنىنىڭ «adɛm» دىن ئىبارەت تاۋۇشلار شەكلى بىلەن بىرىكىشىدە ھېچقانداق داۋالىنى سۆزلەپ بەرگىلى بولمايدۇ. بۇ، پۈتۈنلەي جەمئىيەتنىڭ ئادىتىگە ئايلىنىپ قالغانلىقتىن شۇنداق بولۇپ قالغان.

«ئادەت ئارقىلىق بەلگىلەنمەك» بۇ تىل بەلگىلىرىنىڭ ماھىيىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. تىل بەلگىلىرى ئومۇمەن جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلى. ئۇ كىشىلەر تەرىپىدىن كېلىشىش ئارقىلىق مۇئەييەن قىممەتكە ئىگە بولغاندىن كېيىن ئالاقىلىشىش قورالى بولالايدۇ. بەلگىلەرنىڭ بۇ شەرتلىرى ئەمەلىيەتتە بەلگىنىڭ شەكلى، مەنىسى ۋە بەلگە ۋەكىللىك قىلغان رېئال ھادىسە ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدۇ. تۆۋەندە بىز تىل بەلگىلىرىنى مىسال كەلتۈرۈپ، سىخىما ئارقىلىق بۇ خىل مۇناسىۋەتنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

2. تىل ــ بەلگىلەر سىستېمىسى

تىل بەلگىلىرىنىڭ خاراكتېرى ۋە ئالاھىدىلىكى

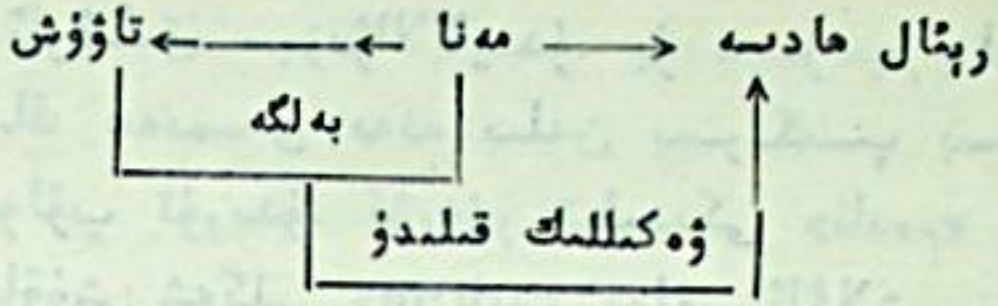
ئىنسانلارنىڭ ئۆزئارا ئالاقىلىشىدىغان ئەڭ مۇھىم بىر خىل ئەمەلىي ئەڭ بولماستىن، بەلكى شەيئىلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بەلگىلەردىن ئىبارەت. سۆز بىر خىل بەلگىدىن ئىبارەت. ئۇ ئاڭلىغۇچىلارغا ئۆزىنىڭ قانداق شەيئىگە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرەلەيدۇ. بىر كىشى بۇ بەلگىلەرنى ئىگىلىگەندە، بۇ بەلگىلەرنىڭ قانداق ئەڭ نەرسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىقىنى بىلگەن بولىدۇ. سۆزدىن ئىبارەت بۇ خىل بەلگە تاۋۇش ۋە مەنىنىڭ بىر-بىرىگە كىشىدىن بارلىققا كەلگەن بىر پۈتۈن گەۋدە. تاۋۇش تىل بەلگىلىرىنىڭ ماددىي شەكلى.

بەلگە بىلەن ئۇ ۋەكىللىك قىلغان شەيئىي ئېكىزى خىل ئەرسە. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مۇقەررەر مۇناسىۋەت يوق. تىل بەلگىلىرى ئۆز ئىچىگە شەكىل ۋە مەنىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئالىدۇ. شەكىلنى كىشىلەر سەزگۈ ئورگانلىرى ئارقىلىق سېزىپ بىلەلەيدۇ، تىلنى بولسا ئاڭلاش

سەزگۈسى ئارقىلىق سېزىۋالالايدۇ. بۇ سېزىپ بىلىدىغان شەكىللەرنىڭ ھەممىسى مەنە بىلەن بىرىكىپ بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئادەم» دېگەن سۆزنىڭ تاۋۇش شەكلى «adɛm» بولۇپ ئاڭلاش سەزگۈسى ئارقىلىق سېزىپ بىلەلەيدىغان تاۋۇشلار. بۇ «ئىككى پۇتى بىلەن ماڭالايدىغان، سۆزلىيەلەيدىغان، ئىش قىلالايدىغان مەخلۇق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

تىل بەلگىلىرىدىكى شەكىل ۋە مەنىنىڭ بىرىكىشى جەمئىيەت تەرىپىدىن «ئۆز - ئۆزىدىن ئادەتكە ئايلانغان» نەرسە بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق مۇقەررەر، ماھىيەتلىك باغلىنىش يوق. ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئىككى پۇتىدا ماڭالايدىغان، سۆزلىيەلەيدىغان، ئىش قىلالايدىغان مەخلۇق»دىن ئىبارەت بۇ مەنىنىڭ «adɛm» دىن ئىبارەت تاۋۇشلار شەكلى بىلەن بىرىكىشىدە ھېچقانداق داۋالىنى سۆزلەپ بەرگىلى بولمايدۇ. بۇ، پۈتۈنلەي جەمئىيەتنىڭ ئادىتىگە ئايلىنىپ قالغانلىقتىن شۇنداق بولۇپ قالغان.

«ئادەت ئارقىلىق بەلگىلەنمەك» بۇ تىل بەلگىلىرىنىڭ ماھىيىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. تىل بەلگىلىرى ئومۇمەن جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلى. ئۇ كىشىلەر تەرىپىدىن كېلىشىش ئارقىلىق مۇئەييەن قىممەتكە ئىگە بولغاندىن كېيىن ئالاقىلىشىش قورالى بولالايدۇ. بەلگىلەرنىڭ بۇ شەرتلىرى ئەمەلىيەتتە بەلگىنىڭ شەكلى، مەنىسى ۋە بەلگە ۋەكىللىك قىلغان رېئال ھادىسە ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدۇ. تۆۋەندە بىز تىل بەلگىلىرىنى مىسال كەلتۈرۈپ، سىخىما ئارقىلىق بۇ خىل مۇناسىۋەتنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

تىل بەلگىلىرىنىڭ ئىختىيارىيلىقى ۋە تۈزۈلمىلىقى

تىل بەلگىلىرىنىڭ ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ تاۋۇشى بىلەن مەنىسىنىڭ بىرىكىشىنىڭ ئىختىيارىيلىقىدا كۆرۈلىدۇ. بۇ جەمئىيەت تەرىپىدىن بېكىتىلىپ ئادەتلەنگەنلىكتىن بولىدۇ. تاۋۇش ۆە مەنىنىڭ بىرىكىشىدىكى ئىختىيارىيلىق ئىنسانلار تىلىنىڭ ھەر خىل، ھەر تۈرلۈك بولۇشىدىكى بىر ئاساسىي سەۋەب. ھەرخىل تىللار ئوخشاش بولمىغان تاۋۇشلار ئارقىلىق ئوخشاش شەيئىنى ئىپادىلەيدۇ. (مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى «书»، ئىنگلىز تىلىدىكى «book»، ئۇيغۇر تىلىدىكى «كىتاب») يەنە، ئوخشاش بىرخىل تاۋۇشلار ئوخشاش بولمىغان شەيئىنى ئىپادىلىشى مۇمكىن (مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى «糠» (شېكەر)، ئۇيغۇر تىلىدىكى «تاك» (بىلەمەسلىك)، دېگەنلەرگە ئوخشاش). بۇ ئەھۋاللار تىل بەلگىلىرىنىڭ ئىختىيارىيلىق خۇسۇسىيىتىنىڭ ئىپادىلىنىشىدىن ئىبارەتتۇر.

بەلگىنىڭ ئىختىيارىيلىق خۇسۇسىيىتى پەقەت بەلگىنى ياراتقان چاغدىكى ئەھۋالنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بەلگە ئالاقىلىشىشكە كىرگەندىن كېيىن، يەنى مەلۇم بىر تاۋۇش

شەكلى بىلەن مەلۇم بىر مەنە بىرلىشىپ مۇئەييەن رېئال ئەھۋالنى ئىپادىلىگەندىن كېيىن، ئۇ ئىشلەتكۈچى ئادەم ئۈچۈن ئىپتقاندا، مەجبۇرلاش خاراكتېرىگە ئىگە بولىدۇ. ئەگەر قايتىدىن جەمئىيەت تەرىپىدىن كېلىشمەستىن ئۆزگەرتىلسە، ئۇ چاغدا بەلگە ئۆز كۈچىنى يوقتىدۇ.

تىل بەلگىلىرىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى ئۇنىڭ تۈز سىزىقلىقلىقى. تىل بەلگىلىرى پەقەت بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى بارلىققا كېلىدۇ، زامان جەھەتتە تۈز سىزىق بويىچە تارقىلىدۇ.

بەلگىنىڭ ئىختىيارىيلىقى يەككە بەلگىنىڭ تاۋۇش ۋە مەنە ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتكە نىسبەتەن ئىپتىلغان. بەلگىلەرنىڭ تۈزىلىشى دېگەندە، بەلگىلەر بىر - بىرىگە ياندىشىپ بىرىكتۈرۈلۈپ، ئوخشاش بولمىغان قۇرۇلمىلارنى تۈزەيدۇ. بەلگە بىلەن بەلگىنىڭ بىرىكىشى ۋە يەككە بەلگىدىكى تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدە ناھايىتى چوڭ پەرق بار. بەلگە بىلەن بەلگىنىڭ بىرىكىشى ئىختىيارىي ئەمەس، ئۇنىڭدا شەرت بولىدۇ. ئۇنى ئىسپاتلاشقا ۋە چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. بەلگە بىلەن بەلگىنىڭ بىرىكىش شەرتى تىلدىكى ھەرخىل قۇرۇلمىلارنىڭ قائىدىسىدىن ئىبارەت. مەسىلەن، «ياخشى كىتاب»، «كىتاب ياخشى» قاتارلىقلار. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەڭ كىچىك بەلگىلەردىن بىرىكىپ تۈزۈلگەن. «كىتاب»، «ياخشى» دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى تاۋۇش ۋە مەنىنىڭ ئىختىيارىي بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن بەلگە، لېكىن ئۇلارنىڭ «ياخشى كىتاب»، «كىتاب ياخشى» دەپ بىرىكىشى ئىختە-

يارىي ئەمەس. ئۇلارنىڭ قانۇنىيىتىنى سۆزلىگىلى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ تۈزۈلۈشىدىن بىرىكىش شەرتىنى ئۇققىلى بولىدۇ، ئىختىيارىيلىقنى ئاساس قىلغان بەلگە شەرتلىك ۋە قائىدىلىك مۇناسىۋەتتىدە تۇرىدۇ. بۇ، تىلنى قانۇنىيەتكە ۋە چۈشىنىش خاراكتېرىگە ئىگە قىلىدۇ.

تىل بەلگىلىرىنىڭ سىستېمىلىقلىقى

تىل بەلگىلىرى ئۆزئارا مۇناسىۋەتسىز بىر دۆۋە نەرسە بولماستىن، تەشكىللىك ۋە تەرتىپلىك بىر سىستېما. تىل بىرخىل قاتلاملىق قۇرۇلما. بۇ قۇرۇلمىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى قاتلاملارغا بۆلۈنۈشىدە كۆرۈلىدۇ. بۇ خىل قۇرۇلما بىرىكىش ۋە ئورۇن ئالماشتۇرۇشقا تايىنىپ ھەرىكەتلىنىپ تۇرىدۇ.

تىلنىڭ تۆۋەن قاتلىمى بىر يۈرۈش فونېمىلاردىن ئىبارەت بولىدۇ. بىرخىل تىلنىڭ فونېمىلىرىنىڭ سانى گەرچە بىرقانچە ئون بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ناھايىتى كۆپ بىرىكىشلەرنى تۈزەيدۇ. بۇ خىل بىرىكىشلەر تىل بەلگىلىرىنىڭ شەكىل قىسمىنى ھازىرلاپ بېرىدۇ. تىلنىڭ يۇقىرى قاتلىمى تاۋۇش ۋە مەنىدىن بىرىككەن بەلگە ۋە بەلگىلەرنىڭ تىزمىسىدىن ئىبارەت. بۇ بىر قاتلام يەنە بىر قانچە بالداقلارغا بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى بالداق مورفېما بولۇپ، مەنە بۇ يەردە شەكىلگە ئىگە بولۇپ، تاۋۇش ۋە مەنىدىن بىرىككەن ئەڭ كىچىك بەلگىنى ھاسىل

قىلىدۇ. ئىككىنچى بالداق مورفېمىلاردىن تۈزۈلگەن سۆز بولىدۇ. ئۈچىنچى بالداق سۆزلەردىن تۈزۈلگەن جۈملە بولىدۇ. سۆز ۋە جۈملىلەرنىڭ ھەممىسى بەلگىلەر تىزمىسىدىن ئىبارەت.

فونېمىدىن مورفېمغىچە بولغان جەريان تىلنىڭ قاتلاملىق قۇرۇلمىسىدا ئەڭ مۇھىم ھالقىلىق بىرىكىش ئورنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، فونېما پەقەت بەلگىنىڭ شەكلىنى شەكىللەندۈرسە، مورفېما شەكىل بىلەن مەنىنى بىرلەشتۈرىدىغان بەلگە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. فونېمىدىن مورفېمغا ئۆتۈش بىر خىل سۈپەت ئۆزگىرىشىدىن ئىبارەت. تىلدىكى فونېمىلارنىڭ سانى بىرقانچە ئون بولسا، مورفېمىلارنىڭ سانى بىرنەچچە مىڭ، بىرقانچە ئون فونېما بىرىكسە بىرنەچچە مىڭ بەلگە شەكىللىرىنى ھاسىل قىلىدۇ. شۇڭلاشقا فونېمىدىن مورفېمغا ئۆتۈش يەنە بىر سان ئۆزگىرىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. پەقەت مورفېمىلارنىڭ بولۇشى بىلەنلا ئالاقىلىشىش مۇمكىن ئەمەس. ئۇلارنى بىرىكتۈرگەندىن كېيىن تۈمەنلىگەن سۆزلەر پەيدا بولىدۇ. سۆز پەقەت نۇتۇق سۆزلەشنىڭ ماتېرىيالى، سۆز بىلەن سۆزنى بىرىكتۈرۈپ جۈملە تۈزگەندە ئاندىن ئالاقىلىشىشكە بولىدۇ. جۈملە ئالاقىلىشىشنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ۋاقىتلىق تۈزۈلگەن نەرسە. تىل كىشىلەرنى تۈمەنلىگەن سۆز ۋە ھەرخىل جانلىق بولغان جۈملە تۈزۈش قائىدىلىرى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر چەكسىز مىقداردىكى جۈملىلەرنى تۈزەيدۇ.

تىلنىڭ قاتلىمىنىڭ قۇرۇلمىسى: فونېما ← مورفېما ← سۆز ← جۈملىدىن ئىبارەت بولىدۇ. بىر نەچچە ئون ← بىر قانچە مىڭ ← تۈمەنلىگەن ← چەكسىز، مانا بۇ تىلدىن ئىبارەت قاتلاملىق قۇرۇلمىنىڭ ئىقتىدارى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بىر نۇقتىلىق مۇناسىۋەتنى ۋە تۈرلۈك مۇناسىۋەتنى

تىلدىن ئىبارەت بۇ قاتلاملىق قۇرۇلما بىر نۇقتىلىق (كومبىناتسىيە) ۋە ئورۇن ئالماشتۇرۇشقا تايىنىپ ھەر بىر كەتلىنىدۇ. يۇقىرىدا بىز سۆزنىڭ تىلدىكى مۇستەقىل ئىشلىتىش كۈچى بولىدىغان بەلگە ئىكەنلىكىنى سۆزلەپ ئۆتكەنىدۇق. ھازىر، بىز سۆزلەرنىڭ ھەر بىر كەتلىنىش ئەھۋالىنى كۆرۈپ باقايلى: سۆزلەرنىڭ بىر نۇقتىلىق ئۇسۇلى زامان جەھەتتىكى تۈز سىزىقچانلىق خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن ئىلگىرى كېيىن بىر نۇقتىدۇ. بۇ خۇددى بىر زەنجىرگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. بىر ھالقا يەنە بىر ھالقىغا تۇتاشتۇرۇلغان بولىدۇ. تىل زەنجىرىدىكى ھەر بىر ھالقىنى ئىلمۇ-ئىلم، باشقا بىر ھالقىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، يېڭى بىر تىل زەنجىرىنى تۈزەشكە بولىدۇ. مەسىلەن:

بىرىكىش مۇناسىۋىتى

تۈركۈملىنىش مۇناسىۋىتى			
	دىلدار	خەت	يېزىۋاتىدۇ
	جەسۇر	ئىنگلىزچىلى	ئۆگىنىۋاتىدۇ
	نادىر	ئىسكرىپكا	چېلىۋاتىدۇ
	دىيار	رەسىم	سىزىۋاتىدۇ
	رەنا	پومزەك	ئويناۋاتىدۇ
	~	~	~
	~	~	~
	~	~	~

بەلگە بىلەن بەلگىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان مۇناسىۋەت «بەلگىلەرنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋىتى» دەپ ئاتىلىدۇ. بەلگىلەرنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋىتى شەرتلىك بولىدۇ. مەسىلەن: «ياخشى»، «كىتاب»دىن ئىبارەت ئىككى بەلگە «ياخشى كىتاب» ۋە «كىتاب ياخشى» بولۇپ بىرىكىدۇ. ئۇلارنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋىتى ئوخشاش بولمايدۇ. پۈتۈن بىرىكمىنىڭ خاراكتېرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. بەلگە بىلەن بەلگىنىڭ بىرىكىشى تىلنىڭ قۇرۇلمىسىنى ھاسىل قىلىدۇ.

زەنجىرنىڭ مەلۇم ھالقىسىدىكى ئۆزئارا ئالمىشىدىغان بەلگىلەر مۇئەييەن بىرخىل ئوخشاش رولغا ئىگە بولىدۇ. ئۇلار تەبىئىي ھالدا تۈركۈملىنىپ توپنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى «تۈركۈملىنىش مۇناسىۋىتى» دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: «ياخشى كىتاب». بۇ بەلگىلەر زەنجىرىگە نىسبەتەن ئېيتساق، «ياخشى» دېگەن ئورۇندا «يامان»، «چىرايلىق»، «سېرىق» دېگەن سۆزلەر كېلىشى

مۇمكىن. «كىتاب»نىڭ ئورنىغا «كىنىسم»، «دەپتەر»، «قەلەم» قاتارلىق سۆزلەر كىشىلەرنى مۇمكىن. بۇ ئىككى گۇرۇپپا سۆزلەر ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا بىر تۈركۈمنى ھاسىل قىلىدۇ.

بىرىنچى مۇناسىۋەتتى ۋە تۈركۈملىنىش مۇناسىۋىتى تىل سىستېمىسىدىكى ئىككى خىل تۈپكى مۇناسىۋەت. پەتىل تىل بەلگىلىرى (سۆز، مورفېما) بۇ ئىككى خىل مۇناسىۋەت ئىچىدە بولۇپلا قالماي، بەلكى بەلگىنى ھاسىل قىلىدىغان فونېما ۋە مەنمۇ بۇ ئىككى خىل مۇناسىۋەتنىڭ ئىچىدە بولىدۇ.

بىرىنچى مۇناسىۋەتتى ۋە تۈركۈملىنىش مۇناسىۋىتى بولسا تىل سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرۈشتىكى بىر ھالقا. بىزنىڭ مۇرەككەپ تىل ھادىسىلىرىنى كۆزىتىش، تەھلىل قىلىش ۋە يېغىنچاقلىشىشىمىزدىكى بىر دانە ئاچقۇچ.

تىل سىستېمىسى — ئىنسانلارغا خاس بولغان ئالاھىدىلىك

تىلنى ئىگىلەش ئۈچۈن تەرەققىي قىلغان چوڭ مېڭە ۋە جانلىق تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرى بولۇشى زۆرۈر، يەنە ئابستراكت تەپەككۇر قابىلىيىتى ۋە جانلىق تاۋۇش چىقىرىش قابىلىيىتىگە ئىگە بولۇش كېرەك.

ئادەمدىن باشقا مەخلۇقلاردا مۇنداق ئىككى خىل قابىلىيەت بولمايدۇ. باشقا مەخلۇقلارنىڭ ئىنسان تىلىنى ئىگىلىشى مۇمكىن ئەمەس، لېكىن ئۇلارمۇ ئۆزئارا ئالاقىلە-

شەلەيدۇ. بۇ ھايۋانلارنىڭ «تىلى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئىنسانلارنىڭ تىلى بىلەن بۇخىل ھايۋانلارنىڭ تىلىدا ماھىيەتلىك پەرق بار:

1. بىرلىكلەرنىڭ ئېنىقلىقى. ئىنسانلارنىڭ سۆزلىگەن سۆزى گادىرماچ بىرنەرسە بولماستىن، چەكلىرى ئېنىق بولغان بىرلىكلەردىن ئىبارەت. ئالاقىلىشىشنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، تىلنىڭ قائىدىلىرى بويىچە جۈملىلەرنى تۈزۈپ چىقىشقا بولىدۇ، لېكىن ھايۋانلارنىڭ «تىلى» گادىرماچ بولغان تووۇلاش ياكى ئۇسسۇل ئويناش ئارقىلىق مۇقىم مەنىنى بىلدۈرىدۇ، ئۇلاردىكى بىرلىكنى ئايرىپ چىقىشقا بولمايدۇ ھەمدە بىرلىكلەرنىڭ بىرىكىشىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ.

2. ئىختىيارىيلىقى. ھايۋانلار تىلىنىڭ ئىختىيارىيلىقى بولمايدۇ. ئۇلاردا تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدىكى ئىختىيارىيلىق بولمايدۇ. بەزى جانلىقلارنىڭ «تىلى»دا مەلۇم دەرىجىدە ئىختىيارىيلىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇ مەلۇم دائىرىدە چەكلىنىدۇ ۋە ئۆلۈك بولىدۇ. بۇنى ئىنسانلارنىڭ تىل بەلگىلىرىنىڭ ئىختىيارىيلىق خۇسۇسىيىتى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ.

3. قۇرۇلمىنىڭ ئىككى قاتلاملىق خاراكتېرى. ئىنسانلار تىلى فونېما قاتلىمى ۋە بەلگە قاتلىمىدىن ئىبارەت ئىككى قاتلامدىن تۈزۈلگەن قۇرۇلما. بەلگە قاتلىمى يەنە بىرقانچە بالداقلارغا بۆلۈنىدۇ. ئۇ مورفېمنى ئەڭ كىچىك بىرلىك قىلىپ، بىرىكىش ئارقىلىق سۆز ۋە جۈملىلەردىن ئىبارەت بەلگىلەر تىزمىسىنى ھاسىل

قىلىدۇ، لېكىن ھايۋانلارنىڭ «تىلى» نىڭ بىرلىكىنى ئايرىپ چىقىپ، قۇرۇلمىسىنى تەھلىل قىلغىلى بولمايدۇ. قۇرۇلمىسىنىڭ ئىككى قاتلاملىقى ھەققىدە تېخىمۇ سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ.

4. ئىجادچانلىقى. قۇرۇلمىسىنىڭ ئىككى قاتلاملىق خاراكتېرىنىڭ ئەڭ مۇھىم نەتىجىسى شۇكى، تىلنىڭ ئىجادچانلىقى ئارقىلىق كىشىلەر چەكسىز تىل ۋاستىلىرىنى ئالماشتۇرۇش ۋە بىر-بىرىگە بىلەن چەكسىز جۈملىلەرنى تۇزەيدۇ، لېكىن ھايۋانلارنىڭ تىلى بىرخىل يېپىق سىستېما بولۇپ، ئۇ يەتكۈزىدىغان ئۇچۇر مۇقىم بولۇپ، تەسىرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ.

5. ئىگىلىۋېلىش خاراكتېرى. ئىنسانلارنىڭ تىل قابىلىيىتى تۇغما بولىدۇ، لېكىن قايسى تىلنى ئىگىلىشى كېيىنكى ئىش. بىر رېئال تىل شارائىتتى بولمىسا، بىرخىل تىلنى ئۆگەنگىلى بولمايدۇ. ھايۋانلارنىڭ «تىلى» بولسا تۇغۇلۇشى بىلەن بار بولۇپ، ئۆگىنىش ھاجەتسىز.

6. ئىنسانلارنىڭ تىلى زامان ۋە ماكانىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. ھايۋانلارنىڭ ئالاقىلىشىشى كونكرېت ئەھۋالغا بولغان ھېسسىي ئىنكاس بولۇپ، پەقەت مەلۇم بىرخىل ئۇچۇرنىلا يەتكۈزۈپ بېرەلەيدۇ. ئۇلار ئۆتمۈشتىكى ئۆتكەن ئىشلارنى ئەسلىيەلمەيدۇ ياكى كەلگۈسىنى پەرەز قىلالمايدۇ. پەقەت ئىنسانلار تىلنى ئىشلىتىپ ئۆتمۈشنى، ھازىرنى سۆزلىيەلەيدۇ، مۇرەككەپ بولغان ئىدراكىي پەرەز قىلالايدۇ. تىلنىڭ بۇ خىل ئالاھىدىلىكى ئۇچۇرنى يەتكۈ-

ۇشنىڭ زامان ۋە ماكان چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغانلىقىنى
كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

يۇقىرىدا سۆزلەنگەن ئالتە تەرەپ، ئىنسانلار تىلى بىلەن ھايۋانلار «تىلى» نىڭ تۈپكى پەرقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ ئالاھىدىلىكلەر ھازىرلانغاندىلا، ئاندىن ئۇنى ئىنسانلار تىلى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. شۇڭلاشقا، تىل ئىنسانلارغا خاس بولغان ئالاقىلىشىش قورالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ستالىن مۇنداق دېگەنىدى: «تاۋۇشلۇق تىل ئىنسانىيەت تارىخىدا كىشىلەرنىڭ ھايۋانات دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىقىشقا، جەمئىيەت تۈزۈشكە، ئۆز تەپەككۇرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى ئۈيۇشتۇرۇشقا، تەبىئەت كۈچلىرى بىلەن غەلىبىلىك تۇردە كۈرەش قىلىشقا ھەمدە ھازىرقى ۋاقىتتا بىز قولغا كەلتۈرگەن تەرەققىياتقا يېتىشىگە ياردەم بەرگەن كۈچلەرنىڭ بىرى»①. بۇ بىر ئابزاست سۆز، يىغىنچاق ۋە ئېنىق ھالدا تىلنىڭ ئىنسانلارنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتىدىكى زور رولىنى شەرھلەپ بېرىدۇ.

① ستالىن: «ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىسى»، 64 - بەت.

3. فونېتىكا

فونېتىكا تەتقىقاتىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى

1. تىل تاۋۇشلىرىدىكى ئەڭ كىچىك بىرلىك ئۇچۇرنى ئىپادىلەيدىغان بەلگىلەرنىڭ ھەممىسى ماددىي ماتېرىيالنى ئۆزىنىڭ توشۇغۇچى جىسمى قىلغاندا ئاندىن بەلگىلەرنى چىقارغىلى، يەتكۈزگىلى ۋە ھېس قىلىپ بىلگىلى بولىدۇ. ئەڭ مۇھىم ئالاقىلىشىش قورالى بولغان تىل، ئېغىز بوشلۇقىدىن چىققان تىل تاۋۇشلىرىنى بەلگىلەرنىڭ تاشقى پوستى قىلىدۇ.

تىل تاۋۇشلىرى فونېتىكىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى. ھەرقايسى پەنلەر ئۆزلىرىنىڭ ئوبيېكتىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن، دائىم دېگۈدەك ئۇنى ئەڭ كىچىك بىرلىكلەرگە بۆلۈپ، ئاندىن بۇ بىرلىكلەرنىڭ خاراكتېرى، ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە ئۇلارنىڭ بىردەكش قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. ئەڭ كىچىك تىل تاۋۇشىنىڭ بىرلىكى بىر قاتار گەپلەرنىڭ ئىچىدىن كېسىۋېلىنىپ ئىخچاملانغان بولىدۇ. مەسىلەن: «مەن» «سەن» سۆزلىرىدىكى m، ə، n،

تاۋۇشلىرىنى يەنە قايتا بۆلگىلى بولمايدۇ. بۇلار ئەڭ كىچىك تاۋۇش بىرلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تىلشۇناسلىقتا بۇنى «تىل ئېلېمېنتلىرى» دەپ ئاتايدۇ. ئادەتتە بىز ئاڭلايدىغان بوغۇملارنىڭ ھەممىسى تىل ئېلېمېنتلىرىنىڭ، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ قۇرۇلما قائىدىسى بىلەن بىرىكىشىدىن تۈزۈلىدۇ.

دۇنيادىكى تىللار نەچچە مىڭ خىل، ئىشلىتىلىدىغان تىل ئېلېمېنتلىرى بولسا چەكلىك. تىلشۇناسلىقتا ئادەتتە سۆزلىنىدىغان تىل ئېلېمېنتلىرى 200 ئەتراپىدا. ئەمدى مەلۇم بىر كونكرېت تىلغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، تىل ئېلېمېنتلىرىنىڭ سانى تېخىمۇ چەكلىك بولىدۇ. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تەتقىقاتىدا ئالدى بىلەن تىل ئېلېمېنتلىرىدىن ئىبارەت بۇ خىل ئەڭ كىچىك تىل تاۋۇش بىرلىكىنى تەھلىل قىلىش كېرەك.

2. تىرانسكرىپسىيە

تىل تاۋۇشلىرىنى توغرا تەھلىل قىلىش ئۈچۈن تىل ئېلېمېنتلىرىنى خاتىرىلەيدىغان بىر يۈرۈش بەلگىلەر بولۇشى زۆرۈر. ئادەتتىكى يېزىقنى ئىشلىتىش بۇ خىل بەلگە ئۈچۈن ئانچە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. تىل ئېلېمېنتلىرىنى خاتىرىلەيدىغان بەلگىلەر «تىرانسكرىپسىيە» دەپ ئاتىلىدۇ. ھازىر دۇنيادا ئەڭ ئومۇميۈزلۈك قوللىنىۋاتقىنى «خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيە» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيىنى خەلقئارا فونېتىكا جەمئىيىتى 1888 - يىلى بېكىتىپ بەلگىلەپ چىققان، شۇنىڭدىن باشلاپ قوللىنىپ كېلىنىۋاتىدۇ. خەلقئارالىق تىرانكرىپسىيىنى

بىكىتىش پرىنسىپى بولسا «بىر تىل ئىلىمىنىڭ ئۆچۈن بىر ترانسكرىپسىيە ئىشلىتىش، بىر ترانسكرىپسىيە بىلەن بىر تىل ئىلىمىنىڭ ئىپادىلەش» تىن ئىبارەت. ئادەتتە خەلقئارالىق ترانسكرىپسىيە قوللىنىلىدىغان بەلگە [ ] نىڭ ئىچىگە يېزىلىدۇ. مەسىلەن: [a]، [1]، [b]، [/] قاتارلىقلار. خەلقئارالىق ترانسكرىپسىيە ۋەكىللىك قىلىدىغان تاۋۇشلار دۇنيا بويىچە بىرەڭ، ئۇلارنىڭ مەلۇم كونكرېت بىر تىلدىكى شەكلى ئوخشاش بولغان ھەرپلەرنىڭ ئوقۇلۇشى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ قويماسلىق لازىم (تۆۋەندە خەلقئارالىق ترانسكرىپسىيە جەدۋىلى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېمىلارنىڭ خەلقئارالىق ترانسكرىپسىيە بىلەن ئىپادىلىنىش جەدۋىلى قوشۇمچە قىلىپ بېرىلدى). خەلقئارالىق ترانسكرىپسىيە جەدۋىلى «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلىنىڭ 1984 - يىللىق 3 - سانىدىن ئېلىندى. 37 - بەت).

3. تىل تاۋۇشلىرىنى قايسى جەھەتلەردىن تەتقىق قىلىش كېرەك

تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىش، يەتكۈزۈلۈش ۋە ھېس قىلىپ بىلىشتىن ئىبارەت ئۇچ ھالقىسى بولىدۇ. بۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا تىل تاۋۇشلىرىنىڭ فىزىئولوگىيىلىك، فىزىكىلىق ۋە پسىخولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. تىلنىڭ بۇ ئۇچ جەھەتتىكى خۇسۇسىيەتلىرى ئارتىكۇلياتسىيە ئىلمىي (تەلەپپۇزشۇناسلىق)، ئاكۇستىكا ۋە پسىخولوگىيىلىك فونېتىكىشۇناسلىق (ئاڭلاش سەزگۈسى فونېتىكىشۇناسلىق) تىن ئىبارەت ئۇچ خىل پەن تەرىپى

تىل ئۇرۇقى				بوغۇز تاۋۇشلىرى	يۇتقۇنچاق تاۋۇشلىرى	كىچىك تىل تاۋۇشلىرى	تىل ئوستى تاۋۇشلىرى			تىل ئۇچى تاۋۇشلىرى			لەۋ تاۋۇشلىرى	
							تىل ئوستى تارقا (تىل تىلۇۋى)	تىل ئوستى ئوتتۇرا	تىل ئوستى ئالدى	تىل ئۇچى تارقا	تىل ئۇچى ئوتتۇرا	تىل ئۇچى ئالدى	چىش تارىلىقى	لەۋ-چىش تاۋۇشلىرى	قوش لەۋ تاۋۇشلىرى
پارتلىمىغۇچى	جاراڭسىز	نەپەسسىز		ʔ		q	k	c	t	t		t			p
		نەپەسلىك		p'		q'	k'	c'	t'	t'		t'			
	جاراڭلىق	يەپەسسىز				ɢ	g	ɟ	d	d		d			b
		نەپەسلىك				G'	g'	ɟ'	d'	d'		d'			b'
پارتلىمىغۇچى -	جاراڭسىز	نەپەسسىز									tɬ	te			
		نەپەسلىك									tɬ'	te'			

تاؤوژلار																		
سمیر بلاگغو	جاراگلیق	نه په سسز		bv	dð	dz		dz	dʒ	dz								
		نه په سلمك		bv'	dð'	dz'		dz'	dʒ'	dz'								
دماق	جاراگلیق		m	m			n	η		η	η	η	N					
تتره گو	جاراگلیق						r						R					
قایرسلما تمتر ریگوچی	جاراگلیق						l	t					R					
قوؤوز	جاراگلیق						I	l			ʌ	(f)						
قوؤوز- سمیر بلاگغو	جاراگسز						l											
	جاراگلیق						k											
سمیر بلاگغو	جاراگسز		Φ	f	θ	s		s	lc	e	c	x	χ	h	h			
	جاراگلیق		B	v	ð	z		z	ʒ	z	j	ɣ	R	ʕ	ʎ			

	R			(W)	j(h)			r			v	W q	جاراڭلىق	يېرىم سوزۇق تاۋۇشلار
				تىل ئۈستى سوزۇق تاۋۇشلىرى				تىل ئوچى سوزۇق تاۋۇشلىرى				لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار		
				تارقا	توتۇرا	تالدى		تارقا		تالدى				
سوزۇق تاۋۇشلار				iy	iu		ɯ u			lɥ	lɥ	y n n) (ɥ ɥ	يۇقىرى	
				IY			ʊ							
				e θ	ə e		ɤ o					(θ o)	يۇقىرىراق	
				E	ə									
				ɛ ɑ	ɜ		ʌ ɔ					(ɑ ɔ)	توۋەنرەك	
				x	ʁ									
				a	ʌ		ɑ ɒ					(ɑ)	توۋەن	

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېمىلارنىڭ خەلقئارالىق تىرانسكرىپسىيە بىلەن ئىپادىلىنىشى

فونېمىلار (ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى)	تىرانسكرىپسىيىسى	فونېمىلار (ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىشى)	تىرانسكرىپسىيىسى
ئا	[a]	ق	[q]
ئە	[ɛ]	ك	[k]
ب	[b]	گ	[g]
پ	[p]	ڭ	[ɔ]
ت	[t]	ل	[l]
ج	[dʒ]	م	[m]
چ	[tʃ]	ن	[n]
خ	[x]	ھ	[h]
د	[d]	ئو	[o]
ر	[r]	ئۇ	[u]
ز	[z]	ئۆ	[Φ]
		ئۈ	[y]
س	[s]	ۋ	[W]
ش	[ʃ]	ئې	[e]
غ	[R]	ئى	[i]
		ي	[j]

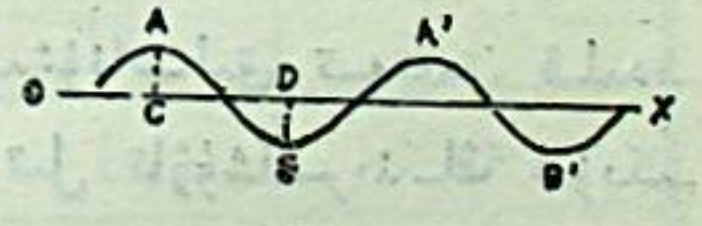
دىن ئايرىم - ئايرىم تەتقىق قىلىنىدۇ. بۇ، كىشىلەرنىڭ تىل تاۋۇشلىرىنى تەتقىق قىلىشنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئوچ ھالقا، ئوچ جەھەت، ئوچ خىل پەننىڭ ھەممىسى تەبىئىي پەن بىلەن تىلشۇناسلىق ئىلمىنىڭ چېگرىداش جايلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنى تەتقىق قىلىش ئوچۇن كۆپلەپ ئەمەلىي تەجرىبە ۋاستىلىرى لازىم بولىدۇ.

فىزىئولوگىيە، فىزىكا ۋە پسىخولوگىيە جەھەتلەردىكى تەتقىقات تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىشنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ يەنە ئىجتىمائىي خۇسۇسىيەتلىرى بولىدۇ. بۇ دەل ئوننىڭ ئالاقىلىشىش قورالى بولغان تىلدىكى رولى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. فىزىئولوگىيىلىك ئورگانلار چىقارغان فىزىكىلىق ئاۋازلار پەقەت تىلنىڭ مەنىنى ئىپادىلەشتىكى ماددىي ماتېرىيالدىن ئىبارەت. ھەر خىل تىللارنىڭ قايسى ماتېريالارنى ئىشلىتىشى، قانداق ئىشلىتىشىدە ئۆزلىرىنىڭ قائىدىلىرى بولىدۇ. بۇ، فونېمىشۇناسلىق تەتقىق قىلىدىغان تەرەپ. فونېمىشۇناسلىق تىل تاۋۇشلىرىنىڭ فىزىكىلىق ۋە فىزىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرىنى ئىگىلەش ئاساسىدا، تىلنىڭ ئىجتىمائىي فۇنكسىيىسى جەھەتتىن تىل تاۋۇشلىرىنى تەتقىق قىلىدۇ. بۇ خىل تەتقىقات تىلنىڭ ئۆز تۈزۈلۈشىگە چېتىشلىق بولۇپ، بۇ تىلشۇناسلىقنىڭ ئۆز دائىرىسىگە مەنسۇپ.

ئاۋاز

1. تەل تاۋۇشلىرىنىڭ تۆۋەنكى ئاملى

ھەرقانداق ئاۋاز بىرخىل فىزىكىلىق ھادىسىدۇر. بىز ئاڭلايدىغان ئاۋازلارنىڭ ھەممىسى ئەتراپتىكى ھاۋا زەررىچىلىرىنىڭ جىسمىنىڭ تەۋرىشى بىلەن ھاسىل قىلىغان ئاۋاز دولقۇنىنىڭ قۇلاق پەردىمىزنى تەتىرىتىشىنىڭ نەتىجىسىدىن بولىدۇ. بۇ ئاۋازنىڭ فىزىكىلىق خۇسۇسىيىتىدۇر. جىسمىنىڭ تەۋرىنىشى بەك مۇرەككەپ بولىدۇ. بىز ساپ بولغان تەۋرىنىشنى مىسالغا ئالساق، «كامېرتون» دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئەسۋابنىڭ تەۋرىشى ساپ بولىدۇ. ئۇنىڭ تەۋرىنىشنى تۆۋەندىكى سخېما بىلەن كۆرسىتىشكە بولىدۇ: بۇ ئىككى دەۋرلىك دولقۇن بولۇپ، ئىككى قېتىملىق تەۋرىنىشكە ۋەكىللىك قىلىدۇ. A، A′ بولسا «دولقۇن چوققىسى» دەپ ئاتىلىدۇ، B، B′ بولسا «دولقۇن جىلغىسى» دەپ ئاتىلىدۇ، AA′ ۋە BB′ «دولقۇن ئۇزۇنلۇقى» دەپ ئاتىلىدۇ.

1- رەسىم

AC ۋە BD بولسا «ئامپلىتۇدا» دەپ ئاتىلىدۇ. بىر سېكۇنتتا تەۋرىنىش قېتىم سانى «چاستوتا» دەپ ئاتىلىدۇ. ئامپلىتۇدانىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئاۋازنىڭ كۈچلۈك - ئاجىزلىقىنى بەلگىلەيدۇ. چاستوتىنىڭ ئاز -

كۆپلۈكى ئاۋازنىڭ ئېگىز - پەسلىكىنى بەلگىلەيدۇ (چاسا توتىنىڭ بىرلىكى بولسا گېرتس دەپ ئاتىلىدۇ). تەۋرىنىش ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى ئاۋاز چىقىرىش ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىنى بەلگىلەيدۇ. ئاۋاز، ئاۋاز ئېگىزلىكى، ئاۋاز كۈچى، ئاۋاز ئۇزۇنلۇقى ۋە ئاۋاز تەمبىرىدىن ئىبارەت ئامىللاردىن تەركىب تاپىدۇ. ھەر خىل ئاۋازلار مۇشۇ تۆت ئامىل ئارقىلىق بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. بولۇپمۇ ئاۋاز تەمبىرىنىڭ ئوخشاشماسلىقى ئاۋازلارنى بىر-بىرىدىن پەرقلەندۈرۈشتىكى تۈپكى ئامىل. تىل ئاۋۇشلىرىمۇ بىرخىل ئاۋازلاردۇر. ئۇلارمۇ بۇ تۆت خىل ئامىل بار.

1) ئاۋاز ئېگىزلىكى

ئاۋاز ئېگىزلىكى بولسا ئاۋازنىڭ ئېگىز - پەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ تەۋرەنگۈچى جىسىمنىڭ چاستوتىسى ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ، يەنى ئاۋاز چىقارغۇچى جىسىمنىڭ بەلگىلىنىدۇ ۋاقىت ئىچىدىكى تەۋرەش سانى ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ ئادەم قۇلىقىنىڭ ئاكلىسيالايدىغان چاستوتا دائىرىسى 16 — 20 مىڭ گېرتس ئەتراپىدا بولىدۇ. تىل تاۋۇشلىرىدىكى ئاۋازنىڭ ئېگىز - پەسلىكى ئادەمنىڭ تاۋۇش پەردىسىنىڭ ئۇزۇن - قىسلىقى، قېلىن - نېپىزلىكى ۋە چىڭ - بوشلۇقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

2) ئاۋاز كۈچى

ئاۋاز كۈچى بولسا ئاۋازنىڭ كۈچلۈك - ئاجىزلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئامپلىتۇدا ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ. تاۋۇشنىڭ كۈچلۈك - ئاجىزلىقى چىقىرىلغان ھاۋا ئېقىمى مىقدارىنىڭ كۆپ - ئازلىقى ۋە تاۋۇش چىقارغان ۋاقىتتا ئىشلەتكەن

كۈچنىڭ دەرىجىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. تاۋۇش چىقارغاندا كۈچ چوڭ بولسا، ھاۋا ئېقىمى كۈچلۈك بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تاۋۇشمۇ كۈچلۈك بولىدۇ، ئەكسىچە بولغاندا ئاجىز بولىدۇ.

3) ئاۋاز ئۇزۇنلۇقى

ئاۋاز ئۇزۇنلۇقى بولسا ئاۋازنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ ئاۋاز چىقارغۇچى ئەسۋابنىڭ تەۋرىنىش داۋاملاشقان ۋاقتىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ. تاۋۇشنىڭ ئۇزۇن قىسلىقىنىڭ بەزى تىللاردا مەنىنى پەرقلەندۈرۈش رولى بولىدۇ.

4) تەمبىر

تەمبىر بولسا ئاۋازنىڭ ئىنىدىۋىدۇئاللىقى، ساپاسىدۇر. ئۇ ئاۋازلارنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرىدىغان ئاساسىي ئامىل. ھەر خىل تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تەمبىرلىرىنىڭ ئەھمىيىلىنى ۋە ئۇلارنىڭ تىلدىكى فۇنكسىيىسىنى تەتقىق قىلىش فونېتىكا تەتقىقاتىنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى. تەمبىر بولسا ئاۋاز چىقارغۇچى جىسمىنىڭ تەۋرىنىش شەكلى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. بىزگە مەلۇمكى، كامېرتوننىڭ تەۋرىنىشى بىلەن چىققان ئاۋاز دولقۇنىنىڭ چاستوتىسى مۇقىم ھەم قائىدىلىك بولىدۇ. بۇ خىل ئاۋاز ساپ ئاۋاز دەپ ئاتىلىدۇ، لېكىن ئەمەلىي ئەھۋاللار ناھايىتى مۇرەككەپ بولىدۇ. بەزىدە ئاڭلايدىغان ئاۋازلارنىڭ كۆپىنچىسى چاستوتىلىرى ھەر خىل بولغان نۇرغۇن ساپ ئاۋازلاردىن تۈزۈلگەن مۇرەككەپ دولقۇندىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئىچىدە چاستوتىسى ئەڭ تۆۋەن بولغان ساپ ئاۋاز ئاساسىي دولقۇن

(ئاساسي ئاۋاز) دەپ ئاتىلىدۇ، قالغان ئاۋازلار گارمونىك دولقۇنلار (قوشۇمچە ئاۋازلار) دەپ ئاتىلىدۇ. بەزى مۇزىكىلاردىكى گارمونىك دولقۇنلارنىڭ چاستوتىلىرى بىلەن ئاساسي دولقۇننىڭ چاستوتىسى ئوتتۇرىسىدا دائىم بىرخىل پۈتۈن ھەسسىلىك ساندىكى تاناسىپلىق مۇناسىۋەت ساقلىنىدۇ. شۇڭلاشقا مۇزىكىلاردا، لېكىن قائىدىلىك، قايتىلىنىدىغان دەۋرلىك بىرخىل دولقۇن شەكلى بارلىققا كېلىدۇ. بۇ مۇزىكىلىك ئاۋاز دەپ ئاتىلىدۇ. بەزى مۇزىكىلاردىكى گارمونىك دولقۇنلارنىڭ چاستوتىلىرى بىلەن ئاساسي دولقۇننىڭ چاستوتىسى ئوتتۇرىسىدا پۈتۈن ھەسسىلىك تاناسىپلىق مۇناسىۋەت بولمايدۇ. شۇڭلاشقا قالايمىقان، تەرتىپسىز ۋە قائىدىسىز بىرخىل دولقۇن شەكلى بارلىققا كېلىدۇ. بۇ شاۋقۇن دەپ ئاتىلىدۇ. مۇزىكىلىق ئاۋاز بىلەن شاۋقۇن بولسا تېمبىر جەھەتتە پۈتۈنلەي ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ئاۋاز. فونېتىكىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھەممىسى مۇزىكىلىق ئاۋازلاردۇر، جارانلىق ئۈزۈك تاۋۇشلارمۇ مۇزىكىلىق ئاۋاز خاراكتېرىگە ئىگە، لېكىن ئۇلارنىڭ بىرئاز شاۋقۇن تەركىبلىرى بولىدۇ. جارانسىز تاۋۇشلارنىڭ ھەممىسى شاۋقۇن بولىدۇ. مۇزىكىلىق ئاۋازنىڭ ئاۋاز ئېگىزلىكى ئاساسي چاستوتا تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، تېمبىرى بولسا ئاساسەن گارمونىك دولقۇنلارنىڭ سانى، چاستوتىلىرى ۋە ئامپلىتۇدىلىرى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئىككى ئاۋازنىڭ ئىككى خىل تېمبىرغا ئىگە بولۇشىدىكى سەۋەب، ئۇلارنىڭ ئوخشىمىغان گارمونىك دولقۇنلىرىنىڭ ھەر خىل بولۇشىدىنىدۇر. مەسىلەن:

پىتانىنودا ئاساسىي چاستوتىسى 100 گېرتسلىق ئاۋازنى چالغاندا ئۇ 15 گارمونىك دولقۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ، كلارېنت ئوخشاش ئاساسىي چاستوتىدىكى ئاۋازنى چىقارغاندا، پەقەت توققۇز گارمونىك دولقۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ، يەنە بۇ ئىككى تۈردىكى ئاۋازنىڭ ئىچىدىكى ھەرقايسى گارمونىك دولقۇنلارنىڭ چاستوتىلىرى ۋە ئامپلىتۇدىلىرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. گارمونىك دولقۇنلارنىڭ سانى، چاستوتىلىرى، ئامپلىتۇدىلىرىنىڭ پەرقلىرى يەنە رېزوناتورلارنىڭ شەكلى، چوڭ ـ كىچىكلىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. ئادەمنىڭ رېزوناتورى بولسا ئېغىز بوشلۇقى، دىماغ بوشلۇقى ۋە بوغۇز بوشلۇقىدىن تەركىب تاپقان بولىدۇ. بۇنى رېزونانس بوشلۇقى دەپ ئاتاشقىمۇ بولىدۇ. تاۋۇش پەردىسىنىڭ تەۋرىشى بىلەن بىر ئاساسىي دولقۇن پەيدا بولىدۇ. ئاساسىي دولقۇننىڭ چاستوتىسى بولسا ئاساسىي چاستوتا دەپ ئاتىلىدۇ (F_0) بىلەن ئىپادىلىنىدۇ). شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ھەر خىل ئوخشاشمىغان چاستوتىدىكى نۇرغۇن گارمونىك دولقۇنلار ھاسىل بولىدۇ. بۇ گارمونىك دولقۇنلار رېزونانس بوشلۇقىدىن ئۆتكەندە، كۆپ قىسمى سۈمۈرۈۋېلىنىدۇ ياكى تورموزلىنىپ قېلىنىدۇ، پەقەت بىر قىسمى سۈزۈلۈپ چىقىپ رېزونانس بوشلۇقىدىكى ھاۋانىڭ رېزونانسىنى قوزغايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە كۈچلىنىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ ئاكوستىكىلىق تەلىلىدە بۇ خىل زېزونانس تۈپەيلىدىكى كۈچەيگەن بىر دەستە گارمونىك دولقۇنلارنىڭ توپلىنىشى بىلەن ھاسىل بولغان ئېگىز چوققا رېزونانس

چوققىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئوخشاش بولمىغان مۇزلىكلىق تاۋۇشلاردا، رېزونانس چوققىسىنىڭ چاستوتىسى، ئامپلىتۇدىسى ئوخشاش بولمايدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، پەقەت رېزونانس چوققىسىنىڭ چاستوتا قىممىتى، ئامپلىتۇدا ئوخشاش بولمىسلا، ئوخشاشمىغان ئاۋازلار شەكىللىنىدۇ. شۇڭلاشقا بىز شۇنداق ئېيتالايمىزكى، مۇزلىكلىق تاۋۇشلارنىڭ تەمبىرى رېزونانس چوققىسى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. بىر مۇزلىكلىق تاۋۇشنىڭ بىرقانچە رېزونانس چوققىسى بولۇشى مۇمكىن، لېكىن ئىچىدە چاستوتىلىرى ئەڭ تۆۋەن بولغان ئالدىدىكى ئىككى، ئۈچىنى ئىنتايىن مۇھىم بولىدۇ (F_1، F_2، F_3 بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ). پەقەت ئۇلارنىڭ چاستوتا قىممىتى ئېنىقلانسىلا ئاساسىي جەھەتتىن بىر سوزۇق تاۋۇشنىڭ تەمبىرىنى بېكىتىشكە بولىدۇ.

ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ تەمبىر ئالاھىدىلىكىدە ئوخشاش بولمىغان ئەھۋال بار. ئۇزۇك تاۋۇش بولسا ھاۋا ئېقىمىنىڭ ئاۋاز يولىدىن ئۆتكىنىدە، ھەر خىل ئوخشاش بولمىغان توسالغۇغا ئۇچرىشى ۋە رېزونانس بوشلۇقىنىڭ ئوخشاش بولمىغان شەكلىنىڭ تەڭشىشى ۋە چەكلىشى بىلەن چېقىرىلغان تاۋۇشتۇر. شۇڭلاشقا توسالغۇنى شەكىللەندۈرگەن ئورۇن ۋە توسالغۇنى يېڭىش ئۇسۇلى ئۇزۇك تاۋۇشقا نىسبەتەن ئېيتقاندا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ. ئادەتتىكى جاراڭلىق ئۇزۇك تاۋۇشلار مۇزلىكسىلىق ئاۋاز خاراكتېرى بولغانلىقى ئۈچۈن، گەرچە شاۋقۇن تەركىبىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئەكەلسىمۇ (چاستوتا سېپىك

تىرىدا رەتسىز سىزىقلار بىلەن ئىپادىلىنىدۇ). لېكىن يەنىلا سوزۇق تاۋۇشقا ئوخشاش ئۇنىڭ رېزونانس چوققىسىنىڭ قىممىتىنى تېپىپ چىققىلى بولىدۇ. جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش پۈتۈنلەي شاۋقۇن خاراكتېرىگە ئىگە. ئۇ، تاۋۇش پەردە سىنىڭ تەۋرىشى بىلەن پەيدا بولمايدۇ. ئۇنىڭ سىپىك تىرىدىكى ئىپادىلىنىش ئالاھىدىلىكى بولسا مۇئەييەن چاستوتا دائىرىسىدە قائىدىسىز، رەتلىك بولمىغان سىزىقلارنىڭ توپلىنىش ھادىسىسىدىن ئىبارەت. بۇ، شاۋقۇن ئېنېرگىيىسىنىڭ توپلاشقان رايونى ياكى كۈچلەنگەن چاستوتا رايونى دەپ ئاتىلىدۇ. ئېنېرگىيىسىنىڭ توپلانغان رايونىنىڭ ئوخشاشمىغان چاستوتا ئورنىغا ئاساسەن، ئۇنىڭ قانداق ئۈزۈك تاۋۇش ئىكەنلىكىنى پەرقلەندۈرۈشكە بولىدۇ.

يۇقىرىدا ئاۋازنىڭ فىزىكىلىق ئاكوستىكا ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن تەل تاۋۇشلىرىنىڭ تېمبىرلىرىنىڭ ئوخشاشماسلىقىنىڭ سەۋەبلىرىنى تەھلىل قىلىپ ئۆتتۇق. ئەگەر ئاۋاز-نىڭ پەيدا بولۇشى جەھەتتىن تەھلىل قىلىنسا، تەل تاۋۇشلىرىنىڭ تېمبىرىنىڭ ئوخشاشماسلىقى ئاۋاز چىقارغۇچى جىسىمنىڭ ئوخشاش بولمىغان شەكلى ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، تۆۋەندىكى ئۇچ تەرەپتىن بەلگىلىنىدۇ. (1) ئاۋاز چىقارغۇچى جىسىمنىڭ ئوخشاشماسلىقى بىلەن تېمبىر ئوخشاش بولمايدۇ. تاۋۇش پەردىسىنىڭ تەۋرىشى بىلەن چىققان تاۋۇش بىلەن تاۋۇش پەردىسىنىڭ

تەۋرىمەسلىكى بىلەن چىقىقان تاۋۇشنىڭ تېمبىرلىرى ئوخشاش بولمايدۇ ھەمدە ئوخشاش بولمىغان ئادەملەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان سۆپەتتىكى تاۋۇش پەردىسى چىقارغان تاۋۇشلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى بولىدۇ.

(2) تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشاشمىسلىقى بىلەن تېمبىرمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن: تاۋۇش چىقارغۇچى ئورگانلارنىڭ تۇسۇلۇپ قېلىشىدىن پارتلاپ چىقىقان تاۋۇش بىلەن تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ ئارىسىدىكى يوچۇقلاردىن سىقىلىپ چىقىقان تاۋۇش بىر - بىرىگە زادىلا ئوخشاشمايدۇ. (3) رېزونانس بوشلۇقىنىڭ شەكلى ۋە چوڭ - كىچىكلىكىمۇ ئوخشاش بولمىغان تېمبىرنى ھاسىل قىلىدۇ. چالغۇ ئەسۋابلار رېزوناتورىنىڭ شەكلى مۇقىم بولىدۇ. شۇڭلاشقا باشقا شەرتلەر ئوخشاش بولغان ئەھۋال ئاستىدا، ئۇنىڭ تېمبىرى ئۆزگەرمەيدۇ. ئادەمنىڭ رېزونانس بوشلۇقىنىڭ شەكلى ۋە چوڭ - كىچىكلىكىنى لەۋ، چىش، يۇمشاق تاڭلاينىڭ ھەرىكەتلىنىشى بىلەن ئىختىيارىي ھالدا ئۆزگەرتكىلى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كۆپ خىل ئوخشاش بولمىغان تېمبىردىكى تاۋۇشلارنى چىقارغىلى بولىدۇ.

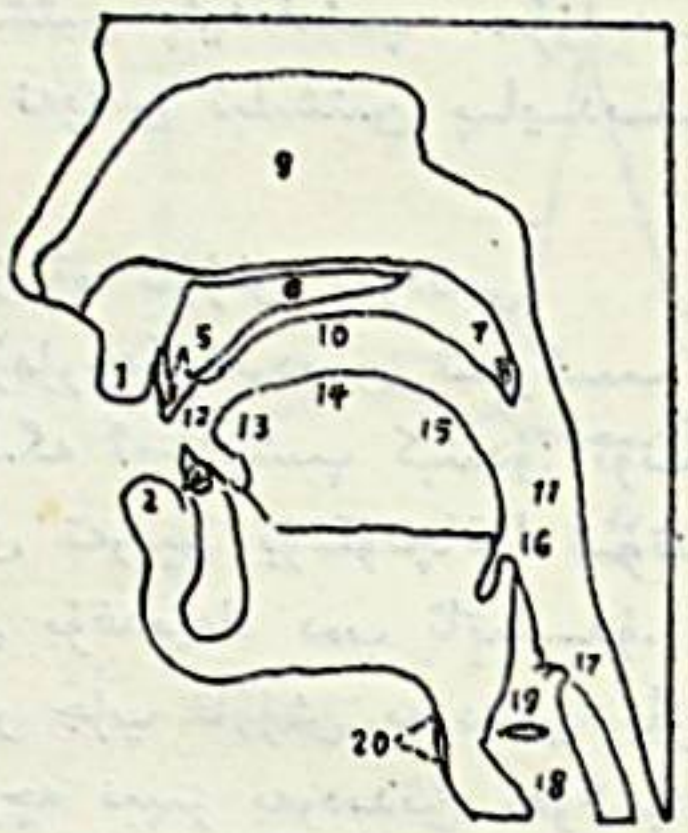
تىل ئېلېمېنتلىرى ئىنسانلار تىلىنى ئاۋاز تېمبىرى جەھەتتىن ئايرىپ تۇرىدىغان ئەڭ كىچىك تىل تاۋۇش بىرلىكىدۇر.

تاۋۇش چىقىرىش

1. تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرى

تىل تاۋۇشلىرى ھەرقايسى تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ بىرلىكتە ھەمكارلىشىپ قىلغان ھەرىكىتىدىن ھاسىل بولىدۇ. تاۋۇش چىقىرىش جەھەتتىن تىل تاۋۇشلىرىنى تەسۋىرلەشتىكى ئەڭ ئۇنۇملۇك ئۇسۇل — ھەربىر تاۋۇشنى چىقارغاندا، تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ قايسى قىسىملارنىڭ قاتنىششىنى ۋە ئۇلارنىڭ قانداق بىرلىكتە ھەمكارلىشىپ ھەرىكەت قىلىشىنى بىكىتىۋېلىش كېرەك، يەنى ھەربىر تاۋۇشنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلىنى بەلگىلىۋېلىشى لازىم. بۇنى قىلىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ تۈزۈلۈشىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش زۆرۈر.

ئىنسانلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ پۈتۈن بىر قۇرۇلمىسى خۇددى بىر چالغۇ - ئەسۋابقا ئوخشاش بولىدۇ. ئۇ، ئۈچ چوڭ قىسمغا بۆلىنىدۇ. بۇلار ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچ (ئۆپكە)، تاۋۇش چىقارغۇچى جىسىم (تاۋۇش پەردىسى) ۋە رېزونانس بوشلۇقى (ئېغىز بوشلۇقى، دىماغ بوشلۇقى، يۇتقۇنچاق بوشلۇقى) دىن ئىبارەت. تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرى تۆۋەندىكى رەسىمدە كۆرسىتىلىدۇ:

2 - رەسىم

① ئۈستۈنكى لەۋ؛ ② ئاستىنقى لەۋ؛ ③ ئۈستۈنكى چىش؛
④ ئاستىنقى چىش؛ ⑤ چىش تۈۋى؛ ⑥ قاتتىق تاڭلاي؛ ⑦ يۇمشاق تاڭلاي؛
⑧ كىچىك تىل؛ ⑨ دىماغ بوشلۇقى؛ ⑩ ئېغىز بوشلۇقى؛ ⑪ يۇتقۇنچاق بوشلۇقى؛ ⑫ تىل ئۇچى؛ ⑬ تىل ئالدى؛ ⑭ تىل ئۈستى ئالدى؛
⑮ تىل ئۈستى كەينى (تىل تۈۋى)؛ ⑯ كېكسىردەك كۆمۈرچىكى؛
⑰ قىزىلئۆڭگەچ؛ ⑱ كاناي؛ ⑲ تاۋۇش پەردىسى؛ ⑳ بوغۇز.

1) ئۆپكە

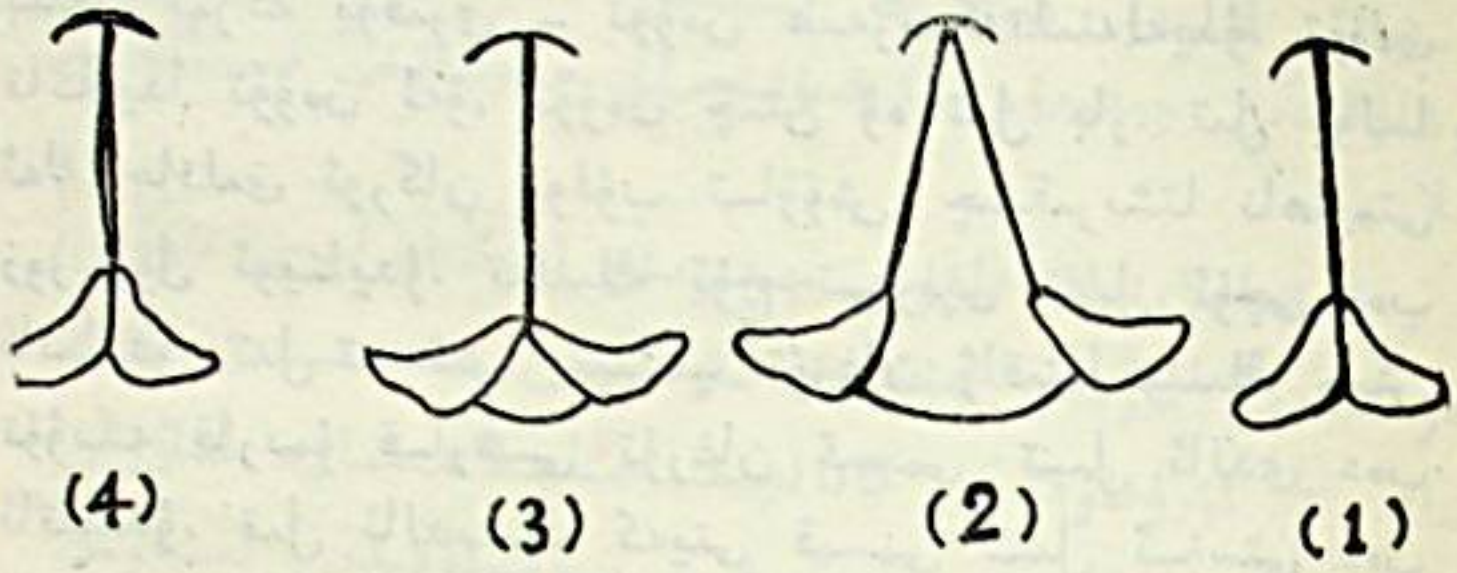
ئۆپكە ئادەم بەدىنىنىڭ كۆكرەك قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، ئوڭ - سول ئىككى قاناتتىن تەركىب تاپقان. ئۇ ھەم تارىيالايدۇ، ھەم كېڭىيەلەيدۇ. ئۆپكە تارايغان ۋاقىتتا، ئىچىدىكى ھاۋا كاناي، بوغۇز ۋە يۇتقۇنچاق بوشلۇقى ئارقىلىق ئېغىز بوشلۇقى ياكى دىماغ بوشلۇقى بىلەن سىرتقا چىقىرىلىدۇ. بۇ، نەپەس چىقىرىش بولىدۇ. ئۆپكە كېڭەيگەن ۋاقىتتا ھاۋا سىرتتىن يۇقىرىدا دېيىلگەن يوللار ئارقىلىق ئۆپكىگە كىرىدۇ، بۇ نەپەس ئېلىش بولىدۇ. بىز

نەپەس چىقىرىشتىن پايدىلىنىپ سۆزلەيمىز، ئافرىقىدىكى بەزى تىللاردا نەپەس ئېلىشتىن پايدىلىنىپمۇ تاۋۇش چىقىرىلىدۇ.

2) بوغۇز ۋە تاۋۇش پەردىسى

بوغۇز كۆمۈرچەكلەردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، سىلىندىر شەكلىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ تۆۋەن تەرىپى كانايغا، يۇقىرى تەرىپى يۇتقۇنچاققا تۇتىشىدۇ. بوغۇزنىڭ ئىرتقى قىسمى بۇغدىيەك دەپ ئاتىلىدۇ. بوغۇزنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدا ئىر جۈپ تاۋۇش پەردىسى بار. تاۋۇش پەردىسى ئىككى پارچە نېپىز پەردىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 13 - 14 مىللىمېتر كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئالدى - كەينى تەرىپى كۆمۈرچەككە تۇتاشقان بولۇپ، ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتۈشىدىغان يول «تاۋۇش يوچۇقى» دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇسكۇل ۋە كۆمۈرچەكلەرنىڭ ھەرىكىتى بىلەن تاۋۇش يوچۇقى ئېچىلىدۇ ياكى يېپىلىدۇ. مەسىلەن: بىز a، i، u ياكى m، n، l لارنى تەلەپپۇز قىلغىنىمىزدا تاۋۇش يوچۇقى يېپىلىدۇ، ھاۋا ئېقىمىنىڭ تاۋۇش پەردىسىگە ئۇرۇلۇشى بىلەن، ئۇنىڭدا تەۋرىنىش پەيدا بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سوزۇق تاۋۇشلار (ساپ مۇزىكىلىق تاۋۇشلار)نى ۋە مۇزىكىلىق تاۋۇش تەركىبى بار بولغان ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلالايمىز. سۆزلىمىگەندە ياكى f، s قاتارلىق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا تاۋۇش يوچۇقى ئېچىلىدۇ، ھاۋا ئېقىمى ئەركىن ئۆتىدۇ، تاۋۇش پەردىسىدە تەۋرىنىش پەيدا بولمايدۇ.

تاۋۇش پەردىسىنىڭ ھەر خىل ھالەتلىرى

3 - رەسىم

① تاۋۇش يوچۇقى ھىم بېپىلىغان، يۇتۇلۇش ئالدىدا ياكى يۇتقۇلۇق پارتلىغۇچى تاۋۇش [؟] نى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقتىدىكى ھالىتى؛ ② تاۋۇش يوچۇقى ئۇلۇغ ئېچىلغان، ئادەتتىكى نەپەس ئالغان ۋاقتىدىكى ھالىتى؛ ③ تاۋۇش يوچۇقى يېپىلغان. پىچىرلاشقان ۋاقتىدىكى ھالىتى؛ ④ تاۋۇش يوچۇقى يېپىلغان، جاراڭلىق تاۋۇشنى تەلەپپۇز قىلغان ۋاقتىدىكى ھالىتى.

3) ئېغىز بوشلۇقى، دىماغ بوشلۇقى، يۇتقۇنچاق بوشلۇقى

ئېغىز بوشلۇقى يۇقىرى تاكلاي ۋە تۆۋەن تاكلايدىن تەركىب تاپقان. يۇقىرى تاكلايدا يۇقىرى لەۋ، ئۇستۇنكى چىش، چىش تۈۋى، قاتتىق تاكلاي، يۇمشاق تاكلاي ۋە كىچىك تىل بار. چىش تۈۋى بولسا يۇقىرى تاكلاينىڭ ئۇچىدىكى تومپىيىپ تۇرغان جاي، قاتتىق تاكلاي بولسا يۇقىرى تاكلاينىڭ ئالدىنقى تەرىپىدىكى ئىچىگە كىرىپ كەتكەن قىسمى. ئۇ، ئالدى تاكلاي، ئوتتۇرا تاكلاي ۋە ئارقا تاكلاي دەپ ئۈچ قىسمغا بۆلۈنىدۇ. يۇمشاق تاكلاي بولسا يۇقىرى تاكلاينىڭ ئارقا تەرىپىدىكى يۇمشاق

قسمى. ئۇ، ئۇنىڭ بىلەن تۇتىشىپ تۇرغان كىچىك تال بىلەن بىرگە يۇقىرى - تۆۋەن ھەرىكەتلىنىدۇ. تۆۋەن تاكلايدا تۆۋەن لەۋ، تۆۋەن چىش ۋە تال بار. تال بولسا ئەڭ جانلىق ئورگان بولۇپ تاۋۇش چىقىرىشتا ناھايىتى زور رول ئويناپدۇ. تىلنىڭ ئۇچ تەرىپى تال ئۇچى دەپ ئاتىلىدۇ. تال تەبىئىي يېيىلىپ تۇرغان ۋاقىتتا تىلنىڭ چىش تۈۋىگە قارىمۇ قارشى تۇرغان قىسمى تال ئالدى دەپ ئاتىلىدۇ، تال ئالدىنىڭ كەينى قىسمى تال ئۈستى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ، ئالدى، ئوتتۇرا، ئارقا دەپ ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە قاتتىق تاكلايغا قارىمۇ قارشى ھالدا تۇرغىنى تال ئۈستى ئالدى ۋە تال ئۈستى ئوتتۇرا سى بولىدۇ. يۇمشاق تاكلايغا قارىمۇ قارشى تۇرغىنى تال ئۈستى كەينى بولىدۇ. تال ئۈستى كەينى يەنە تال تۈۋى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يۇتقۇنچاق ۋە بوغۇزنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر پارچە كۆمۈرچەك بار بولۇپ، ئۇ كېكىردەك كۆمۈرچىكى دەپ ئاتىلىدۇ. نەپەس ئالغاندا ياكى سۆزلىگەندە، ئۇ ئېچىلىپ، ھاۋا ئېقىمى ئەركىن ھالدا كېرىپ چىقىدۇ، تاماق يېگەندە، ئۇ ئېتىلىپ قېلىپ، يېمەكلىك قىزىل ئۆڭگەچكە كىرىدۇ. يۇتقۇنچاق بوشلۇقىنىڭ يۇقىرىسىدا ئىككى يول بولۇپ، بىرى ئېغىز بوشلۇقىغا تۇتىشىدۇ، يەنە بىرى دىماغ بوشلۇقىغا تۇتىشىدۇ. يۇمشاق تاكلاي (كىچىك تال بىلەن بىرگە) بولسا تەڭشەش رولىنى ئويناپدۇ. يۇمشاق تاكلاي تۆۋەن چۈشسە، دىماغ بوشلۇقىغا ئۆتىدىغان يول ئېچىلىپ، ئېغىز بوشلۇقىغا ئۆتىدىغان يول ئېتىلىدۇ. يۇمشاق تاكلاي يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، بوغۇز

دۇارىنا تاقىلىپ قالسا، دىماغ بوشلۇقىغا باردىغان يول توسۇلۇپ قالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ھاۋا ئېقىمى ئېغىز بوشلۇقىدىن چىقىدۇ. يۇتقۇنچاق بوشلۇقى ئىنسانلار-دىلا بار.

ئىنسانلارنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرى تاۋۇش پەردىسىدىن تارتىپ لەۋگىچە بولغان تەخمىنەن 170 مىللىمېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى كانالچىغا جايلاشقان. تاۋۇش چىتارعاندا يۇتقۇنچاق ۋە ئېغىز بوشلۇقىدىن ئىبارەت ئىككى رېزونانس بوشلۇقى شەكىللىنىدۇ، يەنە دىماغ بوشلۇقىمۇ ئېچىلىشى مۇمكىن. ئېغىز بوشلۇقىدىكى تىلنىڭ ھەرىكىتى تېز ۋە جانلىق بولىدۇ. بۇنداق بىر قۇرۇلما بولغانلىقتىن، چىقىرالايدىغان تاۋۇشلارنىڭ تۈرى تەبىئىي ھالدا باشقا ھايۋانلارغا قارىغاندا ناھايىتى كۆپ بولىدۇ.

يۇقىرىدا سۆزلەنگەن تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ بەزىلىرى ھەرىكەتلىنەلەيدۇ. مەسىلەن: لەۋ، تىل، يۇمشاق تاڭلاي، كىچىك تىل ۋە تاۋۇش پەردىسى قاتارلىقلار. بۇلار ئاكتىپ ئورگانلار دەپ ئاتىلىدۇ. بەزىلىرى ھەرىكەتلىنەلمەيدۇ. مەسىلەن: ئۈستۈنكى چىش، چىش تۈۋى، قاتتىق تاڭلاي قاتارلىقلار. بۇلار پاسسىپ ئورگانلار دەپ ئاتىلىدۇ. بىز سۆزلىگەندە دائىم ئاكتىپ ئورگانلارنى پاسسىپ ئورگانلارغا ئۇچراشتۇرۇپ ياكى يېقىنلاشتۇرۇپ، ھەر خىل ئوخشاشمىغان تاۋۇشلارنى چىقىرىمىز.

ئىككى تۈر تىل ئېلېمېنتى

تاۋۇش ئېلېمېنتلىرى تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە ئۇسۇلىغا ئاساسەن سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۈزۈك تاۋۇشتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تۈركە بۆلۈنىدۇ. ئۇيغۇر تىلى ئېلېپبەسىدىكى «ئا، ئە، ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ، ئې، ئى» ھەرپ لىرى ۋەكىللىك قىلغان تاۋۇشلار سوزۇق تاۋۇشلار بولۇپ، قالغان ھەرپلەر ۋەكىللىك قىلىدىغان تاۋۇشلارنىڭ ھەممىسى ئۈزۈك تاۋۇشلاردۇر. سوزۇق ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتتىن پەرقلەندۈرۈش كېرەك:

1. سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ھاۋا ئېقىمى تاۋۇش پەردىسىنى تىتىرىتىدۇ. تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ باشقا قىسىملىرى ھېچقانداق توسالغۇ ھاسىل قىلمايدۇ. ھاۋا ئېقىمى بوغۇز بوشلۇقى ۋە ئېغىز بوشلۇقىدىن ئەركىن ھالدا ئۆتىدۇ. ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ مەلۇم بىر قىسمىدا توسالغۇ پەيدا بولىدۇ. ھاۋا ئېقىمى بۇ توسالغۇنى يېڭىپ ئاندىن تاۋۇش چىقىرالايدۇ.

2. سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرى تەكشى ھالدا جىددىيلىشىدۇ. ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، توسالغۇ ھاسىل قىلىدىغان ئورگانلار جىددىي ھالەتتە تۇرىدۇ.

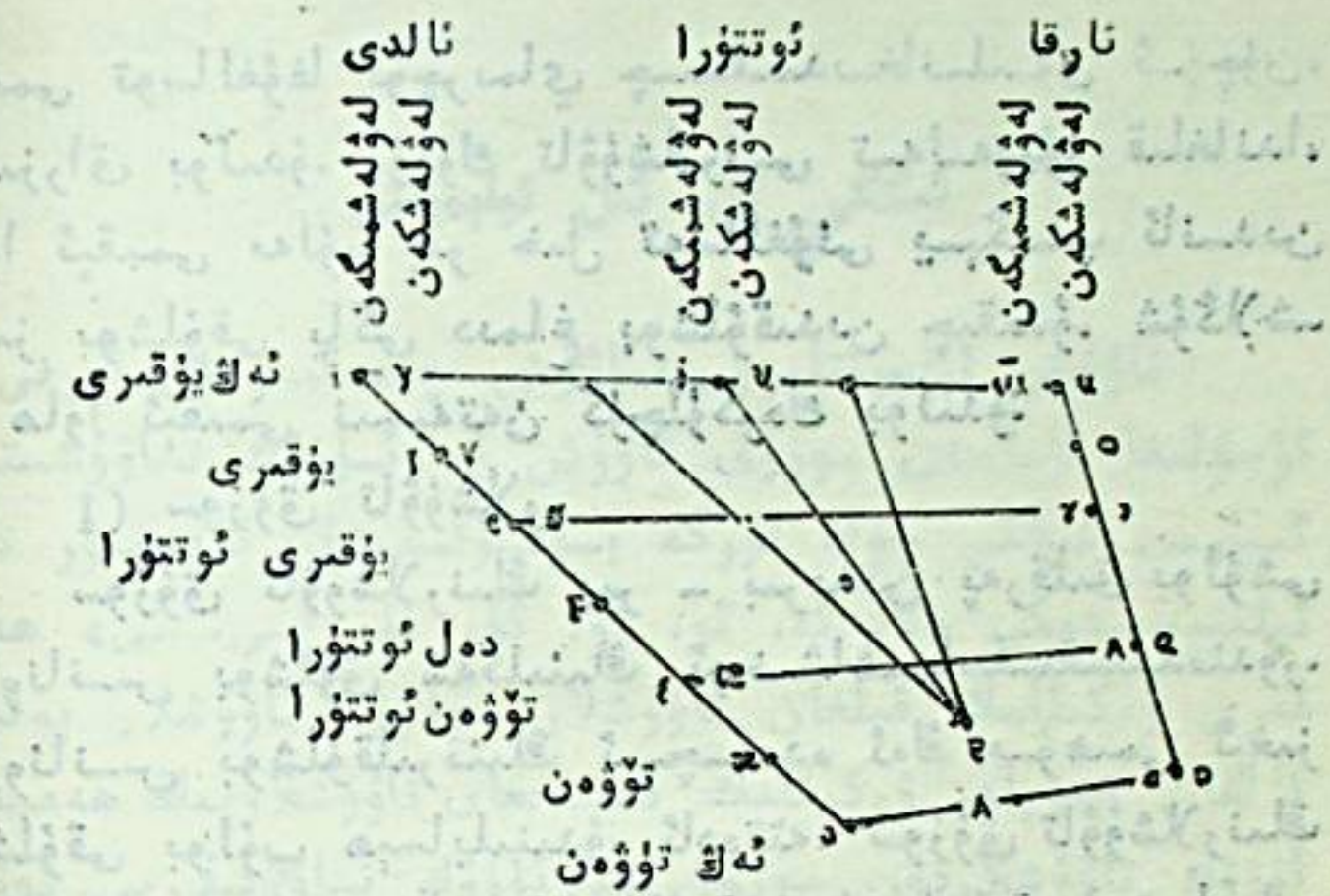
3. سوزۇق تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ھاۋا

ئېقىمى توسالغۇغا ئۇچرىماي چىقىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئاجىزراق بولىدۇ. ئۈزۈك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ھاۋا ئېقىمى مەلۇم بىر خىل توسالغۇغا يېقىنلاپ ئاندىن ئېغىز بوشلۇقى ياكى دىماغ بوشلۇقىدىن چىقىدۇ، شۇڭلاشقا ھاۋا ئېقىمى نىسبەتەن كۈچلۈكرەك بولىدۇ.

1) سوزۇق تاۋۇشلار

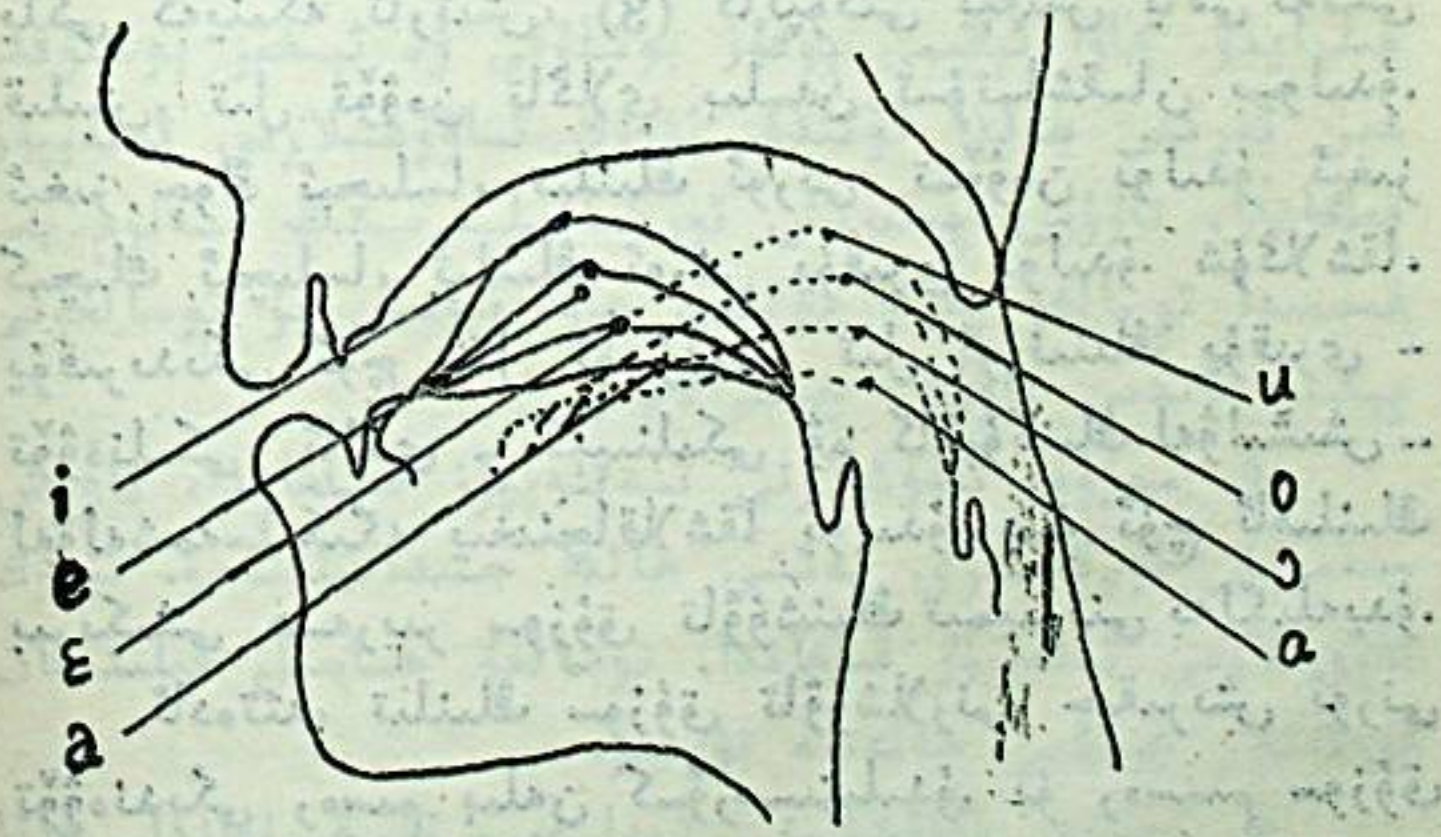
سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بىر - بىرىدىن پەرقلىق بولۇشى رېزونانس بوشلۇق شەكلىنىڭ ئوخشاشماسلىقىدىندۇر. رېزونانس بوشلۇقلىرىنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى ئېغىز بوشلۇقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئادەتتە، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ پەرقى ئېغىز بوشلۇقى شەكلىنىڭ ئوخشاشماسلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئېغىز بوشلۇقىنىڭ شەكىل ھالىتىنى ئۆزگەرتىشنىڭ ئۇسۇلى تۆۋەندىكى ئۈچ خىلدىن ئىبارەت: (1) ئېغىزنى چوڭ ياكى كىچىك ئېچىش، (2) تىلنى ئالدىغا سوزۇش ياكى كەينىگە تارتىش، (3) كالپۇكنى يېقىش ياكى تەكشى قىلىش. تىل تۆۋەن تاۋلاي بىلەن تۇتاشقان بولىدۇ. ئېغىز چوڭ ئېچىلسا، تىلنىڭ ئورنى تۆۋەن بولىدۇ. ئېغىز كىچىك ئېچىلسا، تىلنىڭ ئورنى يۇقىرى بولىدۇ. شۇڭلاشقا، يۇقىرىدىكى ئۈچ خىل ئۇسۇلنى، تىل ئورنىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى، ئالدى - كەينىلىكى ۋە كالپۇكنىڭ لەۋلىشىش - لەۋلەشمەسلىكىگە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ. بۇ ئۈچ تامىلنىڭ بىرىكىشى ھەربىر سوزۇق تاۋۇشنىڭ تېمبىرىنى بەلگىلەيدۇ.

ئادەتتە، تىلنىڭ سوزۇق تاۋۇشلارنى چىقىرىش ئورنى تۆۋەندىكى رەسىم بىلەن كۆرسىتىلىدۇ. بۇ رەسىم سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنىنى كۆرسىتىش رەسىمى دەپ ئاتىلىدۇ.

4 - رەسىم

تۆۋەندىكى رەسىمدە كۆرسىتىلگىنى، X نۇر بىلەن تارتىلغان سۈرەتكە ئاساسەن سىزىلغان سەككىز ئاساسىي سوزۇق تاۋۇشنىڭ تەلەپپۇزقىلغان ۋاقىتتا تىلدا تۇتقان ئورۇنلىرى

5 - رەسىم

4 - رەسىم، 5 - رەسىمدىن كېلىپ چىققان. 4 - رەسىمدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئىچىدە سەككىزى ئەڭ ئاساسىي سوزۇق تاۋۇش بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە [i]، [a]، [u]، [a] لار بولسا، تىل ئورنىنىڭ يۇقىرى، تۆۋەن، ئالدى، كەينى بولغان ۋاقىتتىكى ئەڭ چەتتىكى نۇقتىلاردىكى سوزۇق تاۋۇشلاردۇر. ئوڭ - سولدىكى ئىككى سىزىق بولسا تىل ئورنىنىڭ ئالدى كەينى چېكىنى ئىپادىلەيدۇ، يۇقىرى - تۆۋەندىكى ئىككى سىزىق بولسا تىل ئورنىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىنى چېكىنى ئىپادىلەيدۇ. ئېغىز بوشلۇقىنىڭ شەكلىنى ئۆزگەرتىپ چىقىرىلىدىغان سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ ھەممىسى بۇ دائىرىنىڭ ئىچىدە بولىدۇ. يەنە [i] دىن [a] غىچە ۋە [u] دىن [a] غىچە بولغان ئارىلىقنى تەڭ ئۈچكە بۆلسەك، يەنە تۆت سوزۇق تاۋۇشقا ئىگە بولىمىز: [e]، [ɛ]، [o]، [c] تەڭ سىزىقنىڭ سول تەرىپىدىكى تاۋۇشلار لەۋلەشمىگەن تاۋۇشلار دەپ، ئوڭ تەرەپتىكىسى لەۋلەشكەن تاۋۇشلاردۇر. بۇ سەككىز سوزۇق تاۋۇش ئاساسىي سوزۇق تاۋۇش دەپ ئاتىلىدۇ. بۇلار باشقا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئورنىنى بېكىتىشنىڭ كوردىناتى بولۇشى مۇمكىن. مەلۇم بىر سوزۇق تاۋۇشنى بۇ ئاساسىي تاۋۇشنىڭ يۇقىرىراقىدا، تۆۋەنرەكتە، ئالدىراقىدا، كەينىرەكتە، لەۋلەشمىگەنرەك، لەۋلەشكەنرەك دېيىشىمىز مۇمكىن. شۇڭلاشقا بۇ سەككىز سوزۇق تاۋۇشنى ئۆگىنىۋېلىش بەك مۇھىم.

سوزۇق تاۋۇشلارنى تىل ئورنىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشىغا، ئالدى - ئارقا بولۇشىغا، لەۋنىڭ لەۋلىشىش - لەۋلەشمەسلىكىگە ۋە يۇمشاق تاڭلاينىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈش ياكى تۆۋەنلىشىگە ئاساسەن ئوخشاش بولمىغان تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

(1) تىل ئورنىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى ياكى ئېغىزنىڭ ئېچىلىشىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە ئاساسەن سوزۇق تاۋۇشلارنى ئەڭ يۇقىرى سوزۇق تاۋۇش، يۇقىرى ئوتتۇرا سوزۇق تاۋۇش، تۆۋەن - ئوتتۇرا سوزۇق تاۋۇش ۋە ئەڭ تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش قاتارلىق تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئىلماق»، خەنزۇ تىلى پۇتۇڭخۇاسىدىكى yī (衣) (كىيىم)، رۇس تىلىدىكى OHN (ئۇلار) لاردىكى [i]، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئۇچ»، دىكى [y]، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئۇچماق»، خەنزۇ تىلى پۇتۇڭخۇاسىدىكى gū (ھامماچا)، ئىنگلىز تىلىدىكى dō (قىلماق) لاردىكى [u] لارنىڭ ھەممىسى ئەڭ يۇقىرى سوزۇق تاۋۇش بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئېنىق»، خەنزۇ تىلى پۇتۇڭخۇاسىدىكى [pē] (ئىستاكان) لاردىكى [e]، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئۆتمەك» دىكى [ɸ]، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئوڭاي»، خەنزۇ تىلى پۇتۇڭخۇاسىدىكى mō (摸) (سىيلىماق)، ئىنگلىز تىلىدىكى November (نويابىر) لاردىكى [o] لارنىڭ ھەممىسى يۇقىرى ئوتتۇرا سوزۇق تاۋۇش بولىدۇ. خەنزۇ تىلى پۇتۇڭخۇاسىدىكى yē (夜) (كېچە)، ئىنگلىز تىلىدىكى fair (گۈزەل) لاردىكى [ɛ]، ئىنگلىز تىلىدىكى but (لېكىن) دىكى [ʌ]، all (بارلىق) دىكى [ɔ] لارنىڭ ھەممىسى تۆۋەن، ئوتتۇرا سوزۇق تاۋۇش بولىدۇ. خەنزۇ تىلى پۇتۇڭخۇاسىدىكى an (安) (خاتىرجەم)، رۇس تىلىدىكى Kora (قاچان) دىكى [a] خەنزۇ تىلى پۇتۇڭخۇاسىدىكى a (阿) (ھە) دىكى [A]، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئاق»، خەنزۇ تىلى پۇتۇڭخۇاسىدىكى ang (帮) (ياردەملەشمەك)، ئىنگلىز تىلىدىكى father (دادا) دىكى [a] لارنىڭ

هەممىسى ئەك تۆۋەن سوزۇق تاۋۇش بولىدۇ.
(2) تىل ئورنىنىڭ ئالدى ـ ئارقا بولۇشىغا ئاساسەن سوزۇق تاۋۇشلارنى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلىرى ۋە تىل ئوتتۇرىسى سوزۇق تاۋۇشلىرى دەپ ئايرىشقا بولىدۇ. 4 ـ رەسىم سول تەرەپتىكى تەك سىزىق ئۇستىدىكى تاۋۇشلار بولسا تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرىدۇر، ئوڭ تەرەپتىكى تەك سىزىق ئۇستىدىكى تاۋۇشلار بولسا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلىرىدۇر. ئوتتۇرىدىكى تەك سىزىق ئۇستىدىكى تاۋۇشلار تىل ئوتتۇرىسى سوزۇق تاۋۇشلىرىدۇر. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىز، رۇس تىلىدىكى MH (بىز) لاردىكى [ɨ]، خەنزۇ تىلى پۇتۇكخۇاسىدىكى dē (的) دىكى [ə] لەرنىڭ هەممىسى تىل ئوتتۇرىسى سوزۇق تاۋۇشلىرىدۇر.
(3) لەۋنىڭ لەۋلىشىش ۋە لەۋلەشمەسلىكىگە ئاساسەن سوزۇق تاۋۇشلارنى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار ۋە لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار دەپ ئايرىشقا بولىدۇ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار تۆۋەندىكى سوزۇق تاۋۇشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: [y]، [Y]، [ɸ]، [φ]، [ɐ]، [u]، [ɷ]، [o]، [ɔ] قاتارلىقلار. لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار تۆۋەندىكى سوزۇق تاۋۇشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: [i]، [I]، [e]، [E]، [ɛ]، [φ]، [æ]، [ɯ]، [ʏ]، [ʌ] قاتارلىقلار.
لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار ئومۇمەن ئۆزئارا مۇناسىپ هالدا جۈپ بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: [i]: [y]، [e]: [ɸ]: [ɛ]: [φ]: [A]: [ɔ]: [ɯ]: [u] قاتارلىقلار.
يۇقىرىدا سۆزلەنگەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ هەممىسى تىل ئۇستى سوزۇق تاۋۇشلىرى بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

(4) تىل ئۇچى ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى، تىل ئۇچى ئارقا سوزۇق تاۋۇشلىرى ۋە قايرىما تىل سوزۇق تاۋۇشلىرى

تىل ئۇچىنىڭ ھالىتىنىڭ ئوخشاشماسلىقى بويىچە تەلەپپۇز قىلىنغان سوزۇق تاۋۇشلارنى، تىل ئۇچى ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى ([ɪ] [ɐ])، تىل ئۇچى ئارقا سوزۇق تاۋۇشلىرى ([ɑ] [ɑ])، قايرىما تىل سوزۇق تاۋۇشلىرى ([ɚ] [aɪ] [ɔɪ]) دىن ئىبارەت ئۇچ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

(5) يۇمشاق تاكلاينىڭ كۆتۈرۈلۈش ۋە تۆۋەنلەش ئەھۋالىغا ئاساسەن، سوزۇق تاۋۇشلارنى ئېغىز سوزۇق تاۋۇشلىرى ۋە دىماغ سوزۇق تاۋۇشلىرىدىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. تەلەپپۇز قىلغاندا، يۇمشاق تاكلاي ۋە كىچىك تىل بىرگە يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ دىماغ بوشلۇقىغا ئۆتىدىغان يولنى توسۇۋېلىپ، ھاۋا ئېقىمى ئېغىز بوشلۇقىدىن ئۆتسە، بۇنداق سوزۇق تاۋۇشلار ئېغىز سوزۇق تاۋۇشلىرى دەپ ئاتىلىدۇ، ئەگەر تەلەپپۇز قىلغاندا ھاۋا ئېقىمى ھەم ئېغىز بوشلۇقىدىن، ھەم دىماغ بوشلۇقىدىن بىرلا ۋاقىتتا ئۆتسە، مۇنداق سوزۇق تاۋۇشلار دىماغلاشقان سوزۇق تاۋۇشلار دەپ ئاتىلىدۇ. دىماغ سوزۇق تاۋۇشلىرىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ترانسكرىپسىيىسىنىڭ ئۈستىگە [˜] بەلگىسى قويۇلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلىنىڭ شاڭخەي دىئالېكتىدىكى «阿» (سوغۇق)، «生» (تۇغۇلماق، خام) لاردىكى [ã] بولسا دىماغلاشقان سوزۇق تاۋۇش بولىدۇ.

تۆۋەندە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تىل ئورنى، ئېغىزنىڭ ئېچىلىش دەرىجىسى ۋە لەۋ ھالىتىگە ئاساسەن بۆلۈنۈش جەدۋىلى بېرىلدى.

تىل ئۇستى سوزۇق تاۋۇشلىرى			تىل ئۇچى سوزۇق تاۋۇشلىرى					تۇرى		
تارقا	ئوتتۇرىسى	ئالدى	ئالدى — تارقا					تىل ئالدى - كەينى		
لەۋلەشمىگەن	لەۋلەشكەن	لەۋلەشمىگەن	لەۋلەشمىگەن	لەۋلەشكەن	تارا	لەۋلەشمىگەن	لەۋلەشكەن	لەۋ ھالىتى		
								تىلنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىكى		
								تىنىقسىز ئۈنلۈك		
u	ʉ	ɯ	ʊ	ɤ		ɭ	ɻ	ئەڭ يۇقىرى	يۇقىرى	يېپىق
ʊ								يۇقىرى		
o	ɵ	ɤ						يۇقىرى ئوتتۇرا	ئوتتۇرا	يېرىم يېپىق
ɔ	ɐ	ʌ	ɐ		ɞ			دەل ئوتتۇرا		
								تۆۋەن ئوتتۇرا		يېرىم ئوچۇق
ɒ	a	ɑ						تۆۋەن	تۆۋەن	ئوچۇق
								ئەڭ تۆۋەن		

2) ئۇزۇك تاۋۇشلار

ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى ھاۋا ئېقىمى تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ مەلۇم قىسمىدا توسقۇنلۇققا ئۇچرايدۇ، ھاۋا ئېقىمى بەلگىلىك ئۇسۇل ئارقىلىق بۇ خىل توسالغۇنى يەڭگەندىن كېيىن تاۋۇش چىقىرىدۇ. ھاۋا ئېقىمى توسالغۇغا ئۇچرايدىغان ئورۇن «تاۋۇش چىقىرىش ئورنى» بولىدۇ. توسالغۇنى شەكىللەندۈرۈش ۋە يېڭىش ئۇسۇلى «تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى» دەپ ئاتىلىدۇ. فىزىئولوگىيىلىك نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بۇ ئىككى ئامىلنىڭ بىرىكىشى ھەربىر ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ تېمبىرىنى بەلگىلەيدۇ.

ئۇزۇك تاۋۇشلارنى تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئورنىغا ئاساسەن تۆرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

a. تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن ئۇزۇك تاۋۇشلار تۆۋەندىكى بىرقانچە تۈرگە بۆلۈنىدۇ:

(1) پارتلىغۇچى تاۋۇشلار. تەلەپپۇز قىلغاندا ئاكتىپ تاۋۇش چىقىرىش ئورگىنى پاسسىپ تاۋۇش چىقىرىش ئورگىنىغا جىپسلىشىپ، پۈتۈنلەي توسۇلۇپ قېلىش ھالىتىنى شەكىللەندۈرىدۇ، ئاندىن تۇيۇقسىز ئېچىلىپ، ھاۋا ئېقىمى

پارتلاپ چىقىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى «پۇختا»، خەنزۇ تىلى پۇتۇكخۇاسىدىكى b̄a (巴) (چاپلاشماق)، ئىنگلىز تىلىدىكى s̄peak (سۆزلەش)، رۇس تىلىدىكى ДАРТА (پارتا) لاردىكى [cp]، ئۇيغۇر تىلىدىكى «تاشلىماق»، خەنزۇ تىلى پۇتۇكخۇاسىدىكى d̄a (打) (ئۇرماق)، ئىنگلىز تىلىدىكى s̄tory (ھېكايە) لاردىكى [t] لارنىڭ ھەممىسى پارتلىغۇچى تاۋۇشلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(2) دىماغ تاۋۇش. تەلەپپۇز قىلغاندا ئېغىز بوشلۇقىدىكى مەلۇم ئورۇن خۇددى پارتلىغۇچى تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز قىلغانغا ئوخشاش توسۇلۇپ قالىدۇ، يۇمشاق تاڭلاي تۆۋەنلەيدۇ، ھاۋا ئېقىمى دىماغ بوشلۇقىدىن چىقىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بىرگە تاۋۇش پەردىسى تىترەيدۇ. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «مايسا»، خەنزۇ تىلى پۇتۇكخۇاسىدىكى mā (妈) (ئانا)، رۇس تىلىدىكى MaIb (ئانا)، ئىنگلىز تىلىدىكى man (ئادەم) لاردىكى [m]، ئۇيغۇر تىلىدىكى «چوڭ»، خەنزۇ تىلى پۇتۇكخۇاسىدىكى dōng (东) (شەرق)، ئىنگلىز تىلىدىكى sing (ئېيتماق) لاردىكى [ŋ] بولسا دىماغ تاۋۇش بولىدۇ.

(3) تىترەكگۈ تاۋۇشلار. تەلەپپۇز قىلغاندا تىل ئۇچى ياكى كىچىك تىل ھاۋا ئېقىمىنىڭ سوقۇشىغا ئۇچراپ ئۇزلۇكسىز تىترەيدۇ. ھاۋا ئېقىمى بىردەم توسۇلۇپ قالىدۇ، بىردەم ھاۋان ئۆتىدۇ، بىر خىل ھالەت تېز سۈرئەتتە بىرقانچە قېتىم تەكرارلىنىدۇ. بۇ خۇددى تىزما ئۇزلۇكسىز چىققان پارتلىغۇچى تاۋۇشلارغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. مەسىلەن:

ئۇيغۇر تىلىدىكى «رونـاق»، رۇس تىلىدىكى Родина (ۋەتەن) لاردىكى [r] بولسا تىل ئۇچى تىتىرەكنىڭ تاۋۇش بولىدۇ. فرانسۇز تىلىدىكى rose (ئەتىرگۈل) دىكى [R] بولسا كىچىك تىل تىتىرەكنىڭ تاۋۇشى بولىدۇ.

(4) قايرىلما تىتىرىگۈچى تاۋۇشلار. قايرىلما تىتىرىگۈچى تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز قائىدىسى تىتىرەكنىڭ تاۋۇشلار بىلەن ئوخشاش. ئوخشاشمايدىغان جايى شۇكى تىل ئۇچى، كىچىك تىل تېز ۋە يېنىك هالدا پەقەت بىر قېتىملا تىتىرەپ توختايدۇ، ئۇزلۇكسىز هالدا تىتىرىمەيدۇ. مەسىلەن: ئىنگلىز تىلىدىكى very (ناهايىتى) دىكى [r] تاۋۇش.

(5) سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار. تەلەپپۇز قىلغاندا ئاكتىپ تاۋۇش چىقىرىش ئورگىنى پاسسىپ تاۋۇش چىقىرىش ئورگىنىغا تېگىپ ياكى يېقىنلاشىپ بىر يوچۇق هاسىل قىلىدۇ، هاۋا ئېقىمى بۇ يوچۇقتىن سىقىلىپ هەم سۈركىلىپ چىقىپ تاۋۇش هاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى «ساپ»، خەنزۇ تىلى پۇتۇڭخۇاسىدىكى sū (苏) (تىرىلمەك) لاردىكى [s] ئۇيغۇر تىلىدىكى «شاخ»، ئىنگلىز تىلىدىكى she [ئۇ (ئايالنى كۆرسىتىدۇ)]، رۇس تىلىدىكى map (شار) لاردىكى [ʃ] قاتارلىقلار.

(6) قوۋۇز تاۋۇشلىرى. تەلەپپۇز قىلغاندا تىلنىڭ مەلۇم قىسمى چىش تۈۋى ياكى قاتتىق تاڭلايغا تېگىپ، ئېغىز بوشلۇقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ياكى بىر تەرىپىدە توسالغۇ هاسىل قىلىدۇ، هاۋا ئېقىمى تىلنىڭ ئىككى تەرىپىدىن ياكى بىر تەرىپىدىن ئۆتىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى «لىق»، خەنزۇ تىلى پۇتۇڭخۇاسىدىكى lā (拉) (تارتماق)،

ئىنگلىز تىلىدىكى lake (كۆل)، رۇس تىلىدىكى лампа (لامپا) لاردىكى [l].

(7) يېرىم سوزۇق تاۋۇشلار. تەلەپپۇز قىلغاندا ئېغىز-نىڭ ئېچىلىش دەرىجىسى سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلارغا قارىغاندا سەل چوڭراق بولىدۇ، ھاۋا ئېقىمى ئاجىزراق بولۇپ، سۆر-كىلىش تەركىبى ئاز بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە تاۋۇش پەردىسى تەتىرەيدۇ. تەلەپپۇز قىلىنغان تاۋۇش، سوزۇق تاۋۇش ۋە ئۈزۈك تاۋۇش ئوتتۇرىسىدىكى بىر خىل تاۋۇش بولىدۇ، يەنى يېرىم سوزۇق تاۋۇش بولىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى «يىل» (يىل) year ئىنگلىز تىلىدىكى «يەر»، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ۋاقىت»، ئىنگلىز تىلىدىكى wait (كۈتمەك) لاردىكى [w] قاتارلىقلار.

(8) پارتلىغۇچى ـ سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار. بۇ تاۋۇش ئالدى بىلەن پارتلاپ، ئاندىن سىيرىلىپ چىقىدىغان، پارتلاش بىلەن سىيرىلىش بىرلىشىپ ھاسىل قىلىدىغان تاۋۇش. تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ مەلۇم ئىككى قىسمى توسالغۇ پەيدا قىلغاندا، ھاۋا ئېقىمى ئۆتىدىغان يول پۈتۈنلەي توسۇلۇپ قالىدۇ، توسالغۇنى يېڭىش باسقۇچىدا يوچۇق ھاسىل بولۇپ، ھاۋا ئېقىمى بۇ يوچۇقتىن سىيرىلىپ چىقىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى «چاچ» دىكى [t/]، خەنزۇ تىلى پۈتۈكخۇاسىدىكى jū (居) (تۇرماق) دىكى (te) قاتارلىقلار.

يۇقىرىدىكى سەككىز تۈر، توسالغۇنىڭ شەكىللىنىشى

ۋە تۇسالغۇنى يېڭىش ئۇسۇلىغا ئاساسەن ئايرىپ چىقىلغان.

(9) جارانگسىز تاۋۇشلار ۋە جارانگلىق تاۋۇشلار. تەلەپپۇز قىلغاندا تاۋۇش پەردىسىنىڭ تەۋرەش ۋە تەۋرىمەسلىكىگە ئاساسەن ئۇزۇك تاۋۇشلارنى جارانگسىز ئۇزۇك تاۋۇشلار ۋە جارانگلىق ئۇزۇك تاۋۇشلاردىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. جارانگلىق تاۋۇشلاردىن، مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «باش»، ئىنگلىز تىلىدىكى bay (دېڭىز قولتۇقى)، رۇس تىلىدىكى ЭАщня (مۇنار) لاردىكى [b] ئۇيغۇر تىلىدىكى «دادا»، ئىنگلىز تىلىدىكى day (كۈن)، رۇس تىلىدىكى дом (ئۆي) لاردىكى [d] قاتارلىقلار. جارانگسىز ئۇزۇك تاۋۇشلاردىن، مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «پالتا»، خەنزۇ تىلى پۇتۇڭخۇاسىدىكى 巴(bā) (چاپلاشماق) لاردىكى [p] قاتارلىقلار.

(10) نەپەسلىك ۋە نەپەسسىز ئۇزۇك تاۋۇشلار. نەپەسلىك تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ھاۋا ئېقىمى نىسبەتەن كۈچلۈك بولىدۇ، بوغۇز قىسمىدا يېنىك سۈركىلىش پەيدا بولىدۇ. تىرانسكرىپسىيەسىلەن ئىپادىلىگەندە، نەپەسسىز تاۋۇشنىڭ تىرانسكرىپسىيەسىنىڭ ئوڭ يۇقىرى تەرىپىنىڭ بۇلۇڭىغا «h» ياكى «ʻ» بەلگىسى قوشۇپ يېزىلىدۇ. مەسىلەن، خەنزۇ تىلى پۇتۇڭخۇاسىدىكى pā (怕) (قورقماق) دىكى [pʰ]، tā (他) (ئۇ) دىكى [tʻ] قاتارلىقلار.

b. تاۋۇش چىقىرىش ئورنىغا ئاساسەن ئۇزۇك تاۋۇشلار تۆۋەندىكى بىرقانچە تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ:

(1) قوش لەۋ تاۋۇشلىرى. ئۈستۈنكى ۋە تۆۋەنكى لەۋ توسالغۇ پەيدا قىلىدۇ.

(2) لەۋ ـ چىش تاۋۇشلىرى. تۆۋەنكى لەۋ ئۈستۈنكى چىشقا يېقىنلىشىپ توسالغۇ پەيدا قىلىدۇ.

(3) چىش ئارىلىقى تاۋۇشلىرى. تىل ئۇچىنى ئۈستۈنكى چىشنىڭ ئارىسىغا قويۇپ چىقىرىلغان تاۋۇشلار.

(4) تىل ئۇچى ئالدى تاۋۇشلىرى. تىل ئۇچىنى ئۈستۈنكى ۋە تۆۋەنكى چىشنىڭ ئارقىسىغا تەگكۈزۈپ چىقىرىلغان تاۋۇشلار.

(5) تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى تاۋۇشلىرى. تىل ئۇچىنى چىش تۈۋىگە تەگكۈزۈپ چىقىرىلغان تاۋۇشلار.

(6) تىل ئۇچى ئارقا تاۋۇشلىرى. تىل ئۇچىنى ئالدى تاڭلايغا تەگكۈزۈش ئارقىلىق چىقىرىلغان تاۋۇشلار.

(7) تىل ئالدى تاۋۇشلىرى. تىل ئالدى ئالدى تاڭلايغا يېقىنلىشىپ، لەۋ ئالدى تەرەپكە سەل چىقىش بىلەن چىقىرىلغان تاۋۇشلار.

(8) تىل ئۈستى ئالدى تاۋۇشلىرى. تىل ئۈستىنىڭ ئالدى قىسمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ ئالدى تاڭلايغا تەگكۈزۈش ئارقىلىق چىقىرىلغان تاۋۇشلار.

(9) تىل ئۈستى ئوتتۇرىسى تاۋۇشلىرى. تىل ئۈستىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ قاتتىق تاڭلايغا تەگكۈزۈش ئارقىلىق چىقىرىلغان تاۋۇشلار.

(10) تىل ئۈستى ئارقا تاۋۇشلىرى (تىل تۈۋى

تاۋۇشلىرى). تىل تۈۋى كۆتۈرۈلۈپ يۇمشاق تاڭلايغا يېقىن-لىشىش ئارقىلىق چىقىرىلغان تاۋۇشلار.

(11) كىچىك تىل تاۋۇشلىرى. تىل ئۇستى ئارقا قىسمى كىچىك تىلغا يېقىنلىشىش ئارقىلىق چىقىرىلغان تاۋۇشلار.

(12) يۇتقۇنچاق تاۋۇشلىرى. تەلەپپۇز قىلغاندا، يۇتقۇنچاق مۇسكۇللىرى تارتىلىپ، تىل ئۇستى ئارقىسى يۇتقۇنچاق دىۋارىغا يېقىنلىشىپ، ھاۋا ئېقىمىدا سۈركىلىش پەيدا بولۇش بىلەن ھاسىل بولغان تاۋۇشلار.

(13) بوغۇز تاۋۇشلىرى. تەلەپپۇز قىلغاندا، تاۋۇش يوچۇقى ھىم يېپىلىپ ئاندىن تۈيۈقسىزدىن ئېچىلىش ئار-قىلىق ياكى تاۋۇش يوچۇقىدا بىر كىچىك تار يول قال-دۇرۇش بىلەن ھاۋا ئېقىمىنىڭ سۈركىلىپ ئۆتۈشى ئارقىلىق پەيدا بولغان تاۋۇشلار.

c. ئۇزۇك تاۋۇشلار جەدۋىلى

ھەربىر ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئۆزىنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى ۋە تاۋۇش ئورنى بولىدۇ. بىز بۇ ئىككى تەرەپنى بىرلەشتۈرۈپ ئۇزۇك تاۋۇشلارنى تەسۋىرلەپ بېرىشىمىز كېرەك (مەسىلەن، [p]، تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئېيتقاندا نەپەسسىز بولغان جاراڭسىز پارتىلىغۇچى تاۋۇش. تاۋۇش چىقىرىش ئورنى جەھەتتىن ئېيتقاندا قوش لەۋ تاۋۇشى بولىدۇ. بۇ تاۋۇشنى ئومۇمىيۈزلۈك تەسۋىرلىسەك مۇنداق بولىدۇ: [p] بولسا بىر قوش لەۋ، نەپەسسىز

ئۇزۇك تاۋۇشلار جەدۋىلى

تاۋۇش جىھەتتىن تەرتىپ / تاۋۇش جىھەتتىن تۈرىنى		قوش لەۋ	لەۋ — چىش	چىش تارىلمىقى	تىل ئۈستى تۈۋىگى تالدى	تىل ئۈستى تۈۋىگى تارقىسى	تىل تالدى	تىل ئۈستى تالدى	تىل ئۈستى ئوتتۇرىسى	تىل ئۈستى تارقىسى (تىل تۈۋى)	كىچىك تىل	يۇتقۇز
پارتلىمىغۇچى تاۋۇشلار	جاراڭسىز	p' p'			t, t'					k, k'		
	جاراڭلىق	b			d					g		
دىماغ تاۋۇشلىرى	جاراڭلىق	m			n					ŋ		
سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار	جاراڭسىز	Φ	f	ɵ	s	S	l	G	G	x	x	h
	جاراڭلىق		v	ə	z	z	ɜ					
پارتلىمىغۇچى - سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار	جاراڭسىز				ts,ts'	ts,ts'	tl,tl'	t, c, t, c'				
	جاراڭلىق						dʒ					
تىترەڭگۇ تاۋۇشلار	جاراڭلىق				r						R	
قايرىلما تىترىگۇچى تاۋۇش	جاراڭلىق				ʃ							
					l							

ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلانى چىقىرىش ئورنى ۋە چىقىرىش ئۇسۇلى
جەھەتتىن بۆلۈنۈشىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىش ئۈچۈن تۈزۈلگەن
جەدۋەل قوشۇمچە قىلىپ بېرىلدى

تاۋۇش چىقىرىش ئورنى / تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى		قوش لەۋ	لەۋ - چىش	تىل ئۇچى تارالدى	تىل ئۇچى قوتقۇرما	تىل تارالدى	تىل ئوتتۇرا قوتقۇرما	تىل ئوتتۇرا تارقىلى	كىچىك تىل	يۇتۇز
پارتلىمىغۇچى تاۋۇشلار	جارانسىز	p′			t′			k′	q′	
	جارانلىق	b			d			g		
پارتلىمىغۇچى - سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار	جارانسىز					tl′				
	جارانلىق					dʒ				
سىيرىلاڭغۇ تاۋۇشلار	جارانسىز		f	S		l			x	h
	جارانلىق		(v)	z		ʒ			ʁ	
دىماغ تاۋۇشلىرى	جارانلىق	m			u			ɢ		
تىترەڭگۇ تاۋۇش	جارانلىق				r					
قوۋۇز تاۋۇشى	جارانلىق				l					
يېرىم سوزۇق تاۋۇش	جارانلىق	w					j			

بولغان جاراڭسىز پارتلىغۇچى تاۋۇش. باشقا تاۋۇشلارغىمۇ نىسبەتەن مۇشۇ ئۇسۇل بويىچە تەھلىل قىلىساق بولىدۇ). ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى تەسۋىرلەش ۋەئىستە تۇتۇۋېلىشقا قولايلىق بولۇشى ئۈچۈن، بىز تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئورنىنى ئىككى كۆرۈنىشات قىلىپ، ئادەتتە كۆپ ئۇچرايدىغان ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ جەدۋىلىنى تۈزۈپ چىقىمىز.

فونېما

فونېما — كونكرېت بىر تىلدا سۆزلەرنىڭ فونېتىك شەكلىنى پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئۆتەيدىغان ئەڭ كىچىك فونېتىك بىرلىك. ئۇ شۇ تىلدىكى تىل ئېلېمېنتلىرىنى ئۆزىنىڭ ماتېرىيالى قىلىدۇ. فونېمىلارنى قارىمۇ قارشىلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئۇلارنىڭ تولۇقلاش مۇناسىۋىتى ئارقىلىق بېكىتىپ چىقىشقا بولىدۇ. قارىمۇ قارشىلىق مۇناسىۋىتى ۋە ئۆزئارا تولۇقلاش مۇناسىۋىتى تىلدىكى تاۋۇش بىلەن تاۋۇش ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى خىل مۇھىم مۇناسىۋەت بولۇپ، بىزنىڭ بىر تىل ئېلېمېنتىنىڭ كونكرېت بىر تىلدا ئوينايدىغان رولىنى تەكشۈرۈشىمىزنىڭ ئاساسى. ئۆزئارا قارىمۇ قارشى بولغان تىل ئېلېمېنتلىرى، مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى [p] ۋە [p‘]، ئۇيغۇر تىلىدىكى [p‘] ۋە [b] لارنىڭ ھەممىسى سۆزلەرنىڭ فونېتىك شەكلىنى

پەرقلەندۇرۇش رولىنى ئۆتەيدۇ. بۇلار ئوخشاش بولمىغان تىل تاۋۇش بىرلىكلىرى قىلىپ قوللىنىلىدۇ. ئۆزئارا ئوخشىمىغان كېلىپ، بىر - بىرىنى تولۇقلايدىغان تىل ئېلىمېنتلىرى، مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى [a] [A] [a]، ئىنگلىز تىلىدىكى [p] [p'] ، ئۇيغۇر تىلىدىكى [l] [ɨ] لار ئۆزئارا سۆزلەرنىڭ فونېتىك شەكلىنى پەرقلەندۇرۇش رولىنى ئۆتىمەيدۇ. بۇلار بىر خىل تاۋۇش بىرلىكى قىلىپ قوللىنىلىشى مۇمكىن. ئۆزئارا قارىمۇ قارشى بولغان تىل ئېلېمېنتلىرى سۆزلەرنىڭ فونېتىك شەكىللىرىنى پەرقلەندۈرىدۇ. شۇڭلاشقا، قارىمۇ قارشىلىق مۇناسىۋىتى فونېمىلارنى ئايرىشتىكى مۇھىم ئاساس بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مورفېما سۆزلەر تاۋۇش ۋە مەنىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن تىل بەلگىلىرى بولغانلىقتىن، ئۆزئارا قارىمۇ قارشى تىل بەلگىلىرى بولغان تىل ئېلېمېنتلىرى فونېتىك شەكىللەرنى پەرقلەندۇرىدۇ. مورفېما ۋە سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنىمۇ پەرقلەندۇرىدۇ. فونېمىلارنى تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى ئالدى بىلەن مۇۋاپىق بىر سۆز (ياكى مورفېما) نى تاللىۋېلىپ، داۋاملىق ھالدا بۇ سۆزنىڭ ئوقۇلۇشىدىكى بىر تاۋۇشنى ئالماشتۇرغاندا، بۇ سۆزنىڭ باشقا بىر سۆزنىڭ ئوقۇلۇشىغا ئۆزگىرىپ كېتىش-كەتمەسلىكىگە قاراش كېرەك. ئەگەر ئۆزگىرىپ كەتسە، بۇ ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلغان تاۋۇشلارنىڭ سۆزنىڭ فونېتىك شەكلىنى پەرقلەندۇرۇش رولى بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇلار ئۆزئارا قارىمۇ قارشى بولىدۇ، ئۇلارغا ئايرىم - ئايرىم ھالدا فونېما بېكىتىش كېرەك. مەسىلەن، تۆۋەندىكى (a)

سۆزلەشمەدىكى «كەت» سۆزىنىڭ ئوقۇلۇشىدىكى [t] تىل ئۇلىنىشىنىڭ ئورنىغا [l]، [m]، [s]، [z] دىن ئىبارەت ئۇلىنىشچانلىقىنى ئالماشتۇرساق، باشقا ـ باشقا سۆزلەرنىڭ ئوقۇلۇشى بولۇپ قالىدۇ:

kɛ	t
kɛ	l
kɛ	m
kɛ	s
kɛ	z

(a)

m	ɛn
s	ɛn
t	ɛn
p	ɛn
b	ɛn

(b)

شۇنىڭ ئۈچۈن[t]، [l]، [m]، [s]، [z] تىل ئۇلىنىشچانلىرىنى |t|، |l|، |s|، |z| دىن ئىبارەت فونېمىلار قىلىپ بېكىتسەك (| | بەلگىسى فونېمىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدۇ).

(b) سخېمىسىمۇ يۇقىرىقى ئۇسۇل بىلەن تەھلىل قىلساق بولىدۇ. مەلۇم بىر تىلدىكى فونېما مەخسۇس بەلگىلەنگەن بىر سىستېمىنىڭ ئەزاسى. ھەربىر فونېما بۇ سىستېمىدىكى باشقا فونېمىلارغا نىسبەتەن بەلگىلىنىپ چىقىلىدۇ.

ئۆزئارا تولۇقلاش مۇناسىۋىتىدىكى ئوخشىشىپراق كېتىدىغان تىل ئۇلىنىشچانلىرى بىر ـ بىرىگە قارىمۇ قارشى ئەھمىيەتلىك بولغان سۆزلەرنىڭ فونېتىك شەكلىنى پەرقلەنـ

دۇرۇش رولىنى ئوينىمايدۇ، ئۇلارنى بىز بىر فونېما قىلىپ يىغىنچاقلايمىز. بۇنداق قىلغاندا، ئۆزئارا تولۇقلاش مۇناسىۋىتىدىكى ھەرقايسى تىل ئېلېمېنتلىرىنى بىر فونېمنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئورۇنلاردىكى ۋەكىلى دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇلار بىر فونېمنىڭ ئوخشاشمىغان ئۆزگىرىشچان شەكىللىرى بولۇپ، ئۇلارنى بىز بىر فونېمنىڭ «ۋارىيانتلىرى» دەپ ئاتايمىز. مەسىلەن: خەنزۇ تىلىدىكى [a] [A] [ɑ] لار |a| فونېمىنىڭ ۋارىيانتلىرى بولىدۇ (قايسى خىل ۋارىيانتنىڭ تىرانسكرىپسىيىسىنى فونېمنىڭ ۋەكىلى قىلىپ ئېلىشتا، بۇ خىل ۋارىيانتنىڭ كۆرۈنۈش چاستوتىسى يېزىشقا قولايلىق بولۇشى ۋە ئادەتتە ئىشلىتىپ كېلىنگەن تىرانسكرىپسىيىسى قاتارلىق جەھەتلەر نەزەرگە ئېلىنىدۇ). ئۇيغۇر تىلىدىكى [i] [ɨ] لار |i| فونېمىنىڭ ۋارىيانتلىرى بولىدۇ. ئىنگلىز تىلىدىكى [p] [p'] لار |p| فونېمىنىڭ ۋارىيانتلىرى بولىدۇ.

فونېمىلارنى بېكىتكەندە، ئۆزئارا تولۇقلاش مۇناسىۋىتى ئىنتايىن مۇھىم بولىسمۇ، لېكىن تاۋۇشلارنىڭ يېقىنلىقى پرىنسىپىغا ھەرگىز سەل قاراشقا بولمايدۇ. «تاۋۇش يېقىنلىقى» مۇھىمى تاۋۇش چەمبىرىش ئورنى، ئۇسۇلى، تىل ئورنى، لەۋ شەكلى قاتارلىق جەھەتلەردىكى نىسبەتەن يېقىنلىقىنى كۆرسىتىدۇ، لېكىن بۇ مۇتلەق ئەمەس. پەقەت مەلۇم بىر خىل تىلدا سۆزلىشىدىغان كىشىلەرنىڭ ئاڭلىشىچە، يېقىنلىق بارلىقى ھېس قىلىنىسلا بولىدۇ. مەسىلەن: نەپەسلىك ۋە نەپەسسىز تاۋۇشلار، خەنزۇلارنىڭ ئاڭلىشى بويىچە ئۇلاردا پەرق ئاھايىتى چوڭ بولىدۇ، ئەمدى ئۇيغۇرلار

ئىنگلىزلارنىڭ ئاڭلىشى بويىچە ئۇلاردا ناھايىتى يېقىنلىق بارلىقى ھېس قىلىنىدۇ. بىرقانچە ئۆزئارا تولۇقلاش مۇناسىۋىتىدىكى ۋاريىانتلار پەقەت تاۋۇش جەھەتتە يېقىنلىق شەرتى ئاستىدىلا ئاندىن بىر فونېما قىلىپ يىغىنچاقلىنىدۇ. بىرقانچە تىل ئېلېمېنتلىرى گەرچە ئۆزئارا تولۇقلاش مۇناسىۋىتىدە بولسىمۇ، لېكىن تاۋۇش جەھەتتىن ئۆزئارا پەرقى بەك چوڭ بولۇپ، ئۇلارنى باشقا تىل ئېلېمېنتلىرىدىن پەرقلەندۈرىدىغان ئورتاق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولمايدۇ. كىشىلەر تاۋۇش سېزىمى جەھەتتىن ئەزەلدىن ئۇلارنى ئېنىق پەرقلەندۈرۈپ كەلگەن، بۇنداق بولغاندا ئۇلارنى بىر فونېما قىلىپ يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ، ئۇلارنى ئوخشاش بولمىغان فونېمىلار دەپ بېكىتىش كېرەك. مەسىلەن: خەنزۇ تىلى پۈتۈنخۇاسىدىكى [f] ۋە [η] لار بولسا ئۆزئارا تولۇقلاش مۇناسىۋىتىدە كېلىدۇ، [f] بولسا پەقەت بوغۇمنىڭ بېشىدا پەيدا بولىدۇ، [η] بولسا پەقەت بوغۇمنىڭ ئاخىردا پەيدا بولىدۇ، لېكىن تېمبىر جەھەتتە ئۇلارنىڭ پەرقى چوڭ بولىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇلار ئوخشاش بولمىغان فونېما بولۇشى كېرەك.

بەزى فونېمىلارنىڭ ۋاريىانتلىرى فونېتىك شارائىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. ئۇلارنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىشقا تەس بولىدۇ. مۇنداق ۋاريىانتلار فونېمنىڭ شەرتلىك ۋاريىانتى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى [f] بولسا |i| فونېمىسىنىڭ شەرتلىك ۋاريىانتى بولىدۇ. (ياخشى [jax/i]، فونېمنىڭ شەرتلىك ۋاريىانتىنى

يالغۇز ئۆزئارا تولۇقلاش مۇناسىۋىتىگە تايىنىپ بېكىتىشكە بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ يەنە تاۋۇش جەھەتتىكى يېقىنلىقى بولۇشى زۆرۈر. ئۇلارنىڭ ئۆزئارا پەرقنى پەيدا بولدۇغان شارائىتقا قاراپ چۈشەندۈرۈشكە بولىدۇ. ئەگەر بۇ شەرت ھازىرلانمسا، ئۆزئارا تولۇقلاش مۇناسىۋىتىدە بولغان تەقدىردىمۇ، يەنىلا ئوخشاش بولمىغان فونېما بولىدۇ.

بەزى تىللاردا ياكى دىئالېكتلاردا، ئوخشاش ئورۇندا تۇرىدىغان بىرقانچە تىل تاۋۇشلىرى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلۇپ ئىشلىتىلسىمۇ، سۆزنىڭ فونېتىك شەكلىنى پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئويناپىدۇ. بۇ خىل فونېما ۋاريانتلىرى فونېتىك چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ، ئۇلارنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلغاندىمۇ، سۆزنىڭ مەنىسىگە تەسىر يەتمەيدۇ. بۇ خىل ۋاريانتلار فونېمىنىڭ ئەركىن ۋاريانتلىرى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى دىئالېكتلاردا [g] بىلەن [w] نىڭ (جۇۋا [dʒuwa] — جۇگا [dʒuga])، [j] بىلەن [r] نىڭ (رايون [rujon] — يايون [jajan])، [ʒ] بىلەن [j] نىڭ (ژۇلتۇز [ʒultuz] — يۇلتۇز [jultuz]) ئالماشتۇرۇلۇپ ئىشلىتىلىشى قاتارلىقلار.

يۇقىرىدا سۆزلەنگەن فونېما بولسا تىل ئېلېمېنتلىرىنى ماتېرىيال قىلىپ، تېمبىر نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلىنىپ چىقىرىلغان، شۇڭلاشقا بۇ خىل فونېما تېمبىرلىق فونېما دەپ ئاتىلىدۇ. فونېتىكىدا تېمبىرلىق فونېمىلاردىن باشقا يەنە تاۋۇش ئېگىزلىكى، تاۋۇش كۈچى ۋە تاۋۇش ئۇزۇنلۇقىمۇ تىل بىرلىكلىرىنىڭ فونېتىك شەكلىنى پەرقلەندۈ-

ردۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ بىرلىكلەرنىڭ مەنسىمۇ پەرقلىنىدۇ. بۇلارمۇ فونېما شەكىللەندۈردۇ. بۇ خىل سۆزنىڭ فونېتىك شەكلىنى پەرقلەندۈرۈش رولىغا ئىگە بولغان تاۋۇش ئېگىز لىكى، تاۋۇش كۆچى ۋە تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى غەيرىي تېمبىر- لىق فونېما دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: خەنزۇ تىلىدىكى «تون» (تاۋۇش ئېگىزلىكى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ)، [妈 (mā) (ئانا)، 麻 (má) (كەندىر)، 马 (mǎ) (ئات)، 骂 (mà) (تىللىماق)]، رۇس تىلى ۋە ئىنگلىز تىلىدىكى «ئۇرغۇ» (ئاساسلىقى تاۋۇش كۆچى ۋە تاۋۇش ئۇزۇنلۇقى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ)، [рӯс тилидики MykA (ئازاب ئوقۇبەت)، My'kA (ئۇن)]، ئىنگلىز تىلىدىكى co'mmune (سۆھبەتلەشمەك)، ['commune (كوممۇنا)]، ئىنگلىز تىلىدىكى فونېتىك مۇددەت (تاۋۇشنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىش ۋاقتىنىڭ داۋاملىشىشىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ [/bi:t/beat (ئۇرماق)، /bit/bit (بىرئاز)].

تون، ئۇرغۇ، فونېتىك مۇددەتلەرنىڭ ھەممىسى غەيرىي تېمبىرلىق فونېمىلاردىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ سانى ۋە ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنى ھەرقايسى تىللاردا يېكى شۇ تىللارنىڭ دىئالېكتلىرىدا ئوخشاش بولمايدۇ.

پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىك

تىلدىكى فونېمىلار ئۆزئارا قارىمۇ قارشى بولغانلىق- تىن، سۆزلەرنىڭ فونېتىك شەكىللىرىنى پەرقلەندۈرۈپ

تۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ مەنىسىمۇ پەرقلىنىدۇ. ئەگەر فونېمىلار ئارىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەھلىل قىلىنسا، بۇلارنىڭ تەلەپپۇز قىلىنىش جەھەتتە بىر ياكى بىرقانچە پەرقلىنىش ئالاھىدىلىكى بارلىقىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن: تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىلىرى |b| |p| |t| |k| |m| لار:

|b| قوش لەۋ پارتلىغۇچى جاراڭلىق

|p| قوش لەۋ پارتلىغۇچى جاراڭسىز

|t| تىل ئۇچى پارتلىغۇچى جاراڭسىز

|k| تىل ئارقا پارتلىغۇچى جاراڭسىز

|m| قوش لەۋ دىماغ تاۋۇشى جاراڭلىق

|b| «جاراڭلىق» بولۇش بىلەن |p| دىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ، «قوش لەۋ» ۋە «جاراڭلىق» بولۇش بىلەن |t| |k| دىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ، «پارتلىغۇچى» بولۇش بىلەن |m| دىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. فونېمىلارنى ئۆزئارا پەرقلەندۈرۈش رولىنى ئويناىدىغان مۇنداق تاۋۇش چىقىرىش (تەلەپپۇز قىلىش) ئالاھىدىلىكى پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىك دەپ ئاتىلىدۇ. ھەربىر فونېمنى بىرقانچە ئوخشاش بولمىغان پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىككە بۆلۈپ چىققىلى بولىدۇ. پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىك بىلەن فونېمنىڭ ئۆزىدىكى ئالاھىدىلىكىنى ۋە فونېما سىستېمىسىنىڭ تۈزۈلۈشىنى خېلى ئوڭاي چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولىدۇ.

فونېمنىڭ پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكىنى ئاكۇستىكا (ئاۋاز سېپېكترىنىڭ شەكىل ئالاھىدىلىكى) جەھەتتىن

بېكىتمىشكىمۇ بولىدۇ. يەنە تاۋۇش چىقىرىش جەھەتتىنمۇ بېكىتمىشكە بولىدۇ. تاۋۇش چىقىرىش قائىدىسىنى ئىگىلىۋالـغاندىن كېيىن، تاۋۇش چىقىرىش جەھەتتىن پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكنى بېكىتكەندە، ئۇنى نىسبەتەن ئوڭـاي چۈشىنىشكە بولىدۇ. ھەربىر سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئۆزىنىڭ تىل ئورنى ۋە لەۋ شەكلى بولىدۇ. ھەربىر ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ ئۆزىنىڭ تاۋۇش چىقىرىش ئورنى ۋە تاۋۇش چىقىرىش ئۇسۇلى بولىدۇ. بۇ تاۋۇش چىقىرىش ئالاھىدىلىكلىرىنى فونېمىنىڭ پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ ئاساسى قىلغىلى بولىدۇ.

تىلدىكى فونېمىنىڭ قايسى ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىلىق باشقا فونېمىلار بىلەن قارىمۇ قارشى بولۇشنى، ئۇنىڭ فونېما سىستېمىسىدا تۇتقان ئورنى بەلگىلەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى |p| «قوش لەۋ» بولۇش ئارقىلىق |t| |k| دىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ، «جاراڭسىز» بولۇش ئارقىلىق جاراڭلىق تاۋۇش |b| دىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ، «پارتلىغۇچى»، «جاراڭسىز» بولۇش ئارقىلىق |m| دىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكلىرى: قوش لەۋ، جاراڭسىز، پارتلىغۇچى بولۇشتىن ئىبارەت.

ھەربىر فونېما بىرقانچە پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكنى ئۆزىنىچىگە ئالغان بولىدۇ. شۇڭلاشقا فونېمىغا يەنە «فونېما ــ بىر دەستە پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكتىن ئىبارەت» دەپ تەبىر بېرىشكە بولىدۇ.

پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكنىڭ خاراكتېرىنى شەرھلەش ئۈچۈن، بىز يۇقىرىدا ئايرىم ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىلە-

رىنىڭ بەزى پەرقلەندۇرگۈچ ئالاھىدىلىكلىرىنى مىسال كۆرسىتىش تەرىقىسىدە سېلىشتۇرۇپ ئۆتىتۇق. بىر خىل تىل نىڭ فونېمىلىرىنىڭ پەرقلەندۇرگۈچ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك چۈشىنىش ئۈچۈن، مەلۇم بىر ئالاھىدىلىكنىڭ فونېمىنى پەرقلەندۇرۇشتىكى رولىنى يەككە-يېگانە ھالدا تەكشۈرۈشكە بولمايدۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن فونېما سىستېمىسىنىڭ ئومۇمىيلىقىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ، ئومۇمىيۈزلۈك تەھلىل ئېلىپ بېرىش كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندىلا، ئاندىن ئومۇملاشتۇرۇلۇپ چىقىرىلغان پەرقلەندۇرگۈچ ئالاھىدىلىكلەر ئەتراپلىق ھالدا تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئەمەلىي قىياپىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلەيدۇ ھەم فونېمىلارنى تەھلىل قىلىش ئاددىي ۋە چۈشىنىشلىك بولىدۇ.

پەرقلەندۇرگۈچ ئالاھىدىلىكنى تۇرغۇزۇشتا ئوخشاش بولمىغان ئۆلچەملەر بار. دەسلەپكى ئۆگەنگۈچىلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، تىل تاۋۇشلىرىنىڭ سىستېمىلىقىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ، ئىككىگە بۆلۈش ئۇسۇلىنى قوللانسا ئوڭاي بولىدۇ، بۇنىڭدا فونېمنى پەرقلەندۇرۇش رولى بار فونېتىك ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ئىككىسى بىر جۈپ قىلىنىدۇ، بۇنىڭ بىلەن فونېمنىڭ سىستېمىدىكى قارىمۇ قارشىلىق ئەھۋالىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرگىلى بولىدۇ. تۆۋەندە بىز ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېمىلارنى مىسال قىلىپ، ھەرقايسى بىر جۈپ پەرقلەندۇرگۈچ ئالاھىدىلىكلەرنى ئومۇمىي ھالدا كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

1. توسقۇنلۇق/توسقۇنسىز

بۇ، ھاۋا ئېقىمىنىڭ ئېغىز بوشلۇقىدىن ئۆتكەن ۋاقىتتا توسالغۇغا ئۇچراش - ئۇچرىماسلىقىغا ئاساسەن ئايرىپ چىقىرىلغان بىر جۈپ پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىك. بارلىق ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىلىرى توسالغۇغا ئۇچرايدۇ، بارلىق سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرى توسالغۇغا ئۇچرىمايدۇ، دىماغ تاۋۇشلىرى |ŋ n m| ۋە قوۋۇز تاۋۇشى |l| ھەم توسالغۇغا ئۇچرايدۇ، ھەم توسالغۇغا ئۇچرىمايدۇ، بۇلاردا بۇ ئىككى خىل پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىك بولىدۇ.

2. دىماغ تاۋۇشى/ئېغىز تاۋۇشى

تاۋۇش چىقىشتا يۇمشاق تاڭلاينىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى ياكى تۆۋەنلىشى تۈپەيلى، ھاۋا ئېقىمى دىماغ بوشلۇقىدىن ياكى ئېغىز بوشلۇقىدىن سىرتقا چىقىدۇ. بۇنىڭ بىلەن فونېمىلارنى دىماغ تاۋۇشى ۋە ئېغىز تاۋۇشى دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇ ئارقىلىق |ŋ n m| قاتارلىق دىماغ تاۋۇش فونېمىلىرىنى ئايرىپ چىقىرىشقا بولىدۇ.

3. لەۋ تاۋۇشى/تىل تاۋۇشى

تاۋۇش چىقىرىش ئورنىغا ئاساسەن فونېمىلارنى لەۋتاۋۇشى ۋە تىل تاۋۇشى دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. |b، p m| بولسا لەۋ تاۋۇشلىرى بولىدۇ. باشقا فونېمىلار تىل تاۋۇشلىرى بولىدۇ.

4. تىل ئۇچى/تىل ئۇستى

|r l n t d| لار بولسا تىل ئۇچى تاۋۇشلىرى بولىدۇ، |j ŋ k g z s| لار بولسا تىل ئۇستى تاۋۇشلىرى

بولىدۇ، سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرى ئومۇمەن ھەممىسى تىل ئۇستى تاۋۇشلىرى بولىدۇ.

5. پارتلىغۇچى/سىيرىلاڭغۇ

بۇ، ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ چىقىرىشتىكى ئىككى خىل ئاساسىي ئۇسۇل بولۇپ، بىر جۈپ پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىك بولالايدۇ. |t| بىلەن |s|، |k| بىلەن |ʃ| نىڭ پەرقى بۇ بىر جۈپ ئالاھىدىلىك بىلەن گەۋدىلىنىدۇ.

6. جارانكىلىق/جارانكىسىز

ئۇزۇك تاۋۇشلارنى چىقارغاندا تاۋۇش پەردىسىنىڭ تىترەش ـ تىتىرىمەسلىكىگە قاراپ، ئۇزۇك تاۋۇشلار جارانكىلىق ۋە جارانكىسىز دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈنىدۇ. بۇ بىر جۈپ پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

7. ئالدى/ئارقا

سوزۇق تاۋۇشلار تىل ئالدى ۋە تىل كەينى دەپ بۆلۈنىدۇ. ئۇزۇك تاۋۇشلاردىكى تىل ئۇچى تاۋۇشلىرى ۋە تىل ئۇستى تاۋۇشلىرىنىڭ ھەممىسى تىل ئالدى ۋە تىل كەينى دەپ بۆلۈنىدۇ.

8. ئېغىز/تۆۋەن

سوزۇق فونېمىلاردىن |i| |u| بىلەن |a| نىڭ پەرقى بۇ بىر جۈپ پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىك بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

9. لەۋلەشكەن/لەۋلەشمىگەن

سوزۇق تاۋۇش |i| بىلەن |ʏ| نىڭ پەرقى بۇ بىر جۈپ پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىك بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

فونېمىلارنىڭ تۈركۈملىنىشى

تىلدىكى فونېمىلار ئايرىم-ئايرىم هالدا يەككە-يېگانە نەرسە بولماستىن، بەلكى هەربىر فونېما ئۆزىنىڭ پەرقلەندۈرگۈچ ئالاهىدىلىكى بىلەن باشقا ئۆزىگە ئوخشاش پەرقلەندۈرگۈچ ئالاهىدىلىككە ئىگە بولغان فونېمىلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. بۇلار تۈركۈملىنىپ بىر توپ هاسىل قىلىدۇ. مەسىلەن:

تاۋۇشلار	تاۋۇشنىڭ ئورنى / جەزىم بىلەن تاۋۇشنىڭ مۇناسىۋىتى	قوش لەۋ تاۋۇشلىرى	تىل ئۇچى ئوتتۇرىسى تاۋۇشلىرى	تىل تۈۋ تاۋۇشلىرى
جارانغلىق	جارانغلىق	b	d	g
	جارانسىز	p	t	k

هەر بىر فونېما تۈركۈملىنىش ۋە بىرىكىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل مۇناسىۋەتنىڭ ئىچىدە تۇرىدۇ. ئوخشاش بىر خىل تۈركۈملىنىش توپىدىكى فونېمىلار، فونېمىلارنىڭ سىستېمىلىقلىق ئالاهىدىلىكىگە ئاساسەن، ئوخشاش بولغان بىرىكىش مۇناسىۋىتىگە ئىگە بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېمىلارنىڭ پەرقلەندۈرگۈچ

s	z	dʒ	tɬ	ɬ	g	k	h	q	χ	ʁ	h	j	w	i	y	e	Φ	ɛ	ɑ	u	o
−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−
+	+	+	+	+	+	+	±	+	+	+	+	+	+	−	−	−	−	−	−	−	−
−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−
−	+	+	−	−	+	−	+	−	−	+	−	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−
−	−	−	−	−	−	−	+	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−
−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−
−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	+	−	−	−	−	−	−	−	−
−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−
−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−
−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−
−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−
−	−	±	±	−	+	+		+	−	−	−										
−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	+	+	+	−	−	−	+	−
−	+				−	−	−							+	+	+	+	+	−	−	−
−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−
−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	−	+	−	+	−	−	+	

ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

فونېما / بىر قاتلىنىدىغان ئالاھىدىلىك	b	p	m	d	t	n	l	r
توسقۇنسىز/توسقۇنلۇق	+	+	±	+	+	±	±	+
جارانكسىز/جارانكلىق	+	−	+	+	−	+	+	+
ئېغىز تاۋۇشى/دىماغ تاۋۇشى	−	−	+	−	−	+	−	−
تىل تاۋۇشى/لەۋ تاۋۇشى	+	+	+	−	−	−	−	−
تىل ئۇستى/تىل ئۇچى				+	+	+	+	+
سىيىرىلاڭغۇ/پارتلىغۇچى	+	+		+	+			
تۆۋەن/يۇقىرى								
ئارقا / ئالدى								
لەۋلەشمىگەن/لەۋلەشكەن								

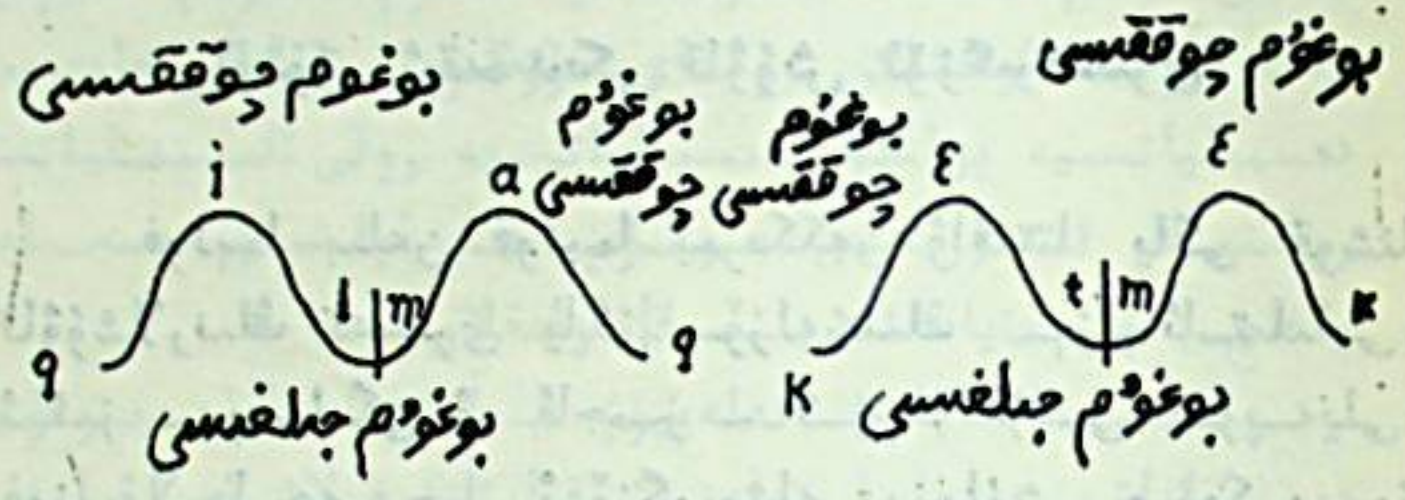
ئەسكەرتىش: يۇقىرىدىكى جەدۋەلدىكى «+» بەلگىسى يانتۇ سىزىقنىڭ ئالدىدىكى ئالاھىدىلىككە ۋەكىللىك قىلمىدۇ.

«−» بەلگىسى يانتۇ سىزىقنىڭ كەينىدىكى ئالاھىدىلىككە ۋەكىللىك قىلمىدۇ. «±» بەلگىسى ھەر ئىككى ئالاھىدىلىككە ۋەكىللىك قىلمىدۇ.

فونېمىلارنىڭ بىرىكىشى

بوغۇم ــ فونېتىكىدىكى ئەڭ تەبىئىي قۇرۇلما بىرلىك، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا، بوغۇم فونېما بىلەن فونېمنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن ئەڭ كىچىك فونېتىكىلىق قۇرۇلما بىرلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر سۆزدە بىر ياكى بىرقانچە بوغۇم بولىدۇ. مەسىلەن: «ئۇ» سۆزى بىر بوغۇمدىن، «قەلەم» سۆزى ئىككى بوغۇمدىن تۈزۈلگەن. سۆزلىگەندە، تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ مۇسكۇللىرى بىر جىددىيلىشىپ، بىر بوشىشىپ، ئۆزئارا ئالمىشىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنىڭ ئاڭلاش سەزگۈسى جەھەتتە بىر تاۋۇش بۆلىكى شەكىللىنىدۇ. مانا بۇ بوغۇم بولىدۇ. جىددىيلىكنىڭ ئەڭ ئېگىز بولغان جايى بوغۇم چوققىسى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ بوغۇمنىڭ مەركىزى بولىدۇ. جىددىيلىكنىڭ ئاجىزلىشىپ توختىغان جايى بوغۇم جىلغىسى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ بوغۇملارنىڭ ئۆزئارا ئاجرىلىپ تۇرىدىغان چېگرىسى بولىدۇ. مەسىلەن: «قىلماق» سۆزىدە، بوغۇم چوققىسى [i]، [a] فونېمىلىرىدا بولىدۇ. بوغۇم جىلغىسى [q]، [l]، [m]، [q] فونېمىلىرىدا بولىدۇ. سوزۇق فونېملارنى تەلەپپۇز قىلغاندا تاۋۇش چىقىرىش ئورگانلىرىنىڭ مۇسكۇللىرى ئەڭ جىددىي ھالەتتە تۇرغاچقا، بوغۇم چوققىسى سوزۇق تاۋۇشلاردا بولىدۇ. مەسىلەن: قىلماق [qilmaq]، كەتمەك [kɛtmɛk] سۆزلىرىدىكى بوغۇم چوق

قىسى، بـوغـۇم جىلغىسىنىـڭ ئورنـى تۆۋەندىكى سخېمـدا كۆرسىتىلگەندەك بولىدۇ:

6 - رەسىم

بىر بوغۇمنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئوخشاش بولمىغان بىر سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرى بىرلەشتە بىرىكمە، قوشما سوزۇق تاۋۇش ھاسىل قىلىشى مۇمكىن، ئوخشاش بولمىغان ئۇزۇق تاۋۇش فونېمىلىرىمۇ بىرلەشتە بىرىكمە قوشما ئۇزۇق تاۋۇش ھاسىل قىلىشى مۇمكىن. قوشما سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ كۆپچىلىكى بوغۇمنىڭ جىددىيلىشىشى ئاجىزلىشىش ئاساسىدا بولىدۇ. مەسىلەن: خەنزۇ تىلىدىكى «麦» |mai| نى تەلەپپۇز قىلغان چاغدا مۇسكۇل بىر قېتىم جىددىيلىشىدۇ. |ai| بولسا جىددىيلىك ئاجىزلىشىش ئاساسىدا بولىدۇ. بۇ بىر قوشما سوزۇق تاۋۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. قوشما ئۇزۇق تاۋۇش بولسا بوغۇمنىڭ ئىچىدىكى بىر جىددىيلىك كۈچىيىش ئاساسىدا ياكى ئاجىزلىشىش ئاساسىدا، ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق ئۇزۇق تاۋۇشنىڭ بىرىكىشىدىن بولىدۇ. مەسىلەن: ئىنگلىز تىلىدىكى star

دىكى |st| بولسا ئىككى ئۇزۇك تاۋۇشتىن تۇزۇلگەن قوشما ئۇزۇك تاۋۇش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇتتۇق ئېقىمىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرى

فونېما بىلەن فونېما بىرىككەن ۋاقىتتا ياكى قوشنا تاۋۇشلارنىڭ تەسىرى ياكى سۆزلەشنىڭ تېز ـ ئاستىلىقى، ئېگىز ـ پەسلىكى ۋە ئاجىز ـ كۈچلۈكلۈكى تۈپەيلى، فونېمىلاردا ھەر خىل ئۆزگىرىشلەر بولۇشى مۇمكىن. بۇ خىل ئۆزگىرىش نۇتتۇق ئېقىمىدىكى تاۋۇش ئۆزگىرىشى دەپ ئاتىلىدۇ. ئادەتتە كۆپ ئۇچرايدىغان تاۋۇش ئۆزگىرىشلىرى ئاسسىمىلياتسىيە، دىسسىمىلياتسىيە، ئاجىزلىشىش، كۆپەيمەپ قېلىش ۋە چۈشۈپ قېلىشتىن ئىبارەت بولىدۇ.

ئاسسىمىلياتسىيەدىگىنىمىز، ئىككى ئۇخشاش بولمىغان فونېمىنىڭ بىرىنىڭ يەنە بىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئۇنىڭغا ئوخشاش ياكى يېقىنراق فونېمىغا ئۆزگىرىپ قېلىشىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: باغ + قا = باقتا، تەگ + كەن = تەككەن ... قاتارلىقلار.

ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىدىكى، جۈملىدىن تۈركىي تىللاردىكى سوزۇق تاۋۇشلار ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتىمۇ ماھىيەتتە بىر خىل ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: «باش ــ باشلا، باشلار، باشتا، باشلانغان»، «كەل ــ كەلگەن، كەلسە، كەلتۈرۈش، كەلكۈن»، «خۇلاسە ــ خۇلاسىلەر، خۇلاسىگە، خۇلاسىلەپ»،

«ئەدەبىيات = ئەدەبىياتقا، ئەدەبىياتتىن، ئەدەبىياتتا» ... قاتارلىقلار.

ئەسلىدە ئوخشاش ياكى ئوخشىشىراق كېتىدىغان ئىككى فونېمىنىڭ بىرىنىڭ مەلۇم سەۋەب تۈپەيلى يەنە بىرىگە ئوخشاش بولماي ئۆزگىرىپ قېلىش ھادىسىسى دېسىملىياتسىيە بولىدۇ. دېسىملىياتسىيە رولى ئاسسىملىياتسىيە رولىنىڭ تەتۇرىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: ياغاچ + چى = ياغاشچى ... قاتارلىقلار.

ئاسسىملىياتسىيە تەلەپپۇز قىلىشتا راۋان بولۇش، دېسىملىياتسىيە بولسا تەلەپپۇز قىلىشتا قولاشماي قېلىشتىن ساقلىنىش تۈپەيلى كېلىپ چىققان، لېكىن ئاسسىملىياتسىيە بىلەن دېسىملىياتسىيە پەقەت نۇتۇق ئېقىمىدىكى سادىر بولۇشى مۇمكىن بولغان بىر خىل ئېھتىماللىق. سادىر بولامدۇ - يوق، قانداق ئۆزگىرىدۇ. بۇنى تىل ئىجتىمائىيىتى بەلگىلەيدۇ. نۇتۇق ئېقىمىدىكى بەزى تاۋۇشلارنى تەلەپپۇز قىلغاندا ئاجىزلىشىپ كېتىشى مۇمكىن. بۇ خىل ھادىسە ئاجىزلىشىش دەپ ئاتىلىدۇ. تۈركىي تىللاردا بۇ خىل ھادىسە، ئاساسەن سۆزلەرگە قوشۇمچىلارنى ئۇلىغان ۋاقىتتا يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن: «ئات + ئى = ئېتى»، «بالا + لار = بالىلار»، «چىنە + لەر = چىنىلەر» قاتارلىقلار.

بەزى سۆزلەرنى تەلەپپۇز قىلغاندا، بۇ سۆزلەردە يوق بولغان تاۋۇشلار پەيدا بولۇپ قالىدۇ. بۇ خىل ھادىسە تاۋۇشلارنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

«سادا ــ سادايىم» ... قاتارلىقلار.

بەزى سۆزلەرنى تەلەپپۇز قىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزى تاۋۇشلار چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. بۇ خىل ھادىسە، تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: «دەپتەر ــ دەپتە»، «بار ــ با»، «بارغان ــ باغان» قاتارلىقلار.

4. گراممانتىكا

گراممانتىكا بىر تەرەپتىن سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى، ئۆزگىرىشى ۋە سۆز بىرىكمىلىرىدىن جۈملە تۈزۈش ھەققىدىكى قائىدىلەر دېگەن مەنىنى بىلدۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى، ئۆزگىرىشى ۋە سۆز بىرىكمىسى، جۈملە ھەققىدىكى قائىدىلەرنى تەتقىق قىلىدىغان پەن. خۇددى ستالىن ئېيتقاندەك: «گراممانتىكا (مورفولوگىيە، سىنتاكسىس) — سۆزلەرنىڭ ئۆزگىرىشى ھەققىدىكى قائىدىلەرنىڭ ۋە سۆزلەردىن جۈملە تۈزۈش ھەققىدىكى قائىدىلەرنىڭ توپلىمىسى» ①، «گراممانتىكىنىڭ خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇ سۆزلەرنىڭ ئۆزگىرىشى ھەققىدە قائىدە چەمبرىپ بېرىدۇ. ئۇ كونكرېت سۆزلەرنى ئەمەس، بەلكى ھېچقانداق كونكرېت خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولمىغان ئومۇمىي سۆزلەرنى كۆزدە تۇتىدۇ؛ گراممانتىكا جۈملە تۈزۈش ھەققىدە قائىدە چەمبرىپ بەرگەندە، مەلۇم كونكرېت جۈملىلەرنى، ئېيتايلى، كونكرېت ئىگە، كونكرېت خەۋەر

① ستالىن: «ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، 31 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1984 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

ۋەھاكازالارنى كۆزده تۇتمايدۇ. بەلكى بىرەر جۇملىنىڭ كونكرېت شەكلىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر پەقەت جۇملىنىلا كۆزده تۇتىدۇ. دېمەك، گرامماتىكا سۆز-لەردىنمۇ، جۇملىلەردىنمۇ ئايرىم ۋە كونكرېت نەرسىلەرنى ئابستراكتسىيلەپ سۆزلەرنىڭ ئۇزگىرىشىگە ۋە سۆزلەردىن جۇملە تۇزۇشىگە ئاساس بولىدىغان ئومۇمىي نەرسىلەرنى ئېلىپ، بۇنىڭ بىلەن گرامماتىكا قائىدىلىرىنى، گرامماتىكا قانۇنىيەتلىرىنى تۇزىدۇ»①. گرامماتىكىلىق تەھلىلنىڭ مۇھىم ۋەزىپىسى كىشىلەرنىڭ گرامماتىكىلىق قائىدىلەرنى ئاڭلىق تۇردە ئىشلىتىشى ئۈچۈن، سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى، ئۇزگىرىشى ۋە سۆز بىرىكمىسى، جۇملە ھەققىدىكى قائىدە-لەرنى تەتقىق قىلىپ، رەتلەپ چىقىپ، ئۇلارغا كۆرسىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت.

گرامماتىكىلىق قائىدىلەر كىشىلەرنىڭ سۆزلىگەندە ئايە قىلىشى لازىم بولغان ئادەتلەر بولۇپ، تىلشۇناسلار بېكىتىپ چىققان قائىدىلەر ئەمەس. تىلشۇناسلارنىڭ ۋەزىپىسى پەقەت بۇ خىل ئوبيېكتىپ مەۋجۇت قائىدە-قانۇنىيەتلەرنى يىغىنچاقلاپ، رەتلەپ، مۇۋاپىق ئۇسۇللار بىلەن ئۇلارنى تەسۋىرلەپ بېرىشتىن ئىبارەت.

گرامماتىكا قائىدىسى

بىر جۇملە گەپنى چۈشىنىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن

① يۇقىرىقى كىتاب، 32 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1984 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

قايسىبىر قاتار تاۋۇشلار بىلەن قانداق مەنىنىڭ بىرىكمە تىل بەلگىسىنى شەكىللەندۈرگەنلىكىنى، ئاندىن كېيىن چىققان بىر قاتار تاۋۇشلار بىلەن قانداق مەنىنىڭ بىرىكمە تىل بەلگىسىنى شەكىللەندۈرگەنلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش كېرەك، يەنى بىر جۈملە گەپنى چېگرىسى ئېنىق بولغان بىرقانچە بۆلەكلەرگە بۆلۈشنى بىلىش كېرەك. بىر جۈملىنى بىرقانچە بۆلەكلەرگە بۆلۈش قارىماققا ناھايىتى ئاددىي بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا مۇرەككەپ بولغان ئالماشتۇرۇش جەريانى بولىدۇ. مەسىلەن: «ئۇ كىتاب ئوقۇدى» دېگەن «كىتاب» سۆزىنى «ژۇرنال»، «رومان»، «ھېكايە» دېگەن سۆزلەر بىلەن ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن كىشىلەر بۇ خىل تېپتىكى چەكسىز جۈملىلەرنى تۈزەلەيدۇ، شۇنىڭدەك «ئۇ»، «ئوقۇدى» دېگەن سۆزلەرنىمۇ باشقا سۆزلەر بىلەن ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ. ئالماشتۇرۇلغان بۆلەك گراماتىكىلىق بىرلىك دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ بىرلىكلەر ئىچىدىكى كىشىلەرگە ئەڭ تونۇشلۇقى سۆز بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق بىر تەرەپتىن گراماتىكىلىق بىرلىكلەرنى تېپىپ چىقىشقا مۇمكىن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن گراماتىكىلىق بىرلىكلەرنىڭ پائالىيەت قىلىش ئورنىنى تېپىپ چىقىشقا بولىدۇ. بۇ ئىككى نۇقتا ئارقىلىق تەدرىجىي ھالدا گراماتىكىلىق قائىدىنى تېپىپ چىقىشقا بولىدۇ.

گراماتىكىلىق بىرلىكلەرنىڭ بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرىنىڭ ئۇلىنىپ بىرىكىش قائىدىسى گراماتىكىلىق بىرىكىش (كومبىناتسىيە) قائىدىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

«مەن كىتاب ئوقۇيمەن» دېگەننى، ئادەتتە «مەن ئوقۇيمەن كىتاب» دەپ سۆزلىگىلى بولمايدۇ. جۈملىدە سۆزلەرنىڭ ئىلگىرى - كېيىن كېلىش تەرتىپى بولىدۇ. بۇ يەردە ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسىنىڭ بىرىنكىش قائىدىسى بۇلارنى باشقۇرۇپ تۇرىدۇ. «ئۇ، كىتاب ئوقۇدى»، «ئۇ، كىنو كۆردى»، «ئۇ، كىيىم تىكىۋاتىدۇ» دېگەن جۈملىلەرنىڭ ھەممىسى «مەن كىتاب ئوقۇيمەن» دېگەن جۈملىنىڭ بىرىنكىش قائىدىسى بويىچە تۈزۈلىدۇ. بۇ قائىدە بويىچە بۇ خىل جۈملىلەردىكى ئۆچ ئورۇندىكى سۆزلەرنى باشقا سۆزلەر بىلەن ئورۇن ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ. مۇئاپىق سۆز بىلەن بۇ خىلدىكى جۈملىنىڭ مەلۇم ئورۇندىكى سۆزنىى ئالماشتۇرۇپ يېڭى بىر جۈملە تۈزۈشكە بولىدۇ، لېكىن ھەربىر ئورۇندىكى سۆزنى قانداق سۆز بىلەن ئالماشتۇرۇشقا مۇھىم، كىن، دېگەن مەسىلىدە، مەنە جەھەتتىن ماسلىشىشتىن تاشقىرى يەنە گرامماتىكا جەھەتتە تۈزكۈملىنىش (كلاسسىفىكاتسىيە) قائىدىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ. گرامماتىكىدا، جۈملىنىڭ مەلۇم ئورنىدا پەيدا بولالايدىغان سۆزلەر بىر تۈركۈمنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئەگەر ئالماشتۇرۇلىدىغان سۆز بۇ تۈركۈمدىكى سۆز بولمىسا، جۈملە تۈزۈلمەيدۇ. مەسىلەن: «مەن كىتاب ئوقۇيمەن» دېگەن جۈملىدىكى «مەن» نىڭ ئورنىغا «كۆرىمەن» سۆزىنى، «كىتاب» نىڭ ئورنىغا «ئاستا» سۆزىنى، «ئوقۇيمەن» نىڭ ئورنىغا «يامان» سۆزىنى ئالماشتۇرساق، «كۆرىمەن ئاستا يامان» دىن ئىبارەت چۈشىنىكسىز بىر نەرسە بولۇپ قالىدۇ. تۈركۈملىنىش قائىدىسى ئەمەلىيەتتە گرامماتىكىلىق بىرلىكلەرنىڭ تۈرلەرگە

تايرملىش قائىدىسىدۇر.

گراماتىكىدىكى بىرىكىش قائىدىسى بىلەن تۈركۈملىنىش قائىدىسى بىر خىل تىلنىڭ گراماتىكىلىق قائىدىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ ئوخشاشمىغان ئىككى خىل نۇقتىدىن چىقىپ تۈرۈپ گراماتىكىلىق ھادىسىلەرنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق يەكۈنلەپ چىقىرىلغان قائىدە. بۇ ئىككى قائىدە بىر-بىرىگە بېقىنغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. تۈركۈم ئىچىدىن تاللىۋېلىنغان سۆزلەر بىرىكىش قائىدىسى بويىچە جۈملە تۈزەيدۇ.

گراماتىكىلىق بىرلىكلەر

ھەرقانداق قائىدە كونكرېت ھادىسىلەرنى يەكۈنلەش ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ. تىل قائىدىلىرىمۇ شۇنداق. بۇ قائىدىلەر كونكرېت گراماتىكىلىق بىرلىكلەرنىڭ ئارىسىدىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتتىن ئايرىلالمايدۇ. بىرىكىش ئارقىلىق ھاسىل بولغان بىرىكمىنىڭ مەلۇم ئورۇندىكى ئالماشتۇرۇشقا بولىدىغان ھەرقانداق بىر ئۈزۈندە گراماتىكىلىق بىرلىك بولىدۇ. مەسىلەن:

مەن كىتاب سېتىۋالدىم.

مەن بىر كىتاب سېتىۋالدىم.

مەن بىر قىزىقارلىق كىتاب سېتىۋالدىم.

بۇ يەردە «كىتاب»، «بىر كىتاب»، «بىر قىزىقارلىق كىتاب» لارنى جۈملىدىكى بىر ئورۇندا ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش

قا بولىدۇ. ئۇلارنىڭ جۈملىدىكى رولى ئوخشاش بولۇپ، ھەممىسى گرامماتىكىلىق بىرلىكلەردىن ئىبارەت. جۈمله بۇ بىرلىكلەرنىڭ پائالىيەت قىلىدىغان سەھنىسى. جۈملىمۇ بىر خىل گرامماتىكىلىق بىرلىك. گرامماتىكىلىق بىرلىكلەرنىڭ چوڭ - كىچىكلىك پەرقى بولىدۇ. ئەڭ چوڭ گرامماتىكىلىق بىرلىك جۈمله بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. جۈملىدىن كىچىك بولغان گرامماتىكىلىق بىرلىكلەرنى رېتى بويىچه ئېيتقاندا، سۆز بىرىكمىسى، سۆز ۋە مورفېمىلاردىن ئىبارەت. مورفېما ئەڭ كىچىك گرامماتىكىلىق بىرلىك. چوڭ گرامماتىكىلىق بىرلىك، كىچىك بىرلىكلەرنىڭ مۇئەييەن قائىدىلەر بويىچه بىرىكىشىدىن تۈزۈلىدۇ.

1. جۈمله

تىل — ئالاقىلىشىش قورالى. ئۆزئارا ئالاقىلەشكەندە كەم دېگەندە بىر جۈمله گەپ قىلىش كېرەك. ئاندىن نىسبەتەن تولۇق بولغان مەزمۇننى ئىپادىلىگىلى بولىدۇ. شۇڭلاشقا، جۈمله تىلدىكى ئەڭ چوڭ گرامماتىكىلىق بىرلىك، يەنە كېلىپ ئالاقىلىشىش جەريانىدىكى ئاساسىي بايان بىرلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. جۈملىدىن چوڭ بولغانلىرى ئابزاس ۋە پۈتۈن بىر پارچە ماقالە بولىدۇ. گرامماتىكىنىڭ تەتقىقاتى ئادەتتە جۈملىگىچه تەھلىل ئېلىپ بارىدۇ.

شەكىل جەھەتتىن قارىغاندا، جۈملىنىڭ ئەڭ چوڭ ئالاھىدىلىكى بىر تولۇق ئىنتوناتسىيىگە ئىگە بولۇشىدا كۆرۈلىدۇ. ئىزچىل نۇتۇقتا پۈتۈن جۈمله ياكى جۈملىنىڭ

مەلۇم ئۇزۇندىسىنىڭ ئون جەھەتتىن كۆتۈرەڭگۈ ياكى سۇس بولۇشى ئىنتوناتسىيە دەپىلىندۇ. پۈتۈن جۈملىنىڭ ئون جەھەتتىن ئېگىز - پەس ئۆزگىرىشى «جۈملە ئىنتوناتسىيە» دەپىلىندۇ. سۆز قىلغاندا، ھەرقانداق تولۇق ئىنتوناتسىيىگە ئىگە بولغان بىر ئۇزۇندە جۈملە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. جۈملىنى ئۆزىدىكى ئىنتوناتسىيىگە ئاساسەن، بايان جۈملە (ئۇ كەلدى.)، سوئال جۈملە (ئۇ كەلدى؟)، بۇيرۇق جۈملە (ئۇ كەلسۇن.) ۋە ئۇندەش جۈملە (ئۇ يوقالسۇن!) قاتارلىق تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ. بۇ جۈملە تىپلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

2. سۆز بىرىكمىسى

سۆز بىرىكمىسى سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن، جۈملىدىن كىچىك، سۆزدىن چوڭ بولغان گرامماتىكىلىق بىرلىك. ئۇنىڭ جۈملىدىكى رولى سۆز بىلەن باراۋەر. ھەربىر جۈملىدىكى سۆز بىرىكمىسى جۈملىنىڭ بىر بۆلىكى بولىدۇ. بىر بۆلەكتىن ھالقىپ كەتكەن سۆز، سۆز بىرىكمىسىنى تۈزەلمەيدۇ. مەسىلەن: «يېڭى كەلگەن يولداشلارنىڭ ھەممىسى ئىنگلىز تىلىنى ئوبدان بىلىدىكەن» دېگەن جۈملىنى بىز تەبىئىي ھالدا «يېڭى كەلگەن يولداشلارنىڭ ھەممىسى» ۋە «ئىنگلىز تىلىنى ئوبدان بىلىدىكەن» دىن ئىبارەت ئىككى بۆلەككە بۆلىمىز، بۇلار بۇ جۈملىنىڭ ئىچىدىكى ئىككى سۆز بىرىكمىسى بولىدۇ. يەنە داۋاملىق بۆلىنىغان بولساق، «يېڭى كەلگەن»، «يولداشلارنىڭ ھەممىسى»، «ئوبدان بىلىدىكەن» دېگەنلەرمۇ سۆز بىرىكمىسى بولىدۇ، لېكىن «يولداشلارنىڭ

هەممسی ئىنگلىز تىلىنى ئوبدان بىلىدىكەن»، «هەممسی ئىنگلىز تىلىنى ئوبدان بىلىدىكەن» دېگەنلەر بۇ جۈملىنىڭ ئىچىدىكى سۆز بىرىكمىسى بولالمايدۇ. چۈنكى، بۇ سۆزلەر بۆلەكتىن هالقىپ كەتكەن. (مۇشۇ باب «3. بىرىكىش قائىدىسى» دىكى «4. بىرىكشىنىڭ قاتلاملىقى» غا قارالا)

جۈملىدىكى مۇتلەق كۆپ سانداكى سۆز بىردىكىلىرى ئالاقىلىشىشنىڭ ئېهتىياجى بىلەن ۋاقتىلىق بىرىككەن بىرىكمە. كىشىلەر بۇ خىل سۆز بىرىكمىلىرىنى ئالاقىلىشىشنىڭ ئېهتىياجىغا ئاساسەن، گراماتىكىلىق قائىدىلەر بويىچە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەردىن تۈزۈپ چىقىدۇ. شۇڭلاشقا بۇ خىل سۆز بىرىكمىلىرى ئەركىن سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: «بۇ ئوقۇغۇچى ياخشى ئوقۇيدۇ» دېگەن جۈملىدە «بۇ ئوقۇغۇچى» ۋە «ياخشى ئوقۇيدۇ» دىن ئىبارەت ئىككى ئەركىن سۆز بىرىكمىسى بار. تىلدا يەنە سۆزلەرنىڭ تۈراقلىق بىرىكىشلىرىمۇ بولىدۇ. بۇ خىل سۆز بىرىكمىلىرى تۈراقلىق سۆز بىرىكمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: «خەلق قۇرۇلتىيى»، «ئازادلىق ئارمىيە» قاتارلىقلار. ماقال ـ تەمسىللەر، ئىدىئوملار بولسا تۈراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئالاهىدە بىرخىل تۈرى بولۇپ، ئۇلار تىل تەرەققىياتى جەريانىدا تەدرىجىي هالدا شەكىللەنگەن ۋە مۇقىملاشقان، تۈراقلىق سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئىچىدىكى تەركىبلەرنى، رەت تەرتىپىنى ئومۇمەن ئۆزگەرتىپ ئالماشتۇرۇشقا، ياكى باشقا سۆزلەر بىلەن ئالماشتۇرۇشقا ياكى بىرەر سۆزنى كۆپەيتىشكە، ياكى قىسقارتىشقا بولمايدۇ.

3. سۆز

سۆز ئەڭ مۇهىم بولغان بىر گراماتىكىلىق بىرلىك.

سۆز جۈمله تۈزگـه‌نده مۇسـته‌قىل ئىشلىتىـشكه بولـمىغان ئەڭ كىچـىك بىرلىك، مەنه ۋه رولـى جەھەتتىن سۆزلەر مۇسته‌قىل سۆزلەر ۋه ياردەمچى سۆزلەر دەپ ئىككى چوڭ تۈركه بۆلۈنىدۇ. مۇسـته‌قىل سۆزلەرنىڭ ئەھمىـيىتى مەنـىـى بولـمىدۇ. ئۇ كىشـىلەرنىـڭ رېئال ھادىـسىلەرگـه بولغان تونۇشىنىڭ نەتىجـىسى. مەسـىلەن: «تاغ، قەلـەم، قىزىل، مەن» قاتارلىق سۆزلەر ۋه تىلدىكى مۇتلەق كۆپ سانىدىكى سۆزلەر مۇسته‌قىل سۆزلەردىن ئىبارەت. مۇسـته‌قىل سۆزلەر جۈملىنىڭ ئاساسىي بۆلەكلىرى بولالايدۇ. نۇرغۇن مۇسته‌قىل سۆزلەرنى يالغۇز ئىشلەتكىلى بولمىدۇ. ياردەمچى سۆزلەرنىڭ مەنىسى ئانـچه ئېنـىق بولمايـدۇ، ئۇلار جۈمـله تۈزۈشـته گراممـاتىكىلىق رول ئويناىيدۇ، جۈملىنىڭ بۆلەكلىرى بولۇپ كەلمەيدۇ. مەسىلەن: «بىلەن، ئۈچۈن، توغرۇلۇق، ۋه، ھەم» قاتارلىق سۆزلەر ياردەمچى سۆزلەرنىڭ سانى ئاز بولسىمۇ، لېكىن ئىشلىتىلىش چاستوتىسى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، ئىنتايىن مۇھىم گراممـاتىكىلىق رول ئويناىيدۇ.

سۆز تىل سىستېمىسىدا ھالقىلىق ئورۇننى ئىگىلەيدۇ. سۆز گراممـاتىكىلىق قۇرۇلمـىلارنى تەھـلىل قىلىـشتىكى بىرخىل ئەڭ مۇھـىم گراممـاتىكىلىق بىرلىك. گراممـاتىكا تەتقـىقاتىدا ئادەتـته سۆز بىر چېـگرا قىلىنـىدۇ. سۆزدىن يۇقـىرى بولغان بىرلـىكلەرنىـڭ بىـرىكـىش قـائىـدىسى «سىنتاكـسـىس» دېيىلـىدۇ. سۆزدىـن تۆۋەن بىرلـىكلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىسى سۆز ياساش ئۇسۇلى دېيىلىدۇ. بۇ خىل ھادىسىلەرنىڭ ھەممـىسى سۆزنىڭ تىل سىـستېمـىسىدىكى مۇھىملىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

4. مورفېما

مورفېما — تىلدىكى تاۋۇش ۋە مەنىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان ئەڭ كىچىك بىرلىك. سۆزلەر مورفېمىلاردىن تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن: «ماڭ، ئىش» دېگەن سۆزلەر بىر مورفېمىدىن، «ئىشچى، تاشيول» دېگەن سۆزلەر ئىككى مورفېمىدىن تۈزۈلگەن.

مورفېمىلارنىڭ سۆزلەردە ئوينىغان رولىغا ئاساسەن، ئۇلارنى يىلتىز، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە (ئاففېكس) ۋە سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىدىن ئىبارەت ئۈچ تۈركە بۆلۈشكە بولىدۇ. يىلتىز سۆزنىڭ يادرو قىسمى بولۇپ، سۆزنىڭ ئاساسىي مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇلار يالغۇز ياكى ئۆزئارا بىرىكىپ سۆز ياسىيالايدۇ. مەسىلەن: «تاش» «يول»، «تۆمۈر»، «تاشيول»، «تۆمۈريول» قاتارلىقلار سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە پەقەت يىلتىزغا ئۇلىنىپ يېڭى سۆز ياسايدىغان مورفېما بولۇپ، ئۆزى مۇستەقىل ھالدا سۆز بولالمايدۇ. يىلتىزنىڭ ئالدىدىن ئۇلىنىپ كېلىدىغان سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە، سۆز ياسىغۇچى ئالدى قوشۇمچە (پرېفېكس) دەپ ئاتىلىدۇ. يىلتىزنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدىغان سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە، سۆز ياسىغۇچى ئارقا قوشۇمچە (سوففېكس) دەپ ئاتىلىدۇ. يىلتىزنىڭ ئارىسىغا قىستۇرۇلۇپ كېلىدىغان سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە سۆز ياسىغۇچى ئوتتۇرا قوشۇمچە (ئىنفېكس) دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن ، ئۇيغۇر تىلىدىكى «بىگۇناھ»، «بىئەدەب» دېگەن «بى -»، خەنزۇ تىلىدىكى «—第» (بىرىنچى) دېگەن «第»، رۇس تىلىدىكى «продолжать» (ئوقۇماق) دېگەن

«npo»، ئىنگلىز تىلىدىكى «un known» (نامەلۇم) دىكى «- un» لار سۆز ياسىغۇچى ئالدى قوشۇمچە بولىدۇ. «ئىشچى»، «ۋەتەنپەرۋەر» دىكى «چى»، «پەرۋەر»، خەنزۇ تىلىدىكى «小刀子» (بەكە) دىكى «子»، رۇس تىلىدىكى «BCTaBáTb» (تۇرماق) دىكى «BCITb -»، ئىنگلىز تىلىدىكى «reader» (كىتابخان) دىكى «re -» لار سۆز ياسىغۇچى ئارقا قوشۇمچە بولىدۇ. سۆز ياسىغۇچى ئوتتۇرا قوشۇمچە نىسبەتەن ئاز ئۇچرايدۇ. مالاي تىلىدىكى «patuk» (چوقۇماق) «pelatuk» (تۆمۈرتۇمشۇق) سۆزىدىكى «- el -» سۆز ياسىغۇچى ئوتتۇرا قوشۇمچە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تۇرلىگۈچى قوشۇمچىلار پەقەت سۆزنىڭ شەكلىنى ئۆزگەرتىپ، گرامماتىكلىق رول ئوينايدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرى قاتارلىقلار مورفېمىدىن تارتىپ جۈملىگىچە بولغان گرامماتىكلىق بىرىكمىلەر بىر قاتلاملىق سىستېمىنى ھاسىل قىلىدۇ. يۇقىرى بىر قاتلامدىكى بىرلىك ئۆزىدىن تۆۋەن بولغان قاتلامدىكى بىرلىكلەرنىڭ مۇئەييەن قائىدە بويىچە بىرىكىشىدىن شەكىللىنىدۇ. گراماتىكا تەتقىقاتىنىڭ ۋەزىپىسىنىڭ بىرى ھەربىر قاتلامدىكى بىرلىكلەرنىڭ بىرىكىش قائىدىسىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشتىن ئىبارەت.

بىرىكىش قائىدىسى

گراماتىكىدىكى بىرىكىش قائىدىسى مورفېمىلارنىڭ بىرىكمە سۆز ھاسىل قىلىش ۋە سۆزلەرنىڭ بىرىكمە جۈملە

هاسىل قىلىش قائىدىسىدىن ئىبارەت. ئالدىنقى سۆز ياساش قائىدىسى بولۇپ، ئۇ سۆزلەرنىڭ ئۆزگىرىش قائىدىسى بىلەن بىرلىكتە مورفولوگىيە دەپ ئاتىلىدۇ، كېيىنكىسى سىنتاكسىس دەپ ئاتىلىدۇ.

1. مورفېمىلارنىڭ بىرىكىپ سۆز هاسىل قىلىش قائىدىسى

سۆزلەر مورفېمىلاردىن تۈزۈلىدۇ. بىر يىلتىز مورفېمىدىن تۈزۈلگەن سۆز تۇپ سۆز بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى «قەلەم»، «ئادەم»، «باغ» قاتارلىق سۆزلەر.

ئىككى ياكى ئىككىدىن ئارتۇق مورفېمدىن تۈزۈلگەن سۆز بىرىككەن سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە، ئەگەر يىلتىز مورفېمىلىرىدىن تۈزۈلگەن بىرىككەن سۆز بولسا، قوشما سۆز دېيىلىدۇ. مەسىلەن: «تاشيول، تۆمۈريول، ئاق كۆڭۈل»، خەنزۇ تىلىدىكى «黑板» (دوسكا)، ئىنگلىز تىلىدىكى Hackboard (دوسكا) قاتارلىق سۆزلەر، قوشما سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈش قائىدىسى قوشما سۆزلەرنىڭ ياسىلىش ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ. يىلتىز مورفېما ۋە سۆز ياسىغۇچى مورفېمىنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن سۆز ياسالما سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى «چايدان، ئىشچى، ئىنسانپەرۋەر» قاتارلىق سۆزلەر. ياسالما سۆزلەرنىڭ تۈزۈلۈش قائىدىسى ياسالما سۆزلەرنىڭ ياسىلىش ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ، ياكى قوشۇمچە قوشۇش ئۇسۇلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

مورفېمىلارنىڭ بىرىكىپ سۆز هاسىل قىلىشى گرامماتىكىدىكى بىرلىكلەرنىڭ بىرىنچى قېتىملىق كۆپىيىشى بولىدۇ.

2. سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدىكى ئاساسىي تىپلار

سۆزلەرنىڭ بىرىكىشى ئۇزۇن - قىسقا بولۇشى مۇمكىن. ئۇلارنىڭ ئۆزگىرىشى چەكسىز، لېكىن ئۇلارنى تەھلىل قىلىغاندا، ئۇلارنىڭ بەزىبىر ئاساسىي قۇرۇلما تىپلىرىنىڭ بىرىنىڭ ئۈستىگە بىرىنىڭ كىرىشتۇرۇلۇشى بىلەن بىرىكىپ ھاسىل بولىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئادەتتە دائىم ئۇچرايدىغان ئاساسىي قۇرۇلما تىپلىرى، ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلما، تولدۇرغۇچى - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلما، خەۋەر - تولۇقلىغۇچى مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلما، ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلما ۋە تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلما دەپ بەش خىلغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ. بۇ بەش خىل ئاساسىي قۇرۇلما تىپى سۆزلەرنىڭ بەش خىل ئاساسىي بىرىكىش مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

1) ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلما

بۇ خىل قۇرۇلما بايان قىلىنغۇچى ئوبيېكت بىلەن بايان مەزمۇنى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇنىڭ رولى بىر تېمىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئاندىن بۇ تېمىنى شەرھلەيدۇ. تېما قىسمى ئىگە، شەرھلەيدىغان قىسمى خەۋەر بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئىگە - خەۋەرلىك قۇرۇلمىنىڭ تەرتىپى ئومۇمەن، ئىگە ئالدىدا، خەۋەر كەينىدە بولىدۇ. مەسىلەن:

ئەمەت / كەلدى

مەن / كەتتىم

بۇ رەسىم / چىرايلىق

2) تولدۇرغۇچى - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىدىكى قۇرۇلما

بۇ خىل مۇناسىۋەت ھەربىرىت (خەۋەر) بىلەن ھەربىر كەتنى قوبۇل قىلغۇچى (تولدۇرغۇچى) ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئومۇمەن تولدۇرغۇچى ئالدىدا، خەۋەر كەينىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

ئالمىنى / يېمەك

كىتاب / ئوقۇماق

خەت / يازماق

3) خەۋەر - تولۇقلىغۇچلىق مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلما

خەۋەرنىڭ كەينىگە يەنە بەزىبىر تەركىبلەرنى قوشۇپ، خەۋەرنىڭ دەرىجىسى، نەتىجىسى ۋە يۆنىلىشى قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەشكە بولىدۇ. بۇ تەركىب تولۇقلىغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ. خەۋەر بىلەن تولۇقلىغۇچىدىن تۈزۈلگەن قۇرۇلما خەۋەر - تولۇقلىغۇچلىق مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلما دەپ ئاتىلىدۇ. خەۋەر تىلىدىكى خەۋەر تولۇقلىغۇچلىق مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلمىدا خەۋەر ئالدىدا، تولۇقلىغۇچى كەينىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

(جىلە بولۇپ يىغلاپ كەتمەك) ( ) / ( )

(يۆتكەپ كەتمەك) ( ) / ( )

4) ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچلىق مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلما

بۇ خىل قۇرۇلما ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ئومۇمەن ئېنىقلىغۇچى ئالدىدا، ئېنىقلانغۇچى كەينىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

خەلقنىڭ / كۆچى
قىزىل / ئالما
ئېگىز / بىنا

5) تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلما

بۇ خىل مۇناسىۋەتتىكى تەركىبلەر گرامماتىكا جەھەتە ئۆزئارا باراۋار بولىدۇ. مەسىلەن:

دەپتەر، قەلەم ۋە كىتاب سېتىۋالدىم

• • •

ئەخمەت، سەمەت ۋە مەمەتلەر كەلدى.

• • •

يۇقىرىدىكى ئاستىغا چىكىت قويۇلغانلار تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلما بولىدۇ. تەڭداش مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلمىدىكى ھەرقايسى تەركىبلەر جۈملىدە بىر گرامماتىكلىق بىرلىك بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن: «دەپتەر، قەلەم ۋە كىتاب سېتىۋالدىم» دېگەن جۈملىدىكى «دەپتەر، قەلەم ۋە كىتاب» بۇ جۈملىنىڭ تولدۇرغۇچىسى بولۇپ كېلىدۇ.

جۈملە بولسا بۇ ئاساسىي قۇرۇلما تىپلىرىنى بىر-بىرىگە كىرىشتۈرۈش نەتىجىسىدە ھاسىل بولىدۇ. جۈملىدىكى ھەرقايسى تەركىبلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر، ئادەتتە يۇقىرىدا سۆزلەنگەن ئاساسىي قۇرۇلما تىپلىرىدىن ھالقىپ كەتمەيدۇ. شۇڭلاشقا جۈملىنىڭ ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى، ئېنىقلىغۇچى، ھالەت ۋە تولۇقلىغۇچى قاتارلىق بۆلەكلىرىنىڭ نامى، خاراكتېرى ۋە رولى، بۇ ئاساسىي قۇرۇلما تىپلىرىنىڭ مۇناسىپ تەركىبلىرىگە توغرا كېلىدۇ.

3. گرامماتىكلىق قۇرۇلمىنىڭ مەنىسى ۋە شەكلى

سۆزلەر بىرىكىپ قۇرۇلما ھاسىل قىلغاندىن كېيىن، پۈتۈن قۇرۇلمىنىڭ مەنىسى دائىم ھەرقايسى ئايرىم سۆزلەرنىڭ مەنىسىنىڭ يىغىندىسىدىن چوڭ بولىدۇ. چۈنكى، بۇ يەردە گراماتىكىلىق مەنە كۆپەيگەن بولىدۇ. مەسىلەن: «ئېگىز»، «بىنا» سۆزلىرىنى ئالساق، بۇ سۆزلەرنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مەنىسى بولىدۇ. ئۇلار ئۆزئارا بىرىكىپ «ئېگىز بىنا» دىن ئىبارەت ئېنىقلىغۇچىلىق مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلمىنى شەكىللەندۈرگەندىن كېيىن، بۇ «بىنا» نىڭ «ئېگىز بىنا» ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ ھەمدە «قانداق بىنا» دېگەن سوئالغا جاۋاب بېرىدۇ. بۇنىڭ ھەمىسى بىرىكىشتىن ھاسىل بولغان گراماتىكىلىق مەنە، ئەگەر بۇ ئىككى سۆز بىرىكىپ ئىگە ـ خەۋەرلىك قۇرۇلما «بىنا ئېگىز» نى ھاسىل قىلسا، «ئېگىز» يەنە «بىنا» نى ئېنىقلىماستىن، بەلكى «بىنا» نىڭ «ئېگىز» بولۇشتەك خاسلىقى بارلىقىنى بايان قىلىپ بېرىپ، جاۋاب بېرىدىغان سوئال «بىنا قانداق؟» دېگەنگە ئايلىنىپ قالىدۇ. بۇ بولسا ئىگە ـ خەۋەرلىك قۇرۇلمىنىڭ بۇ ئىككى سۆزگە قوشقان گراماتىكىلىق مەنىسى بولىدۇ. ئەگەر بىز گراماتىكىلىق قۇرۇلمىنىڭ مەنىسىنى چۈشەنمىسەك، جۈملىدىكى ھەربىر سۆزنى بىلگەن تەقدىردىمۇ، جۈملىنىڭ مەنىسىنى يەنىلا توغرا چۈشىنەلمەيمىز.

يۇقىرىدا سۆزلەنگەن بەش خىل ئاساسىي گراماتىكىلىق قۇرۇلمىلار بولسا، گراماتىكىلىق مەنە جەھەتتىن ئايرىپ چىقىرىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ناملىرى ھەربىر قۇرۇلمىنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان مەنىسىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

هەر خىل ئاساسىي گراماتىكىلىق قۇرۇلمىلارنىڭ گراماتىكىلىق مەنىلىرى مۇئەييەن گرامماتىكىلىق شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. گراماتىكىلىق شەكىلنى ئىپادىلەشنىڭ ئاساسىي ۋاستىلىرى تۈۋەندىكى بىرقانچە خىلدىن ئىبارەت:

1) سۆز تاللاش

ئاساسىي قۇرۇلمىلارنى تۈزەيدىغان سۆزلەر، ئەلۋەتتە سۆزلەرنىڭ مەنىسى جەھەتتىن ماسلىشىشى كېرەك. مەسىلەن: «پەلسەپە» بىلەن «ئىچمەك»، «چاچ» بىلەن «چۈش كۆرمەك» لەر بىر - بىرى بىلەن ماسلاشمايدۇ. بۇ سېمانتىكا مەسىلىسى. بۇ، تۈۋەندىكى بابتا مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. بۇ يەردە سۆزلىنىدىغان سۆزلەرنىڭ گراماتىكا جەھەتتىكى تۈرلىرىمۇ بىر - بىرىگە ماسلىشىشى كېرەك (سۆز تۈركۈمىدىكى مەسىلىسى تۆۋەندىكى پاراگرافتا سۆزلىنىدۇ). ئاساسىي قۇرۇلمىدىكى ھەربىر تەركىب مەلۇم سۆز تۈركۈمىدىكى سۆزلەر ئارقىلىق تۈزۈلىدۇ. مەسىلەن: «لېكسىن، ئاھ، شۇڭلاشقا» قاتارلىق ياردەمچى سۆزلەر ھەرقانداق قۇرۇلمىنىڭ تەركىبى بولالمايدۇ. «سۇ، ئوت، قۇياش، پېچىنە» قاتارلىق ئىسىملارمۇ ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلمىدا خەۋەر بولۇپ كېلىشى ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. قۇرۇلمىنىڭ ئىچىگە كىرىدىغان سۆزلەرنى ئالدى بىلەن گرامماتىكىدىكى سۆز تۈركۈملىرىنىڭ تۈركۈملىنىشىدىن تاللاش كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ «كىتاب ئوقۇماق» دېگەننى باشقۇرۇش مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلما، «ياخشى كىتاب» نى ئېنىقلىغۇچىلىق مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلما

دېيىشىمىزدىكى سەۋەب بۇنى «ئوقۇماق» ۋە «ياخشى» دېگەن سۆزلەر تەئەللۇق بولغان سۆز تۈركۈمى ئارقىلىق بېكىتىمىز.

2) سۆز تەرتىپى

سۈزلەرنى تاللىۋالغاندىن كېيىن، جەزمەن مۇئەييەن رەت - تەرتىپ بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇش شەرت. ئۇيغۇر تىلىدىكى ھەرقايسى قۇرۇلمىلاردىكى سۆزلەرنىڭ رەت - تەرتىپىنى ئالساق، ئىگە - خەۋەر مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلمىدا ئومۇمەن ئىگە ئالدىدا، خەۋەر كەينىدە، باشقۇرۇش مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلمىدا تولدۇرغۇچى ئالدىدا، خەۋەر كەينىدە كېلىدۇ... ھەرقايسى تىللاردا باشقۇرۇش مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلمىنىڭ ئىككى تەركىبىنىڭ ئورنى سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىنىڭ مۇھىم ئالامىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خەنزۇ تىلى، ئىنگلىز تىلى قاتارلىق تىللار تولدۇرغۇچى كەينىدە كېلىدىغان تېپقا، ياپون تىلى، ئۇيغۇر تىلى قاتارلىق تىللار تولدۇرغۇچى ئالدىدا كېلىدىغان تېپقا مەنسۇپ.

3) ياردەمچى سۆزلەر ۋە سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشى

سۆز بىلەن سۆزنى بىرىكتۈرۈشتە يەنە «يېپىلىم» لازىم بولىدۇ. بۇ رولنى ياردەمچى سۆزلەر بىلەن سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشى ئۆتەيدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا ياردەمچى سۆزلەر ۋە سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشى مۇھىم بىرىكتۈرگۈچى ۋاسىتە. تەگدىش مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلما ئادەتتە «بىلەن، ۋە، ھەمدە» قاتارلىق ياردەمچى سۆزلەر بىلەن بىرىكىدۇ. كېلىش ۋە سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشى بار تىللاردا سۆزلەرنىڭ بىرىكىپ قۇرۇلما ھاسىل قىلىشىدا ۋە تۈرلىنىش مۇھىم

رول ئويناىدۇ. قۇرۇلمىلار سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللار ئىگىنىڭ شەخس ۋە سان جەھەتتە تۈرلىنىشىگە ئاساسەن تۈرلىنىپ خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. بىر كونكرېت بىرىكىشتە قايسى خىل تۈرلىنىش شەكلىنى ئىشلىتىش مەسىلىسىدە، مورفولوگىيىلىك تۈركۈملىنىش ئۇستىدە ئىزدىنىش كېرەك.

سۆز تاللاش، سۆزلەرنىڭ رەت - تەرتىپى، يارەمچى سۆزلەر، سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشى ئاساسىي قۇرۇلما ئۇچۇن گرامماتىكىلىق شەكىل ھازىرلاپ بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر گرامماتىكىلىق شەكىل ئارقىلىق ھەربىر بىرىكىشنىڭ قايسى قۇرۇلمىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى پەرق قىلىۋالالايدۇ. ئەگەر سۆزلەرنىڭ بىرىكىشىدە، ئاساسىي قۇرۇلمىلارنىڭ بىرىنىلا ئىشلىتىپ قالماي، بىرقانچىسىنى بىرگە ئىشلەتكەن بولسا، پۈتۈن بىرىكمىنى تەھلىل قىلىش ئۇچۇن قاتلامىلارنى ئانالىز قىلىش كېرەك.

4) بىرىكىشنىڭ قاتلاملىقى

تىلدىكى جۈملە قانداق مۇرەككەپ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسى ئاساسىي قۇرۇلمىلارنىڭ قاتلاممۇ قاتلام كىرىشتۈرۈلۈشى بىلەن تۈزۈلىدۇ. تاشقى كۆرۈنۈشىدىن قارىغاندا، جۈملە خۇددى بىر سۆزنىڭ كەينىدىن بىر سۆز ئۇلىشىپ چىققاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ئىچكى تۈزۈلۈشىدە قاتلاملار بولىدۇ. ھەربىر قاتلامدىكى قۇرۇلمىنىڭ ئىچكى مۇناسىۋىتى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن بىرقانچە خىلدىن ھالقىپ كەتمەيدۇ. بىز جۈملىنى تەھلىل قىلغاندا ئالدى بىلەن ئەڭ چوڭ ئىككى قىسمنىڭ بىۋاستە

بىرىككەنلىكنى تەپسىپ چىقىپ، بۇ ئىككى قىسىمنىڭ قايسى مۇناسىۋەتتە (قۇرۇلما تەپسى) ئىكەنلىكىنى بەكىتىپ چىقىشىمىز كېرەك. بۇنىڭغا ئۇلاپلا ئوخشاش ئۇسۇل بىلەن تەدرىجىي ھالدا بۇ ئىككى قىسمىنى ئايرىم - ئايرىم تەھلىل قىلىپ، ئۇلارنىڭ قايسى ئىككى قىسمىدىن تۇزۇلگەنلىكىنى ھەمدە ئۇلارنىڭ قانداق مۇناسىۋەتتە ئىكەنلىكىنى تېپىپ چىقىشىمىز كېرەك. بۇ خىل ئۇسۇل بىلەن قاتلاممۇ قاتلام ئايرىپ تاكى سۆزلەرگىچە تەھلىل قىلىش كېرەك. مەسىلەن:

مېنىڭ كىچىك ئوكام — بۇ كىتابنى قىزىقىپ ئوقۇدى

1 - قاتلام

(ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەت)

2 - قاتلام

(ئېنىقلىمغۇچى-ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەت) (تولدۇرغۇچى-خەۋەرلىك مۇناسىۋەت

3 - قاتلام

(ئېنىقلىمغۇچى - ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەت) (ئېنىقلىمغۇچى - ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەت) (ئېنىقلىمغۇچىلىق مۇناسىۋەت)

بۇ جۈملىنى ئۇچ قېتىم بۆلۈگەندىن كېيىن ئاندىن سۆزگىچە تەھلىل قىلغىلى بولىدۇ. بۇ يۇقىرىدىكى جۈملىنىڭ تۇزۇلۇشىدە ئۇچ قاتلام بارلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. جۈملە مانا مۇشۇنداق مۇئەييەن قائىدىلەر ئارقىلىق قاتلاممۇ قاتلام بىرىكىش بىلەن ھاسىل بولىدۇ. ھەربىر قاتلامدىكى بىۋاستە بىرىكىپ ئۆزىدىن چوڭراق گرامماتىك بىرلىكنى تۇزەيدىغان ئىككى تەركىبىي قىسىم بىۋاستە تەركىب دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: «مېنىڭ كىچىك ئوكام» بىلەن «بۇ كىتابنى قىزىقىپ ئوقۇدى» بولسا

بىرىنچى قاتلامدىكى ئىككى بۆلۈستە تەركىب بولىدۇ، ئۇلارنىڭ قۇرۇلما مۇناسىۋىتى بولسا ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىن ئىبارەت. «مېنىڭ» بىلەن «كىچىك ئوكام» ئىككىنچى قاتلامنىڭ ئالدىنقى قىسمىنىڭ بۆلۈستە تەركىبى بولۇپ، ئۇلارنىڭ، قۇرۇلما مۇناسىۋىتى بولسا ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەتتىن ئىبارەت. ئۇچىنچى قاتلامنىمۇ بۇ ئۇسۇل بىلەن تەھلىل قىلىش كېرەك. جۈملە بىلەن سۆز ئارىسىدىكى ھەربىر قاتلاملار چوڭ - كىچىك سۆز بىرىكمىلىرىدىن تۈزۈلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىز قاتلاملار بويىچە تەھلىل قىلىش ئارقىلىق گراماتىكىلىق قۇرۇلمىنىڭ قاتلاملىقىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيمىز. جۈملىدىكى بىرىكىشلەر ئەسلىدىلا قاتلاملىق بولىدۇ. گراماتىكىلىق تەھلىل بۇ خىل قاتلاملىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىشى كېرەك. قۇرۇلمىنىڭ قاتلاملىقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش جۈملىلەرنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىشتە ناھايىتى ئەھمىيەتلىك.

5) بىرىكىشتىكى قايتىلىنىش

ئاساسىي قۇرۇلمىلارنى قاتلاملۇ قاتلام كىرىشتۈرۈپ قوللىنىشقا بولىدۇ. «مېنىڭ كىچىك ئوكام بۇ كىتابنى قىزىقىپ ئوقۇدى» دېگەن جۈملىنىڭ قاتلاملىقىنى كۆرسىتىش سخېمىسىدا ھەرقايسى قاتلامدىكى قۇرۇلمىلارنىڭ كىرىشتۈرۈلۈپ ئىشلىتىلگەن ئەھۋالى ئىپادىلەنگەن، يەنى بىرىنچى قاتلامدىكى ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلما ئۆز ئىچىگە تۆت ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلما بىلەن بىر تولدۇرغۇچى - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلمىنى ئالغان. ئۇچىنچى

قاتلامنىڭ ئالدىدىكى ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلما ئىككىنچى قاتلامنىڭ ئالدىدىكى ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلمىنىڭ ئىچىدە كەلگەن. ئۇچىنچى قاتلامنىڭ كەينىدىكى ئىككى ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلما ئىككىنچى قاتلامنىڭ كەينىدىكى تولدۇرغۇچى - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلمىنىڭ ئىچىدە كەلگەن. ئەمدى ئىككىنچى قاتلامدىكى بىر ئېنىقلىغۇچى - ئېنىقلانغۇچىلىق مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلما بىلەن بىر تولدۇرغۇچى - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلما بىرىنچى قاتلامدىكى ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلمىنىڭ ئىچىدە كەلگەن. گرامماتىكىلىق بىرىكىش قۇرۇلمىلىرى بىرىنىڭ ئۈستىگە بىرى كىرىشتۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن، ئوخشاش قۇرۇلما قائىدىسى قايتا - قايتا ئىشلىتىلىسمۇ، قۇرۇلما جەھەتتىكى قالايمىقانچىلىقنى ئېلىپ كەلمەيدۇ. بۇ، گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىنىڭ «قايتىلىنىش» خۇسۇسىيىتى بارلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. قۇرۇلمىدىكى مەلۇم بىرلىكنى (مەسىلەن، سۆزنى داۋاملىق تۇرده ئوخشاش رولى بولغان سۆز بىرىكمىلىرى بىلەن) ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ. بۇ قايتىلىنىشنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى. بۇ خىل قايتىلىنىش بولغانلىقتىن ئاساسىي قۇرۇلمىدىكى تەركىبلەرنى كېڭەيتىپ ئىنتايىن مۇرەككەپ قۇرۇلما قىلىپ تۇزۇپ چىققىلى بولىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ رولى يەنىلا ئەسلىدىكى تەركىبكە ئوخشاش بولىدۇ. مەسىلەن: «گۈل ئېچىلدى» دېگەن ئىگە - خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلمىدا ئىگە - «گۈل» نى ئېنىقلىغۇچىلىق

مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلمىنىڭ قايتىلىنىشى بىلەن «قىل گۈل»، «ھويلىدىكى قىزىلگۈل»، «ئەمەتنىڭ ھويلىسىدىكى قىزىلگۈل» قاتارلىق قىلىپ كېگەيتىشكە بولىدۇ. قۇرۇلما ۋائىدىسىنىڭ قايتىلىنىشى نەزەرىيە جەھەتتىن سۆزلىگەندە چەكسىز بولىدۇ. يۇقىرىدىكى مىسال كېگەيمىپ قانچىلىك دەرىجىگە يەتمىسۇن، ئۇنىڭ رولى يەنىلا «گۈل ئېچىلدى» دېگەندىكى «گۈل» بىلەن ئوخشاش بولىدۇ.

ئاساسىي قۇرۇلمىلارنىڭ كىرىشتۈرۈلۈپ ئىشلىتىلىش ئەھۋالىدىن باشقا يەنە بەزىدە ئىككى ياكى بىرقانچە ئۆزۈندە (ئادەتتە ئىگە ـ خەۋەرلىك مۇناسىۋەتتىكى قۇرۇلما) ئۆزئارا باغلىنىپ، تولۇق ئىنتۇناتسىيىگە ئىگە بولغان قوشما جۈملىنى شەكىللەندۈرىدۇ. قوشما جۈملىنى ھاسىل قىلىدىغان بىۋاستە ئۆزۈندىلەر تارماق جۈملە دەپ ئاتىلىدۇ. تارماق جۈملىلەر ئارىسىدا ئادەتتە باغلىغۇچىلىق رولىنى ئويناىدىغان باغلىغۇچىلار بولىدۇ (يا سەن تۇر، يا مەن تۇراي). تارماق جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى پائۇزا مۇستەقىل جۈملىلەر ئارىسىدىكى پائۇزىغا قارىغاندا قىسقا بولىدۇ تارماق جۈملىلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا قاتلاملار بىر ـ بىرىگە كىرىشتۈرۈلىدۇ. تارماق جۈملىلەر مۇئەييەن مۇناسىۋەت بىلەن ئۆزئارا باغلىنىپ كېلىپ تېخىمۇ مۇرەككەپ قۇرۇلمىنى شەكىللەندۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن:

سەن خەتنى يازمىسىڭ، مەن يازمەن

(ئىگە ـ خەۋەرلىك مۇناسىۋەت) (ئىگە ـ خەۋەرلىك مۇناسىۋەت)

(تولدۇرغۇچى ـ خەۋەرلىك مۇناسىۋەت)

سۆز تۈركۈمى تىلدا ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولغان گراماتىكىلىق تۈركۈملىنىش بولۇپ، بۇ ئايدىڭلاشتۇرۇلمىسا، تىلدىكى بىرىكىش قائىدىسىنى چۈشەندۈرۈپ بېرگىلى بولمايدۇ. جۈملىنىڭ سانى چەكسىز، لېكىن جۈملىنىڭ قۇرۇلما نۇسخىلىرى چەكلىك بولىدۇ. گراماتىكا تەتقىقاتى گەرچە كونكرېت جۈملىلەرنى تەھلىل قىلىشتىن باشلانسىمۇ، لېكىن كونكرېت جۈملىلەر بىلەن چەكلىنىپ قالماي، بەلكى كونكرېت جۈملىلەردىن قۇرۇلما نۇسخىلىرىنى ئابستراكت لاشتۇرۇپ چىقىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن جۈملىدىكى ھەربىر كونكرېت سۆزنى تۈرلەرگە ئايرىش كېرەك. مەسىلەن:

ئاكام خەت يېزىۋاتىدۇ.

سىڭلىم پومزەك ئويناۋاتىدۇ.

ئۇكام كىتاب ئوقۇۋاتىدۇ.

بۇنداق ئوخشاش نۇسخىدىكى جۈملىلەردىن كۆپلەپ مىسال كەلتۈرگىلى بولىدۇ. جۈملىلەرنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان سۆزلىرى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن مەنىسىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ، لېكىن ئوخشاش بىر ئورۇندا پەيدا بولىدىغان سۆزلەرنىڭ سىنتاكسىلىق رولى ئوخشاش بولىدۇ. ئەگەر بۇلارنى يىغىنچاقلاپ بىر تۈركۈم قىلساق، تۈركۈم ئارقىلىق كونكرېت سۆزلەرنى ئومۇملاشتۇرغىلى بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئابستراكتلاشقان جۈملە قۇرۇلمىسىنىڭ نۇسخىلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش مۇمكىن. مەسىلەن: يۇقىرىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن جۈملىلەرنى ئابستراكتلاشتۇرۇپ يازغاندا «ئىسىم + ئىسىم + پېئىل» بولىدۇ.

گراماتىكا تەتقىقاتىنىڭ مەقسىتى تىل قائىدىلىرىنى

بىلىشتىن ئىبارەت. قائىدىلەر نۇرغۇنلىغان ئەھمىيەتلىي تىل پاكىتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن. سۆزلەرنى سۆز تۈركۈملىرىگە ئايرىش سىنتاكسىسلىق نۇقتىلارنى ئابستراكتلاشتۇرۇش ئۈچۈن بولۇپ، بىرىكىش قائىدىسىنى تېپىپ چىقىشتا كەم بولسا بولمايدىغان بىر هالقا.

تىلدىكى سۆز تۈركۈملىرى بىر خىل قاتلاملىق سىستېما. ئەسىل، پېئىل ۋە سۈپەت قاتارلىقلار ئەڭ چوڭ سۆز تۈركۈملىرىدۇر. هەربىر تۈركۈمدىكى سۆزلەر ئاساسىي خۇسۇسىيىتى جەهەتتىن ئوخشاش بولۇشتىن تاشقىرى يەنە ئۆزگىچىلىككىمۇ ئىگە بولىدۇ؛ مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئورتاقلىق بولۇشتىن سىرت يەنە ئالاهىدىلىك بولىدۇ. شۇڭلاشقا چوڭ سۆز تۈركۈمىدىكى سۆزلەر يەنە بىرىكىش جەهەتتىكى ئالاهىدىلىككە ئاساسەن هەر دەرىجىلىك كىچىك تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. هەرقايسى تىللاردا، پېئىل ئەمۇرەككەپ سۆز تۈركۈمى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. مەسىلەن ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللار شەخسلىك ۋە شەخسسىز پېئىللار دەپ بۆلۈنىدۇ. شەخسلىك پېئىللار تولۇقسىز ئېلىپ كېلىش، كەلمەسلىكى بىلەن ئۆتۈملۈك ۋە ئۆتۈمسىز پېئىللار دەپ بۆلۈنىدۇ. يەنە شەخسلىك پېئىللارنىڭ شەخس، سان، زامان، راي ۋە پېئىل دەرىجىلىرى قاتارلىق كاتېگورىيىلىرى بولىدۇ.

گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىنىڭ چوڭقۇرلۇقىغا ۋە ئىنچىكىلىككە قاراپ ئىزدىنىش، نۆۋەتتىكى گرامماتىكا تەتقىقاتىنىڭ مۇهىم يۆنىلىشى.

2. سۆزلەرنىڭ تۈرلىنىشى

بەزى تىللاردا سۆز بىلەن سۆزنىڭ بىر-بىرىگە ئوخشىشىدەك سۆزلەرنىڭ شەكلى ئۆزگىرىدۇ. بىر سۆز ئوخشاش بولمىغان سۆز بىلەن بىر-بىرىگە ئوخشاش بولمىغان ئۆزگىرىش ھاسىل قىلىدۇ. بۇ ئوخشاش بولمىغان ئۆزگىرىشلەرنىڭ ھەرقايسى بىردىن تۈركۈملىنىشىنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ، سۆزنىڭ تۈرلىنىشى ياكى مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىشى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇيغۇر تىلى، رۇس تىلى ۋە ئىنگلىز تىلى قاتارلىق تىللاردا سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا بىر-بىرىگىشىدە سۆزلەرنىڭ شەكلىدە ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدا: «كىتاب ئوقۇدۇم»، «كىتابلارنى ئوقۇدۇم» دېگەن ئىككى جۈملىنىڭ بىرىنچىسىدە «كىتاب» بىرلىك ساندا، ئىككىنچىسىدە «كىتابلار» كۆپلۈك ساندا كەلگەن. ئۇيغۇر تىلىدا بۇنداق «كىتاب» قاتارلىق ئىسىملار جۈملىگە كىرگەندە بىرلىك ياكى كۆپلۈكتە كېلىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا يەنە ئىسىملار جۈملىدە شەخس ۋە كېلىشلەر بىلەن، پېئىللار جۈملىدە شەخس، سان زامان، راي ۋە پېئىل دەرىجىلىرى بىلەن تۈرلىنىدۇ.

سۆز شەكىلىنىڭ ئۆزگىرىشى سۆزلەرنىڭ بىر-بىرىگە قۇرۇلمىسىدىكى مۇناسىۋىتىنىڭ ئېھتىياجى بىلەن بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلى بولۇپمۇ رۇس تىلىدا سۆز ئۆز شەكلىنى ئۆزگەرتمەي بىر-بىرىگە قۇرۇلمىغا كىرمەيدۇ. سۆز تۈرلىنىشى سۆزنىڭ سىنتاكسىلىق فۇنكسىيىسىنى ئۇنىۋېرسال ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. شۇڭلاشقا سۆزنىڭ تۈرلىنىشىنى، سۆز تۈركۈملىرىنى ئايرىشنىڭ ئاساسى قىلىشقا تامامەن

مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا، شەخس سان ۋە كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىپ كېلىدىغان سۆزلەر ئىسىم بولىدۇ. شەخس، زامان، راي، پېئىل دەرىجىلىرى بىلەن تۇرلىنىپ كېلىدىغان سۆزلەر پېئىل بولىدۇ. مۇتلەق كۆپ سانداىكى سۈپەت ۋە رەۋىشلەرنىڭ دەرىجە ئۆزگىرىشى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ پەرقىنى جۈملىدىكى بىرىكىش ئورنىغا قاراپ بېكىتىشكە بولىدۇ. ئېنىقلىغۇچى بۆلەك بولۇپ كېلىدىغىنى سۈپەت، ھالەت بۆلەك بولۇپ كېلىدىغىنى رەۋىش بولىدۇ. بۇ، سۆزلەرنى سۆز تۈركۈمىگە ئايرىشنىڭ مورفولوگىيىلىك پرىنسىپى دەپ ئاتىلىدۇ. مورفولوگىيىلىك پرىنسىپ بىلەن قۇرۇلما پرىنسىپى ئاساسىي جەھەتتىن بىردەك بولىدۇ. ئەگەر سۆزنىڭ تۇرلىنىشى گەۋدىلىك بولمىسا ياكى سىنتاكسىلىق رولى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالسا، سۆز تۈركۈمىگە ئايرىشتا يەنىلا سىنتاكسىلىق رولىغا ئاساسەن ئايرىش كېرەك.

3. گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە

سۆزلەرنىڭ تۇرلىنىشى بىر خىل گرامماتىكىلىق شەكىل بولۇپ، ھەربىر تۇرلىنىش مۇئەييەن گرامماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: ئىسىملارنىڭ كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىشى، بىرلىك ۋە كۆپلۈك بىلەن تۇرلىنىشى، پېئىللارنىڭ شەخس ۋە پېئىل دەرىجىلىرى بىلەن تۇرلىنىشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇئەييەن گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە گرامماتىكىلىق مەنىلەرنىڭ تۇرلەرگە بۆلۈنۈشىدىن ئىبارەت. مورفولوگىيىلىك تۇرلىنىش سۆزلەرنىڭ شەكىل ئۆزگىرىشى جەھەتتىكى

تۇرکۈملىنىشى بولسا، گراماتىكىلىق كاتېگورىيە سۆزلەرنىڭ تۇرلىنىش شەكىللىرى ئىپادىلەنگەن مەنىسى جەھەتتىكى تۇرکۈملىنىش بولىدۇ. سۆزلەرنىڭ تۇرلىنىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان گراماتىكىلىق كاتېگورىيە مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىش بار بولغان تىللاردا بولىدۇ. بۇ خىل تىللارنىڭ گراماتىكىلىق قۇرۇلمىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئىگىلەش ئۈچۈن، بۇ خىل گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنى ئىگىلەش زۆرۈر.

ئادەتتە كۆپ ئۈچرايدىغان گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: سىيغا (رود)، سان، كېلىش، زامان، راي، تۈس، شەخس، پېئىل دەرىجىلىرى.

1) سىيغا

سىيغا بولسا بەزى تىللاردىكى ئىسىملارنىڭ تۇرلەرگە بۆلۈنۈشى بولۇپ، ئادەتتە سۆپەت ۋە ئىسىملارنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ. ئۇ مۇناسىۋەتلىك ئىسىملار بىلەن بىرلىكتە سىيغا جەھەتتە ئۆزگىرىپ كېلىدۇ. رۇس تىلى ۋە ئېمىس تىلىدا ئىسىم بىلەن سۆپەتتە سىيغىدىن ئىبارەت گراماتىكىلىق كاتېگورىيە بار. سىيغا، ئەرلەر سىيغىسى، ئاياللار سىيغىسى ۋە ئوتتۇرا سىيغا دەپ ئۈچكە بۆلۈنىدۇ. ئوخشاشمىغان سىيغىدىكى سۆزلەرنىڭ كېلىشلەر بىلەن تۇرلىنىش شەكلى ئوخشاش بولمايدۇ. بۇ يەردىكى سىيغا بىر خىل گراماتىكىلىق ئۇقۇم بولۇپ، ئۇ بىئولوگىيىلىك ئۇقۇم بىلەن بىردەك بولۇشى ناتايىن. مەسىلەن، «дéушка» بوۋا، «мужчúна» (ئەر) سۆزلىرىنىڭ ئاخىرى «а» بىلەن تۈگىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئاياللار سىيغىسىغا مەنسۇپ

بولماستىن، بەلكى ئەرلەر سىيغىسىغا مەنسۇپ. رۇس تىلىدا ئىسىملارنىڭ سىيغىسىنى ئادەتتە بىرلىك سانىدىكى باش كېلىشتىكى سۆزنىڭ سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىسىدىن بىلىۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، «завод» زاۋۇت) بولسا ئەرلەر سىيغىمىدىكى ئىسىم، «зеmлR̄» (يەر) بولسا ئايالالار سىيغىمىدىكى ئىسىم، «дéло» (ئىش) بولسا ئوتتۇرا سىيغىدىكى ئىسىم.

2) سان

نۇرغۇن تىللاردا ساندىن ئىبارەت گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە بولىدۇ. ساندىن ئىبارەت بۇ كاتېگورىيە ئادەتتە بىرلىك ھەم كۆپلۈكتىن ئىبارەت ئىككى خىل مەنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلى، رۇس تىلى ۋە ئىنگلىز تىلىدا ئىسىملار بىرلىك ۋەكىلىنى شەكىلدە ئۆزگىرىدۇ [مەكتەپ ـ مەكتەپلەر، водч—зввод، (زاۋۇت ـ زاۋۇتلار)، ьоок—ьоокs (كىتاب ـ كىتابلار)،

3) كېلىش

كېلىش بولسا ئىسىم ۋە ئالماشلارنىڭ جۈملىدە باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى «مەكتەپ، مەكتەپنىڭ، مەكتەپنى، مەكتەپكە، مەكتەپتىن، مەكتەپتە» دېگەنلەر «مەكتەپ» دېگەن ئىسىمنىڭ كېلىشلەر بىلەن تۈرلىنىشى بولىدۇ. كېلىش كاتېگورىيىسى بار تىللاردا كىشىلەرنىڭ سانى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن، رۇس تىلىدا ئالتە كېلىش، ئىنگلىز تىلىدا ئىككى كېلىش، فىنلاند تىلىدا 20 نەچچە كېلىش بار.

4) تۈس

تۇس بولسا ھەربىر‌ەتنىڭ ئېلىپ بېرىلىش ھالىتىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ — پېئىللاردا بولىدىغان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە. ئۇخشاشمىغان تىللاردا تۇس كاتېگورىيىسىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى ھەر خىل بولىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللارنىڭ ئىمكان تۇس شەكلى (ئويناياالايمەن)، سىناق تۇس شەكلى (كۆرۈپ باق) قاتارلىق تۇس شەكىل لىرى بار. رۇس تىلىدا پۈتمىگەن تۇس [писáть (يازماق)]، پۈتكۈل تۇس [Написáть (يېزىپ بولماق)] شەكىللىرى بار.

5) راي

راي ھەربىر‌ەت بىلەن رېئاللىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدۇ، يەنى ھەربىر‌ەتنىڭ ئەمەلىيىتىنى، ھەربىر‌ەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىنى خالايدىغانلىقىنى، ھەربىر‌ەتنىڭ پەرەز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مانا بۇ پېئىللارنىڭ رايى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللارنىڭ بايان رايى (مەن مەكتەپتە ئوقۇيمەن)، بۇيرۇق رايى (ئۇ مەكتەپتە ئوقۇسۇن) ۋە شەرت رايى (ئۇ مەكتەپتە ئوقۇسا، مەنمۇ ئوقۇيمەن). قاتارلىق رايلىرى بار. رۇس تىلىدا پېئىللارنىڭ بايان رايى (Я читаю газету.) (مەن گېزىت ئوقۇيمەن.)، بۇيرۇق رايى (читай газету.) (گېزىت ئوقۇ!)، ۋە پەرەز رايىدىن (Вся Правду знал Бы ты.) (ئەگەر گېزىت ئوقۇغان بولسىڭىز ئىدى، ھەممە ھەقىقىي ئەھۋالنى بىلگەن بولاتتىڭىز). ئىبارەت ئۇچ خىل رايى بار.

6) زامان

زامان پېئىلنىڭ گىراممماتىكىلىق كاتېگورىيىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بەزى تىللاردا پېئىل ئوخشاشمىغان شەكىللەر ئارقىلىق ھەرىكەتنىڭ سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتا بولۇۋاتقانلىقىنى ياكى سۆزلەۋاتقان ۋاقىتتىن ئىلگىرى بولغانلىقىنى، ياكى كېيىن بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللارنىڭ ھازىرقى زامان (يېزىۋاتىمەن)، ئۆتكەن زامان (يازدىم)، كېلىدىغان زامان (يازىمەن) شەكىللىرى بار. رۇس تىلىدىمۇ ئۇچ زامان بار. ھازىرقى زامان [читаю (ئوقۇۋاتىمەن)]، ئۆتكەن زامان [читал (ئوقۇدۇم)]، كېلىدىغان زامان [GyAyчnamb (ئوقۇيمەن)].

7) شەخس

كۆپلىگەن تىللاردا پېئىل ۋە ئالماش بىردەك شەكىل بىلەن مۇئەييەن شەخس كاتېگورىيىسىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇيغۇر تىلى، رۇس تىلىدا ئۇچ خىل شەخس بار. سۆزلىگۈچى بىرىنچى شەخس، ئاڭلىغۇچى ئىككىنچى شەخس، ئۆزگە ئۈچىنچى شەخس بولىدۇ. مەسىلەن:

مەن يازدىم (بىرىنچى شەخس)

سىز يازدىڭىز (ئىككىنچى شەخس)

ئۇ يازدى (ئۈچىنچى شەخس)

я читаю [مەن ئوقۇيمەن. (بىرىنچى شەخس)]

ты читаешь [سەن ئوقۇۋاتىسەن. (ئىككىنچى شەخس)]

Он читает [ئۇ ئوقۇۋاتىدۇ. (ئۈچىنچى شەخس)]

8) پېئىل دەرىجىلىرى

پېئىل دەرىجىلىرى ھەرىكەت بىلەن سۈبېيېكت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ، پېئىللارغا خاس

گراماتىكىلىق كاتېگورىيە. ئادەتتە، ئېنىق دەرىجە ۋە مەجھۇل دەرىجىدىن ئىبارەت ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ: ئېنىق دەرىجە بولسا سۇبيېكتنىڭ ھەرىكەتنى قىلغۇچى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. مەجھۇل دەرىجە بولسا سۇبيېكتنىڭ ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ. تۆۋەندە ئىنگلىز تىلىدا ئىككى جۈملىنى سېلىشتۇرۇپ باقايلى:

John is wring a letter. (جون خەت يېزىۋاتىدۇ.)

A letter is being written byJohn (خەت، جون تەرىپىدىن يېزىلىۋاتىدۇ).

ئۇيغۇر تىلىدا ئېنىق دەرىجە (ئىشچىلار يوللارنى ياسىدى)، مەجھۇل دەرىجە (يوللار ياسالدى)، ئۆزلۈك دەرىجە (ئۇ ئوبدان ياساندى)، ئۆملۈك دەرىجە (ئۇلار يوللارنى ياساتتى) قاتارلىق پېئىل دەرىجىلىرى بار.

× × ×

يۇقىرىدا سۆزلەنگەنلەر ئادەتتە دائىم ئۇچرايدىغان بىرقانچە گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر ھەققىدىكى قىسقىچە چۈشەنچە. گراماتىكىلىق كاتېگورىيە كۆچلۈك مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە، شۇنىڭ ئۈچۈن بىر خىل تىلنىڭ گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلىرىنى باشقا بىر خىل تىلغا مەجبۇرىي تاڭماسلىق كېرەك.

گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر تۇراقلىشىپ قېلىپ ئۆزگەرمەيدىغان نەرسە ئەمەس. مەسىلەن: قەدىمكى ئىنگ

گلىز تىلىدا ئىسىم ۋە سۈپەتلەرنىڭ سىيغادىن ئىبارەت گراممانتىكلىق كاتېگورىيىسى بار ئىدى، لېكىن ھازىرقى زامان ئىنگلىز تىلىدا بۇ خىل كاتېگورىيە يوقالغان. يەنە مەسىلەن، قەدىمكى ئىنگلىز تىلىدا ئىسمنىڭ تۆت خىل «كېلىشى» بار ئىدى: باش كېلىش، چۈشۈم كېلىش، بېرىش كېلىش، ئىگىلىك كېلىش. ھازىرقى زامان ئىنگلىز تىلىدا ئالدىنقى ئۈچ خىلى بىرىكىپ بىر خىلغا ئايلىنىپ قالغان، شۇڭلاشقا پەقەت ئىككى خىل كېلىش بار.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، «سىيغا»، «سان»، «كېلىش» لەر بولسا ئىسىملارغا خاس بولغان گىراممانتىكىلىق كاتېگورىيە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سۈپەتلەر، ئىسىملارغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىدىغان (تۇرلىنىدىغان) بولغانلىقتىن، ئۇلاردىمۇ بۇ خىل كاتېگورىيىلەر بولىدۇ؛ «زامان»، «راي»، «تۇس»، «شەخس»، «پېئىل دەرىجىلىرى» بولسا پېئىللارغا خاس گراممانتىكىلىق كاتېگورىيە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ھەربىر گراممانتىكىلىق كاتېگورىيىنىڭ تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە ئورتاق ئالاھىدىلىكى بولىدۇ:

بىرىنچى، ئورتاق مەنا دائىرىسى بولىدۇ. بىرلىك ۋە كۆپلۈك ئوخشاش بولمىسىمۇ، لېكىن سان، ئۆتكەن زامان، ھازىرقى زامان، كېلىدىغان زامان ھەممىسى ۋاقىتنى بىلدۈرىدۇ. بىز سۆزلەرنىڭ تۇرلىنىشى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن مەنا دائىرىسىگە ئاساسەن ھەرقايسى تەركىبلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ، بىر گراممانتىكىلىق كاتېگورىيىگە يىغىنچاقلايمىز. بىر گراممانتىكىلىق كاتېگورىيىدىكى ھەرقايسى ئۆزگىرىش شەكلى ئىپادىلىگەن مەنا ئورتاق مەنا دائىرىسىدىكى ئوخ

شاشمىغان مەنىلەردىن ئىبارەت.

ئىككىنچى، بىر گرامماتىكىلىق كاتېگورىيە ئىچىدىكى ھەرقايسى ئۆزگىرىش شەكىللىرى ئۆزئارا قارىمۇ قارشى بولىدۇ ۋە بىر - بىرىنى چەتكە قاقىدۇ. بىرىنچى جەريانىدا A شەكىل تاللانسا، B ياكى C شەكىل چەتكە قېقىلىدۇ. بەزى تاللاش مەنا جەھەتتىن بەلگىلەنسە، بەزى تاللاش قۇرۇلمىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئۆزئارا چەكلىنىش ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ. «بىز كېلىدۇق» دېگەن جۈملىدە «بىز» نىڭ كۆپلۈكتە كېلىشى، پېئىلنىڭ ئۆتكەن زامانداكى كېلىشىنى ئىپادىلىمەكچى بولغان مەزمۇن بەلگىلىگەن، لېكىن پېئىلنىڭ بىرلىك «كەلدىم» دە كەلمەي، بەلكى كۆپلۈك «كەلدۇق» تا كېلىشىنى ئالدىدىكى «بىز» بەلگىلىگەن.

ئۇچىنچى، بىر گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىدىكى ھەرقايسى تەركىبلەر ئىپادىلىگەن مەنا ئۆزى تەرىپىدىنلا بەلگىلىنىپ قالماي، يەنە ئۇ ۋە باشقا تەركىبلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا چەكلىنىش مۇناسىۋىتى ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ. مەلۇم بىر تەركىبنىڭ مەنىسىدە ئۆزگىرىش يۈز بەرسە، باشقا تەركىبلەرنىڭ مەنىلىرىمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مۇناسىپ ھالدا ئۆزگىرىش ياسايدۇ. تەركىبلەرنىڭ كۆپىيىشى ياكى ئازىيىشىمۇ باشقا تەركىبلەرنىڭ مەنىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مەسىلەن: ھازىرقى زامان رۇس تىلىدا ئىشلار بىرلىك ۋە كۆپلۈك دەپ بۆلۈنىدۇ، ئەمما قەدىمكى رۇس تىلىدا بىرلىك، ئىككىلىك ۋە كۆپلۈك دەپ بۆلۈنەتتى. ئىككىلىكنىڭ يوقىلىشى كۆپلۈكنىڭ مەنىسىنى ئۆزگەرتتى. كۆپلۈك ھازىرقى زامان رۇس تىلىدىكى بىردىن ئارتۇق

بولغاننی ئىپادىلەيدۇ، ئەمما قەدىمكى رۇس تىلىدا بولسا ئىككىدىن ئارتۇق بولغاننى ئىپادىلەيتتى.

ئۆزگەرتىپ ئالماشتۇرۇش ۋە جۈملە تىپلىرى

يۇقىرىدا، بىز جۈملە تۈزۈش قائىدىسىنى سۆزلەپ ئۆتتۇق. قائىدە بويىچە تۈزۈلۈپ چىققانلىقى ھەربىر جۈملە گرامماتىكىلىق نۇسخا (فورما) جەھەتتىن يەككە - يېگانە بولماستىن، بەلكى باشقا جۈملە نۇسخىلىرى بىلەن ھەرخىل مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال بىردىنبىر گرامماتىكىلىق نۇسخا دائىرىسىنى تېپىپ چىقىپ، بىرقانچە نۇسخىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى تەكشۈرۈشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ خىل مۇناسىۋەتلەرنى تەكشۈرۈشنىڭ ئۇسۇلى ئۆزگەرتىپ ئالماشتۇرۇشتىن ئىبارەت.

جۈملىلەر ئوخشاش بولمىغان تىپلارغا بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن: بايان جۈملە، سوئال ۋە بۇيرۇق جۈملە قاتارلىقلار. ئەھلىيەتتە، ھەرقايسى جۈملە تىپىنى يەنە ئىچكى جەھەتتىن ئىنچىكىلەپ بۆلۈشكە بولىدۇ. مەسىلەن: بايان جۈملىنى بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز بايان جۈملە قاتارلىقلارغا بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇ جۈملە تىپلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىچكى باغلىنىش بولىدۇ. ئۇلارنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ. بولۇشلۇق ۋە بولۇشسىز بايان جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ئالمىشىش ھەرقايسى تىللاردا كۆپ ئۇچرايدىغان ئەھۋال. ئۇيغۇر تىلىدا بولۇشلۇق جۈملىنى بولۇشسىز جۈملىگە ئال-

تەل بەلگىلىرىنىڭ ئىختىيارىيلىقى ۋە ئۆزىگىزىلىشى

تەل بەلگىلىرىنىڭ ئەڭ چوڭ تالاھىدىلىكى تاۋۇشى بىلەن مەنىسىنىڭ بىرىكمىسىنىڭ ئىختىيارىيلىقى كۆرۈلىدۇ. بۇ جەمئىيەت تەرىپىدىن بېكىتىلىپ ئىمكانىيەت بولىدۇ. تاۋۇش ۋە مەنىنىڭ بىرىكىشىدىكى ئاساسەن، خەنزۇ تىلىدىكى «书»، ئىنگلىز تىلىدىكى «book»، ئۇيغۇر تىلىدىكى «كىتاب» بەرخىل تاۋۇشلار ئوخشاش بولسىمۇ ئەينى ئىپادىلىنىش مۇمكىن (مەسىلەن، خەنزۇ تىلىدىكى «猫» (مۈشۈك)، ئۇيغۇر تىلىدىكى «تاك» (ئىنسانلاشقان دېگەنلەرگە ئوخشاش). بۇ ئەھۋاللار تەل بەلگىلىرىنىڭ ئىختىيارىيلىقىنىڭ ئىپادىلىنىشىدىن ئىبارەتتۇر.

بەلگىنىڭ ئىختىيارىيلىقى جەمئىيەتنى يەكەن بەلگىنى پايدىلانغان چاغدىكى ئەھۋالنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بەلگىنىڭ تالاقىلىشىشقا كېرەكلىك كېيىن، يەنى مائىم بىر تاۋۇش

ئۇ كەلدىمۇ؟ (بولۇشسىز قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق) بولىدۇ.

ئۈيغۇر تىلىدىكى خەۋىرى بىر خىل پېئىل دەرىجىسى بىلەن كەلگەن جۈملىنى باشقا بىر خىل پېئىل دەرىجىسى بىلەن كەلگەن جۈملىگە ئالماشتۇرغاندا، پېئىل دەرىجىلىرىنى ياسايدىغان قوشۇمچىلارنى قوشۇش يولى ئارقىلىق بولىدۇ.

بايان جۈملىنىمۇ بۇيرۇق جۈملىگە ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ. ئۈيغۇر تىلىدا بايان جۈملىنى بۇيرۇق جۈملىگە ئالماشتۇرغاندا، جۈملە ئىنتۇناتسىيىسىنى ئۆزگەرتىش ۋە پېئىللارنىڭ بۇيرۇق رايىنى ياسايدىغان قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ كەلدى. ئۇ كەلسۇن.

ئۇ كەتتى. ئۇ كەتسۇن.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن مىساللاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۆزگەرتىپ ئالماشتۇرۇش گرامماتىكىلىق نۇسخىلارنىڭ قائىدىلىك ئۆزگىرىشى بولۇپ، ئۇ بىر گرامماتىكىلىق نۇسخا دائىرىسىدىن ھالقىپ، ھەرقايسى نۇسخىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۆزگەرتىپ ئالماشتۇرۇش جەريانىدا، بىز بەزى تەركىبلەرنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرىمىز ياكى بەزى تەركىبلەرنى قىسقارتىمىز، ياكى كۆپەيتىمىز. بۇ خىل تەتقىقات گرامماتىكىلىق تەھلىلنى ئىچىگە ئالغان قىلىپلا قالماي، بەلكى سىنتاكسىلىق مەنىداشلىق ۋە سىنتاكسىلىق كۆپ مەنىلىك ئەھۋاللارنى مەنىداشلىق ۋە سىنتاكسىلىق جۈملىنى ئوينايدۇ.

ماشتۇرغاندا، ئادەتتە ئەگەر جۈملىنىڭ خەۋىرى تۇرغۇن سۆزدىن بولسا، تۇرغۇن سۆزنىڭ كەينىگە «ئەمەس» سۆزىنى قوشۇش ياكى بولۇشلۇق سۆزنى، بولۇشسىز سۆزگە ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق بولىدۇ. مەسىلەن:

بۇ كىيىم پاكىز. بۇ كىيىم پاكىز ئەمەس. (بۇ كىيىم پاسكىنا)

ئۇ ئوقۇغۇچى. ئۇ ئوقۇغۇچى ئەمەس.

ئەگەر جۈملىنىڭ خەۋىرى پېئىلدىن بولسا، پېئىلنىڭ بولۇشسىز پېئىلغا ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ زاۋۇتتا ئىشلەيدۇ. ئۇ زاۋۇتتا ئىشلىمەيدۇ.

مەن كىنو كۆردۈم. مەن كىنو كۆرمىدىم.

خەنزۇچىدا، بولۇشلۇق جۈملىنى بولۇشسىز جۈملىگە ئالماشتۇرغاندا، ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغىنى قائىدە، قايسى سۆزنى ئىنكار قىلماقچى بولسا، شۇ سۆزنىڭ ئالدىغا «不»، «没» (没有) قوشۇپ قويۇش ئارقىلىق بولىدۇ. مەسىلەن:

这衣服干净. (بۇ كىيىم پاكىز)

这衣服不干净. (بۇ كىيىم پاكىز ئەمەس)

我洗衣服. (مەن كىيىم يۇيىمەن)

我不洗衣服. (مەن كىيىم يۇمايمەن)

بۇ يەردىكى بولۇشسىز جۈملىلەرنىڭ ھەممىسى بولۇشلۇق جۈملىلەرنى ئۆزگەرتىپ ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق كەلگەن.

بايان جۈملە بىلەن سوئال جۈملىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرغاندا، بىرقانچە خىل شەكىل بىلەن بولىدۇ. مەسىلەن:

«ئۇ كەلدى» دېگەن جۈملىنى سوئال جۈملىگە ئالماشتۇرساق:

ئۇ كەلدى؟ (ئىنتۇنا تسىيمىنى ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق)

ئۇ كەلدىمۇ؟ (بولۇشسىز قوشۇمچىسىنى قوشۇش ئارقىلىق) بولىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى خەۋىرى بىر خىل پېئىل دەرىجىسى بىلەن كەلگەن جۈملىنى باشقا بىر خىل پېئىل دەرىجىسى بىلەن كەلگەن جۈملىگە ئالماشتۇرغاندا، پېئىل دەرىجىلىرىنى ياسايدىغان قوشۇمچىلارنى قوشۇش يولى ئارقىلىق بولىدۇ.

بايان جۈملىنىمۇ بۇيرۇق جۈملىگە ئالماشتۇرۇشقا بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بايان جۈملىنى بۇيرۇق جۈملىگە ئالماشتۇرغاندا، جۈملە ئىنتۇناتسىيىسىنى ئۆزگەرتىش ۋە پېئىللارنىڭ بۇيرۇق رايىنى ياسايدىغان قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق بولىدۇ. مەسىلەن:

ئۇ كەلدى. ئۇ كەلسۇن.

ئۇ كەتتى. ئۇ كەتسۇن.

يۇقىرىدا كەلتۈرۈلگەن مىساللاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۆزگەرتىپ ئالماشتۇرۇش گرامماتىكىلىق نۇسخىلارنىڭ قائىدىلىك ئۆزگىرىشى بولۇپ، ئۇ بىر گرامماتىكىلىق نۇسخا دائىرىسىدىن ھالقىپ، ھەرقايسى نۇسخىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۆزگەرتىپ ئالماشتۇرۇش جەريانىدا، بىز بەزى تەركىبلەرنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرىمىز ياكى بەزى تەركىبلەرنى قىسقارتىمىز، ياكى كۆپەيتىمىز. بۇ خىل تەتقىقات گرامماتىكىلىق تەھلىلنى ئىخچام ۋە ئېنىق قىلىپلا قالماي، بەلكى سىنتاكسىسلىق مەنىداشلىق ۋە سىنتاكسىسلىق كۆپ مەنىلىك ئەھۋاللارنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

ماتىكىلىق مەنىنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن. مەسىلەن: رۇس تىلىدىكى «писbмó» (خەت) سۆزىدىكى «0 — » بىر ۋاقىتتا سىيغا، بىرلىك ۋە باش كېلىش مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇ خىل مەنىلەر يەنە باشقا تۈرلىگۈچى مورفېمىلار بىلەن ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. مەسىلەن، رۇس تىلىدىكى «поле» (ئېتىز - دالا)، «знамg» (تۇغ) لاردىكى e —، Mg — ئوخشاشلا سىيغا، بىرلىك ۋە باش كېلىش مەنىسىنى ئىپادىلەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئاگگلىيۈتىناتىۋ تىللاردا يىلتىز بىلەن تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ناھايىتى زىچ بىرىكىكەن بولىدۇ. يىلتىز، تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلىرىن ئىبارەت بۇ خىل مورفېمىدىن ئايرىلغان ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. مەسىلەن: رۇس تىلىدىكى «перо» (گاچىبى ئۇچى) دىكى تۈرلىگۈچى قوشۇمچە «0 — » ئىپلىۋېتىلسە، يىلتىز «пер» مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. رۇس تىلى، نېمىس تىلى قاتارلىق تىللار بۇ خىل تىل تىپىغا ياتىدۇ.

فلېكتىۋ تىللارنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى، بۇ تىللاردىكى سۆزلەردە ئېچكى ئۆزگىرىش بولمايدۇ. ھەربىر تۈرلىگۈچى مورفېما بىر گراممماتىكىلىق مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ھەربىر گراممماتىكىلىق مەنا بىر تۈرلىگۈچى مورفېما ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭلاشقا بىر سۆز ئەگەر ئۇچ خىل گراممماتىكىلىق مەنىنى بىلدۈرۈشى كېرەك بولۇپ قالسا، ئۇچ خىل تۈرلىگۈچى مورفېما ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يىلتىز بىلەن تۈرلىگۈچى مورفېمىلار ئوتتۇرىسىدىكى بىرىكىش ئانچە چىڭ بولمايدۇ. ئىككىسىنىڭ مۇستەقىللىكى خېلى چوڭ بولىدۇ. تۈرلىگۈچى مورفېمىلارنى

يىلتىزغا چاپلاپ قويغاندەك تۇرىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئوقۇغۇچىلىرىمىز» دېگەن سۆزنى ئالساق، «ئوقۇغۇچى» دېگەن سۆزگە «- لار» ۋە «- مىز» قوشۇمچىلىرى ئۇلانغان. ئۇيغۇر تىلى، ئۆزبېك تىلى، تۈرك تىلى، فىنلاند تىلى، ياپون تىلى ۋە چاۋشيەن تىلى قاتارلىق تىللار بۇتىپقا ياتىدۇ.

پولسىنتېتىك تىللاردا بىر سۆز بىرقانچە مورفېمىلاردىن تۈزۈلىدۇ. بەزى مورفېمىلار بىر بوغۇمغا يېتەمەيدۇ. بۇ خىل تىپتىكى تىللار كۆپىنچە ئىنىدىئان تىللىرىدا ئۇچرايدۇ. مىنومىن تىلىدىكى «akuapiinam» بىر سۆز «ئۇ سۈدىن ئىلىپ چىقتى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇ ئۆز ئىچىگە تۆۋەندىكى مورفېمىلارنى ئالغان: يىلتىز «akua» (ئالماق) نى، سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار «— epii —» (سۈيۈقلۇق)، «— ne —» (قول بىلەن)، «am» (ھەرىكەت قىلغۇچى ئۇچىنچى شەخس).

2. تىللارنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى

تىللاردا ئىندىۋىدۇئاللىق بولۇش بىلەن بىرگە يەنە ئورتاقلىقمۇ بار. ئورتاقلىق جەھەتتىن تەكشۈرگەندە، ھەر قايسى تىللارنىڭ قۇرۇلمىلىرىنى بىرقانچە تىپقا يىغىنچاق لاشقا بولىدۇ. ھەر خىل قۇرۇلما تىپلىرىدىمۇ يەنە ئورتاقلىق بار. ئەڭ ئومۇمىي ئورتاقلىق بولسا، تىل قۇرۇلمىسىنىڭ لايىھىلىنىش پرىنسىپى. بۇ، تىلنىڭ ئالاقىلىشىش قورالى بولۇش خاراكتېرى بىلەن بەۋاستە مۇناسىۋەتلىك. يۇقىرىدىكى ھەرقايسى بابلاردا سۆزلەنگەن مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارنى يىغىنچاقلىغاندا، بىز شۇنى كۆرۈۋالىمىزكى، تىل تاۋۇشلارنى ئۆزىنىڭ ماددىي پوستى قىلىدۇ. ئۇنىڭ

نەچچە ئون فونېمىسى ھەر خىل بىرىكىشلەرنى شەكىللەندۈرۈپ، بۇلار مەنە بىلەن بىرىكمە مورفېمىلارنى تۈزەيدۇ. مورفېمىلار يەنە مۇئەييەن قائىدىلەر بويىچە ئۆزئارا بىرىكمە سۆز، سۆز بىرىكمىسى ۋە جۈملىلەرنى تۈزەيدۇ. تىلدىكى فونېما، مەنە، تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان مورفېما، سۆز قاتارلىقلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزىنىڭ ھەر خىل تۈركۈملىنىشى بار. بۇ تۈركۈملىنىشلەر، بىرىكىشنىڭ تاللىغۇچىلىقى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. پۈتۈن تىل ھەرقايسى قاتلامدىكى بىرلىكلەرنىڭ تۈركۈملىنىش ۋە بىرىكىش مۇناسىۋىتىگە تايىنىپ ھەرىكەتلىنىدۇ. ئوخشاشمىغان قۇرۇلما تىپلىرى ئوخشاش قۇرۇلما قانۇنىيەتلىرىگە ئىگە بولىدۇ.

تىللارنىڭ قۇرۇلمىسىدىكى ھەرقايسى تەشكىلىي قىسىملار، مەسىلەن، فونېتىكا، گراماتىكا ۋە سېمانتىكا، ئومۇمەن ئورتاق ئالاھىدىلىك بولىدۇ. بۇ «ئومۇمىي ئالاھىدىلىك» دەپ ئاتىلىدۇ. تۆۋەندە گراماتىكىلىق قۇرۇلمىلارنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز:

1) ھەممە تىللاردا دائىم ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر ۋە پېئىل خاراكتېرلىك سۆزلەردىن تۈزۈلگەن جۈملە بولىدۇ (ئەمەت كەلدى).

2) ھەممە تىللاردا سۈپەت خاراكتېرلىك سۆز، ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ. (كىچىك بالا). رەۋىش خاراكتېرلىك سۆز سۈپەتنى ئېنىقلاپ كېلىدۇ (ناھايىتى ياخشى).

3) ھەممە تىللاردا پېئىل خاراكتېرلىك سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى ياكى بىر قىسمىنى ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزگە

ئۆزگەرتىش ئۇسۇلى بولىدۇ (كەل ـ كېلىش، ماڭ ـ مېڭىش). پېئىل خاراكتېرلىك سۆزلەرنىـ سۈپەت خاراكتېرلىك سۆزلەرگە ئۆزگەرتىش ئۇسۇللىرى بولىدۇ (كەل ـ كەلگەن، ئال ـ ئالغان).

4) ھەممە تىلـلاردا بىرقانـچە ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەرنى بىر ـ بىرىـگە بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلـى بولـىدۇ (كىتاب ۋە قەلەم، بەخت ـ سائادەت)، بىرقانچە پېئىل خاـ راكتېرلىك سۆزلەرنى بىر ـ بىرىـگە بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى بولىدۇ (ئالدى ـ بەردى، باردى ـ كەلدى، سىناپ باقماق، ئاچقىپ كەتمەك).

5) ھەممە تىلـلاردا بولۇشسىز جۈملە (ئۇ كەلمەيدۇ) ئۆ سوئال جۈملە بولىدۇ (ئۇ كەلمەمدۇ؟) ھەممە تـىلـلاردا بەزى جۈملىلەرنى بۇيرۇق جۈملىگـە ئۆزگەرتىشـكە بولـىدۇ (تېز ئۇچ!).

6) ھـەممە تىلـلاردا ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىلەز پېئىل خاراكتېرلىك سۆزدە ئاز دېگەندە ئىككـى خىل مۇناـ سـىۋەت ئۇسۇلـى بولـىدۇ. م «قۇش ئۇچتـى» (ھەرىـكەت ئۆزىگە ئۆتىدۇ)، «قۇش قۇرتنى يېدى» (ھەرىكەت باشقىلارغا ئۆتىدۇ).

تىلشۇناسلارنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسـلانغاندا، يۇقىرىدا سۆزلەنگەنلەر ھەممە تىلـلارغا باب كېلىدىـغان ئومۇمـىي ئالاھىدىلىكلەر. يەنە بەزى ئالاھىدىلـىكلەرنـى كۆپلىـگەن

ئاتىلىدۇ. ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى مۇھىم نەرسە... ① ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسى ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ:

ئاسمان، يەر، كۈن، ئاي، گۈلدۈرماما، سۇ، ئوت، تاغ، گۈل، دېڭىز، ئادەم، ئات، كالا، قوي، ئاتا ـ ئانا، تاغا، ئەر، ئايال، قېرىنداش، ھەدە، سىڭىل، كۆز، قۇلاق، بۇرۇن، تىل، قول، پۇت، يۈرەك، ئۆپكە ئۆچەي، ئاشقازان، يۇقىرى، تۆۋەن، ئالدى، كەينى، ئوڭ، سول، شەرق، غەرب، جەنۇب، شىمال، باھار، ياز، كۈز، قىش، بىر، ئىككى، ئۈچ، ئون، يۈز، مىڭ، تۈمەن، پىچاق، بولقا، سوقا، ئوتىغۇچ، كەتمەن، ھارۋا، تۇغۇلماق، ئۆلمەك، يېمەك، سۆزلىمەك، تۇرماق، ياڭماق، يۈگۈرمەك، كۆرمەك، ئۇخلىماق، سوزىماق، ئاڭلىماق، كىرمەك، ئۇچماق، چوڭ، كىچىك، كۆپ، ئاز، ئۇزۇن، قىسقا، قىزىل، ئاق، يېشىل، كۆك قاتارلىقلار.

بۇ سۆزلەر ئىنسانلارنىڭ ئەۋلادمۇ ئەۋلاد داۋاملىشىۋاتقان كۈندىلىك تۇرمۇشى بىلەن ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىك شەيئىلەرنى ئىپادىلەيدۇ.

ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر بىر مىللەت خەلقىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا دائىم ئىشلىتىدىغان، ئوڭايلىقچە ئۆزگىرىش بولمايدىغان، نىسبەتەن تۇراقلىق بولغان سۆزلەردىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇ سۆزلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئەزەلدىن بار بولۇپ، كېيىن ياسالغان ئەمەس. بۇلار ئادەتتە

① ستالىن: «ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىسى» (31 - بەت) مىللەتلەر نەشرىياتى، 1974 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى.

بىر سۆز يىلتىزىدىن تەركىب تاپىدۇ. بۇ تۈپ سۆزلەر يەكلى سۆزلەرنى ياساشنىڭ ئاساسى. بۇ سۆزلەرنىڭ سۆز ياساش ئىقتىدارى كۈچلۈك بولىدۇ. شۇڭلاشقا، ئومۇمىي خەلقنىڭ دائىم ئىشلىتىدىغان بولۇشى، تۇراقلىق بولۇشى ۋە سۆز ياساش ئىقتىدارى بولۇشى ئاساسىي لۇغەت تەركىبىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: «يول»، «قول» سۆزلىرىنى ئالساق، خەلقىمىز ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئىشلىتىپ كەلگەن سۆزلەر. بۇ سۆزلەرنىڭ تۇراقلىقلىقى كۈچلۈك. باشقا مورفېمىلار بىلەن بىرىكىپ «تاشيول»، «تۆمۈريول»، «قول ھۈنەر»، «قول سائائەت»، «قولقاپ» قاتارلىق سۆزلەرنى ياسىغان.

ئاساسىي لۇغەت تەركىبى تىلدا ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ھازىرغا قەدەر كۆندىلىك ئالاقىلىشىشتە مۇستەقىل ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەر تۇراقلىق بولسىمۇ، لېكىن تىل تەرەققىياتى جەريانىدا ئۆزگىرىپ ئالمىشىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن: قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «خەلق» سۆزىنىڭ «بودۇن»، «ئاتا» سۆزىنىڭ «قاك»، «ئانا» سۆزىنىڭ «ئۆگ»، «دەريا» سۆزىنىڭ «ئۆگۈز»، «دۇنيا» سۆزىنىڭ «ئەبۈن» دەيتتى. لۇغەت تەركىبىدە ئۇزۇن ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقىمۇ ئالمىشىشى بولسىمۇ، لېكىن لۇغەت تەركىبىنىڭ يادروسى — ئاساسىي لۇغەت تەركىبى، سۆز ياساش ماتېرىياللىرى ئىنتايىن تۇراقلىق بولىدۇ. بۇ ئالاقىلىشىشنىڭ ئۈزلۈكسىزلىكىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ.

تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىدە ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى

سۆزلەردىن باشقا سۆزلەرنىڭ ھەممىسى تىلنىڭ ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى، بۇنىڭدىكى سۆزلەر ئومۇمىي خەلق دائىم ئىشلەتمەيدىغان ياكى مەلۇم مەزگىل ئومۇمىي خەلق ئورتاق ئىشلەتمەيدۇ، لېكىن تۇراقلىق ئەمەس. ئومۇمىي خەلقە ئورتاق چۈشىنىشلىك بولمىغان، ئادەتتە سۆز ياساش ئىقتىدارى يوق ياكى ئاجىز بولغان سۆزلەردۇر. ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنىڭ سانى كۆپ، تەركىبى مۇرەككەپ، ئۆزگىرىشى تېز بولىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يېڭى سۆزلەر («ئۇنىئالغۇ»، «چايدان»، «كۆلدان»)، قەدىمكى سۆزلەر («ياۋ»، «يېغا»، «ئوتقاش»)، چەتتىن كىرگەن سۆزلەر («مېخانىكا»، «گاز»، «تېلېۋىزور»)، كەسپىي سۆز ھەم پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى، دىئالېكت سۆزلەر قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىگە كىرىدۇ. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىيات ئۆزگىرىشى ئالدى بىلەن ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىدە ئەكس ئېتىدۇ.

2. سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى

تىلنىڭ مەنىلىرى ناھايىتى مۇرەككەپ بولىدۇ. ئومۇمەن بۇنى ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. بىرى، سۆزنىڭ گراماتىكىلىق مەنىسى (سۆزنىڭ گراماتىكىلىق مۇناسىۋىتى ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن مەنە گراماتىكىلىق مەنە بولىدۇ). يەنە بىرى، سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى كىشىلەرنىڭ رېئال ھادىسىلەرگە بولغان ئىنكاسى ھەمدە بۇنىڭ نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان شەكىللەرنىڭ رېئال ھادىسىلەرگە بولغان بىر

سۇبيېكتىپ باھاسى سۆزنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسى بولىدۇ).
بۇ، بىزنىڭ بۇ بابتا تەتقىق قىلىدىغان تېمىمىز.

«تىل تاۋۇشلىرى ــ مەنە ــ رېئال ھادىسە» بۇ ئۇچىنىڭ مۇناسىۋىتى فورمۇلىسى بىزگە شۇنى بىلدۈرىدۇكى، سۆز مەنىسى سۆزنىڭ تاۋۇش شەكلى بىلەن بىرىككەن ھالدىكى كىشىلەرنىڭ رېئال ھادىسىلەرگە بولغان ئىنكاسى. مەسىلەن: «ئادەم» دېگەن بۇ سۆزنىڭ مەنىسى بولسا «adem» دېگەن بۇ تىل تاۋۇش شەكلى بىلەن بىرىككەن ھالدا «ئىككى پۇتى بىلەن ماڭالايدىغان، سۆزلىيەلەيدىغان، ئىش قىلالايدىغان مەخلۇق» بولىدۇ. رېئال ھادىسە سۆز مەنىسىنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ ئاساسى. ئەگەر ئادەم ئىككى پۇتى بىلەن ماڭمايدىغان بولسا، «ئادەم» دېگەن بۇ سۆزنىڭ مەنىسىدە بۇ جەھەتتىكى مەزمۇن بولمىغان بولاتتى. بۇ خىل سۆز مەنىسى سۆزنىڭ ئەقلىي مەنىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

كىشىلەرنىڭ ئوخشاش بولغان رېئال ھادىسىلەرگە بولغان سۇبيېكتىپ پوزىتسىيەسى ھەر خىل بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەقلىي مەنە شەكىللىنىش جەريانىدا، كىشىلەرنىڭ سۇبيېكتىپ پوزىتسىيەسىنى ئەكىرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن سۆز مەنىسىگە بىر خىل تۈس قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: «ئۆلمەك»، «ۋاپات بولماق»، «قازا بولماق» قاتارلىق سۆزلەردە تۈس ھەر خىل بولىدۇ. يەنە سۆزلەرنىڭ سەلبىي ۋە ئىجابىي تۈسلىرى بولىدۇ. «قوزغاتماق» «ئىلھاملاندۇرماق» سۆزلىرىدە ئىجابىي تۈس بولسا، «قۇتراتماق»، «كۆشكۈرتمەك» سۆزلىرىدە سەلبىي تۈس بولىدۇ. سۆز مەنىلىرىگە قوشۇلغان بۇ خىل تۈسلەر شەخسىي ھادىسە بولماستىن، بەلكى كۆپچىلىك

ئاشۇنداق ئىشلىتىدىغان بىر ئىجتىمائىي هادىسه. ئەقلىي مەنه سۆز مەنىسىنىڭ يادرو قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

3. سۆز مەنىسىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇشچانلىقى

سۆز مەنىسى بولسا، رېئال هادىسىلەر ئۈستىده ئومۇملاشتۇرۇلغان ئىنكاس، ئومۇملاشتۇرۇش سۆز مەنىسىنىڭ ئاساسىي ئالاهىدىلىكى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. ئومۇملاشتۇرۇش رېئال هادىسىلەرگه بولغان تۈرگه ئايرىش بولۇپ، ئورتاق ئالاهىدىلىككه ئىگه بولغان هادىسىلەرنى يىغىنچاقلاپ، ئۇلارغا نام بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر شەيئىنى باشقا شەيئىلەردىن پەرقلەندۈرىدۇ. نام بىر خىل تۈردىكى شەيئىلەرنى ئىپادىلەيدىغان بەلگه. ئايرىم شەيئىلەر ناهايىتى پەرقلىق بولسىمۇ، ئەگەر نامى ئوخشاش بولسا، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى پەرق نەزەردىن ساقىت قىلىنىپ، پۈتۈن بىر تۈردىكى شەيئىلەرنىڭ ئورتاقلىقى هەمده باشقا شەيئىلەر بولغان پەرقى گەۋدىلىك بولىدۇ. شۇڭلاشقا نام بولغانىدا، كىشىلەر رېئال هادىسىلەردىكى ئالاهىده نەرسىلەرنى ئومۇمىي، ئادەتتىكى نەرسه دەپ تونۇپ، مۇرەككەپ نەرسىلەرنى ئاددىي نەرسه قىلىپ بىلەلەيدۇ. مەسىلەن: رېئال دۇنيادىكى ئالمىلارنىڭ سورتى، تەمى، رەڭگى، شەكلى ۋە چوڭ - كىچىكلىكىده پەرقلەر بولىدۇ، لېكىن تىلدا بۇلارغا ئورتاق قىلىپ «ئالما» دەپ نام بېرىپ، هەر خىل ئالمىلارنى بىر تۈرگه يىغىنچاقلىغان. «ئالما» بۇ سۆزنىڭ مەنىسى، بۇ خىل مېۋىنىڭ سورتى، تەمى، رەڭگى، شەكلى ۋە چوڭ - كىچىكلىكى قاتارلىق ئالاهىدىلىكى ۋە مۇرەككەپلىكىگه قارىماي، بارلىق ئالمىلارغا ئورتاق بولغان بەزى خۇسۇسىيەتلىرىنى ئومۇملاش-

تۇرۇپ ئەكس ئەتتۇرۇپ، ئۇنى شاپتۇل، نەشپۈت قاتارلىق
باشقا مېۋىلەردىن پەرقلەندۇرۇپ بېرىدۇ. سۆز مەنسىنىڭ
ئومۇملاشتۇرۇشچانلىقى ئالاھىدە مۇرەككەپ بولغان نەرسىلەرنى
ئومۇمىي ۋە ئاددىي نەرسىگە ئايلاندۇرىدۇ.

ئومۇملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن شەكىللەنگەن ئادەتتىكى،
ئاددىي نەرسىنىڭ ئۆزىدە، ئادەتتە مۇئەييەن غۇۋالىق بولىدۇ،
ئۇنىڭ پەقەت تەخمىنەن بىر دائىرىسى بولىدۇ، ئېنىق
چېگرىسى بولمايدۇ. مەسىلەن: «نامازشام» ۋە «كەچقۇرۇن»
سۆزلىرىنى ئالساق، ئۇلارنىڭ تەخمىنەن دائىرىسى بولۇپ،
ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئېنىق چېگرا يوق. ئادەتتىكى سۆزلەرنىڭ
ئاز - تولا غۇۋالىق خاراكتېرى بولسىمۇ، لېكىن پەن - تېخ
نىكا ئاتالغۇلىرى بۇنداق ئەمەس. ھەربىر ئاتالغۇنىڭ
ئۆزىگە خاس ئېنىق مەنىسى بولىدۇ.

سۆز مەنسىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇشچانلىقىدا يەنە بە
ئالاھىدە مەسىلە شۇكى، سىنىپىي جەمئىيەتتە سىنىپىي خا-
راكتېرنى ئالغان بەزى رېئال ھادىسىلەرنى ئەكس ئەتتۈرە-
دىغان سۆز مەنىسىدە سىنىپىلىق بولمايدۇ (مەسىلەن،
ئادەم، دۆلەت، ئارمىيە، تۈرمە، ئەسكەر قاتارلىق سۆزلەر).
بۇ ھادىسىلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سۆز مەنىسى ئومۇمىي
خەلقنىڭ بولىدۇ، ئۇنىڭدا سىنىپىلىق يوق. چۈنكى، تەل
ئىنانلار جەمئىيىتىنى تەشكىل قىلىدىغان ئاممىلارنىڭ بىرى
بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلى
شىنىڭ بىر شەرتى. ئۇ سىنىپىيلىقنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ۋ
تەرەققىي قىلىشىنىڭ بىر شەرتى ئەمەس.

قىسقىچە ئېيتقاندا، سۆز مەنىسى رېئال ھادىسىلەرگ

بولغان بىر خىل ئابستراكتىلاشتۇرۇلغان ۋە ئومۇملاشتۇرۇلغان ئەكس ئەتتۈرۈشتىن ئىبارەت. ئومۇمىيلىقى، غۇۋالىقى ۋە ئومۇمىي خەلقچىللىق خاراكتېرى بۇ خىل ئومۇملاشتۇرۇشچانلىقنىڭ ئۆچ مۇھىم ئىپادىلىنىش شەكلىدۇر.

سۆز مەنىلىرىنىڭ تۈركۈملىنىشى

1. بىر مەنىلىك سۆز ۋە كۆپ مەنىلىك سۆز

بىر سۆزنىڭ مەنىسى بىر تۈردىكى رېئال ھادىسىلەرنى ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئىنكاس قىلىشى مۇمكىن ياكى ئۇ سۆز ئارا مۇناسىۋەتلىك بىرقانچە تۈر رېئال ھادىسىلەرنى بىخنچاقلاپ ئىپادىلىشى مۇمكىن. ئالدىنقىسى تىلدا بىر مەنىلىك سۆز، كېيىنكىسى كۆپ مەنىلىك سۆز بولىدۇ. «قوي». «ئات»، «مۇشۇك» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بىر مەنىلىك سۆزلەردۇر. پەن - تېخنىكا ئاتالغۇلىرىنىڭ ھەممىسى بىر مەنىلىك بولىدۇ ھەمدە ئۇلاردا ھەر خىل تۈس بولمايدۇ. مەسىلەن: «ئاتوم»، «مولېكۇلا»، «سوزۇق تاۋۇش»، «ئۈزۈك تاۋۇش» قاتارلىقلار.

بىر سۆز يېڭى پەيدا بولغاندا، ئادەتتە بىر مەنىلىك بولىدۇ. بۇ سۆز قوللىنىش جەريانىدا مۇناسىۋەتلىك مەنىلەرمۇ تەدرىجىي ھالدا بۇ سۆز ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ سۆز كۆپ مەنىلىك سۆزگە ئايلىنىپ قالىدۇ. تىلنىڭ ئىپادىلەيدىغان مەنىلىرى ئومۇمەن بارغانسېرى كۆپىيىپ بارىدۇ. يېڭى سۆز ياسىماستىن، بىر سۆز

بىلەن قوشۇمچە بىرقانچە مەنىلەرنى ئىپادىلەش تىلنىڭ ئۇقتىسادچىل بولۇش پرىنسىپىغا ئۇيغۇن. تىلنىڭ بۇ تەلەپنى سۆز مەنىسىنىڭ غۇۋالىق خاراكتېرى ئارقىلىق كاپالەتلەندۈرۈلىدۇ. چۈنكى، ئادەتتىكى سۆزلەرنىڭ مەنە سىنىڭ چېگرىسى ئىلمىي ئاتالغۇلارغا ئوخشاش ئېنىق بولمايدۇ. ئۇ مەلۇم دەرىجىدىكى ئىلاستىكلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ، سىرتقا كېڭىيەلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بىرقانچە مۇناسىۋەتلىك شەيئىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن: «قىزىل» سۆزى رەڭنىڭ بىر خىلى بولسا، كېيىن بىر خىل كېسەللىكنىڭ نامىنى قوشۇمچە بىلدۈرىدىغان بولدى (بۇ بالىغا قىزىل چىقتى). «ئۆتكۈر» سۆزى ئەسلىدە بىرەر نەرسىنىڭ بېسىمىنىڭ ئىنتىك ئىكەنلىكىنى بىلدۈرسە، كېيىن بىلدۈرىدىغان مەنىسى كېڭىيىپ «ئەقىللىق» دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدىغان بولدى. شۇنىڭغا ئوخشاش «باسماق»، «قارا» سۆزلىرىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش مۇناسىۋەتلىك مەنە لەرنى ئىپادىلەيدىغان بولدى. سۆزنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەنىسى سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى (تۈپ مەنىسى) دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ مەنە، بۇ سۆزنىڭ باشقا مەنىلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ ئاساسى. سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسىدىن كېلىپ چىققان باشقا مەنىسى بۇ سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى بولىدۇ. مەسىلەن: «سال» سۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسى (تۈپ مەنىسى) «بىرەر نەرسىنى مەلۇم نەرسىنىڭ ئىچىگە قويماق» نى بىلدۈرىدۇ. ئەمدى «خەت سالماق»، «يولغا سالماق»، «قولاق سالماق» لاردىكى «سالماق» بولسا «ئەۋەتمەك»، «ئۇزاتماق»، «ئاڭلىماق» دېگەن مەنىلەردە كەلگەن. بۇ

مەنىلەر «سالماق» نىڭ كۆچمە مەنىلىرى بولىدۇ. مانا مۇشۇنداق بىرقانچە مەنىسى بار سۆز كۆپ مەنىلىك سۆز دەپ ئاتىلىدۇ. كۆپ مەنىلىك سۆزلەر ھەممە تىللاردا بار. مەسىلەن: خەنزۇ تىلىدىكى «打» (ئۇرماق)، رۇس تىلىدىكى «окно» (دېرىزە)، ئىنگلىز تىلىدىكى «game» (ئويۇن) قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ھەممىسى كۆپ مەنىلىك سۆزلەردۇر. سۆز مەنىسىنىڭ كۆپپىيىشىدە رېئال ئاساس بولىدۇ، يەنى سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى بىلەن بۇ كۆچمە مەنە كۆرسەتكەن شەيئىنىڭ مەلۇم جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى باغلىنىشلىق بولىدۇ.

بۇ خىل باغلىنىش قانداق قىلىپ يېڭى كۆچمە مەنە نىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئاساس بولالايدۇ دېگەندە، بۇ، تىل ئىجتىمائىيىتىنىڭ تۇرمۇش مۇھىتى، ئەمگەك شارائىتى، ئۆرپ ـ ئادىتى ھەمدە ئادەمنىڭ تەپەككۇر پائالىيىتى، تىل تەركىبلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا تەسىر قىلىش قاتارلىقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك. شۇڭلاشقا، ئوخشاش بىر تۇردىكى رېئال ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆز مەنىسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان تىللاردا ئۆز ئالدىغا بەسىپ ئۆتكەن جەريانى بولىدۇ. رۇس تىلىدىكى Зелёный سۆزى «يېشىل رەڭ»، «تېخى پىشمىغان مېۋە»، «ياش ۋە تەجرىبىسىز» دېگەنلەرنى ئىپادىلەيدۇ، چۈنكى، تېخى پىشمىغان مېۋىنىڭ رەڭگى يېشىل بولىدۇ، ئەمدى تەجرىبىسىز ياش ئادەم مەلۇم بىر نۇقتىدىن ئالغاندا تېخى پىشمىغان مېۋىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇيغۇر، خەنزۇ تىللىرىدا «يېشىل» سۆزى بىر مەنىلىك سۆز. چۈنكى، ئۇيغۇرلار، خەنزۇلار بۇ

شەيئىلەرنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئالاھىدىلىكلىرى ئارقىسىدا بىرلەشتۈرۈپ تەسەۋۋۇر قىلىشنى تېخى تۈرغۇزمىغان. خەنزۇ تىلىدا رۇس تىلىدىكى Зелёный غا مۇناسىپ كېلىدىغان «青» (كۆك) سۆزى بار. «青» نىڭ Зелёный غا ئوخشاش كۆچمە مەنىسى بار. مەسىلەن، «青年»، «青黄不接». شۇڭلاشقا كۆپ مەنىلىك سۆزنىڭ كۆچمە مەنىسى بىلەن بۇ خىل كۆچمە مەنىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئەسلى مەنە ئوتتۇرىسىدا ئىچكى باغلىنىش مەۋجۇت. بۇ ئىككىسى كۆرسەتكەن شەيئىلەر ئارىسىدىكى ئورتاق ئالاھىدىلىك بۇ خىل باغلىنىشنى تۈرغۇزۇشتىكى كۆۋرۈك. كۆچمە مەنە بۇ كۆۋرۈككە تايىنىپ، ئەسلى مەنىدىن تەدرىجىي كېڭىيىپ باردۇ.

سۆزنىڭ كۆپ مەنىلىرى ئادەتتە ئوخشىتىش قاتارلىق يوللار بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى «تىمىر تاك توپ»، خەنزۇ تىلىدىكى «傀儡» (قورچاق)، رۇس تىلىدىكى «nepò» (گاڭبىنىڭ ئۇچى)، ئىنگلىز تىلىدىكى «pen» (گاڭبىسى) سۆزلىرى بۇ خىل ئوسۇللار بىلەن ياسالغان سۆزلەردۇر.

مەنىداش سۆزلەر

تىلدا يەنە ئېيتىلىشى (تاۋۇش شەكلى) ئوخشاشمايدىغان، لېكىن مەنىسى ئوخشاش ياكى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتىدىغان سۆزلەر بار. بۇ خىل سۆزلەر

مەنىداش سۆزلەر (سىنونىم سۆزلەر) دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

A	B
ئادەم — كىشى	مۇستەھكەم — چىك
جوزا — شىرە	گۈزەل — چىرايلىق
ئىشتان — كۆسار	ھارمەتلىمەك — ئىززەتلىمەك
ئاپا — ئانا	ئارام ئالماق — دەم ئالماق
چاپسان — تېز — ئىلدام	باتۇر — قەھرىمان

بۇ يەردىكى بىر جۈپ يېزىلغان ئىككى سۆزنىڭ ھەممىسى مەنىداش سۆزلەردۇر، A، B نىڭ پەرقى بولسا A گۈرۇپپىدىكى بىر جۈپ سۆزنىڭ مەنىسى پۈتۈنلەي ئوخشاش، B گۈرۇپپىدىكى بىر جۈپ سۆزنىڭ مەنىسىدە ئىنچىكە پەرق بار. بۇ ئىككى گۈرۇپپىدىكى سۆزلەرنىڭ ھەممىسى مەنىداش سۆزلەر. ئەمدى A گۈرۇپپىدىكى بىر جۈپ يېزىلغان سۆزلەر بولسا، مۇتلەق مەنىداش سۆزلەردۇر. ئىلدا مۇتلەق مەنىداش سۆزلەر ناھايىتى ئاز بولۇپ، مەنىسى ئاساسىي جەھەتتىن يېقىن كېلىدىغان مەنىداش سۆزلەر خېلى كۆپ.

مەنىداش سۆزلەرنىڭ ھەربىر مەنىسى ئومۇملاشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن رېئال ھادىسە چوقۇم ئوخشاش بولۇشى ياكى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش بولۇشى كېرەك. بۇنى رەسىم بىلەن كۆرسەتكەندە، ئومۇمەن تۆۋەندىكىچە بولىدۇ:

7 - رەسىم

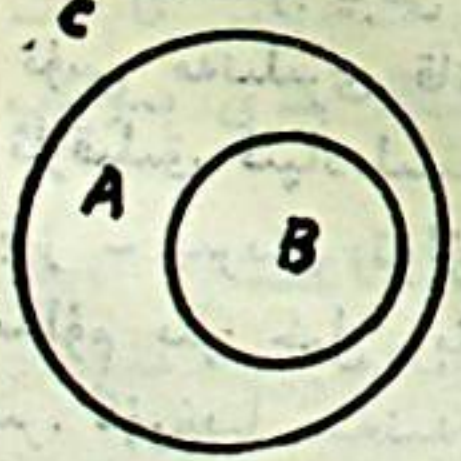

8 - رەسىم

7 - رەسىمدە A بىلەن B نىڭ ئاساسىي جەھەتتىن ئوستۇمۇ ئوست چۈشىدۇ

8 - رەسىمدە A بىلەن B ئوستۇمۇ ئوست چۈشىدۇ.

ئەگەر 9 - رەسىمدە كۆرسىتىلگەندەك B مەنە A نىڭ ئىچىدە بولسا. A بىلەن B دا مەنىداشلىق يوق بولىدۇ. بۇ دېمەك، چوڭ تۈرنى بىلدۈرگۈچى سۆز ۋە بۇ چوڭ تۈر ئىچىدىكى مەلۇم بىر كىچىك تۈرنى بىلدۈرگۈچى سۆز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئەر» بىلەن «ئوغۇل»، «ئايال» ۋە «قىز» دېگەن سۆزلەرگە ئوخشاش.

9 - رەسىم

مەنىداش سۆزلەر ھەرقايسى تىللاردا مەۋجۇت. مەسىلەن: خەنزۇ تىلىدىكى «教室—课室» (سىنىپ - دەرسخانا)، «果—后果» (نەتىجە - ئاقىۋەت)، رۇس تىلىدىكى

«мать — мама — маменька — мамочка» (ئانا)، ئىنگلىز تىلىدىكى «little — small» (كىچىك) سۆزلىرىنىڭ ھەممىسى مەنىداش سۆزلەردۇر.

تىلدىكى مەنىداش سۆزلەر كۆپىنچە دىئالېكتلار ياكى چەت تىللاردىن سۆز قوبۇل قىلىش يولى بىلەن پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن: دادا — ئاتا، ئانا — ئاپا، ھەدە — ئاچا، چىرايلىق — گۈزەل — كۆركەم، خۇدا (پارسچە) — ئاللا (ئەرەبچە)، ئوقۇتقۇچى — مۇئەللىم (ئەرەبچە) ۋە باشقىلار.

سۆز مەنىسى ئەقلىي مەنە ۋە قوشۇمچە تۈس مەنە-سىدىن ئىبارەت ئىككىسى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەنىداش سۆزلەردىكى «ئوخشاشلىق»، ئەقلىي مەنىسى جەھەتتىكى ئوخشاش بولۇش ياكى ئاساسەن ئوخشاش بولۇشتا ئىپادىلىنىدۇ. «ئاساسەن ئوخشاش» دېگەنلىك، سۆز مەنىلىرى ئارىسىدا يەنە مەنە جەھەتتىن ئىنچىكە پەرقلەر بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ پەرقلەر بىر تەرەپتىن سۆزلەرنى ئۆزئارا بىر-بىرىگە ئوخشىتىش ئادىتى جەھەتتە ئىپادىلەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن سۆز مەنىسىنىڭ ئابستراكتلاشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرگەن تەرىپى ۋە نۇقتىسى جەھەتتىن ئىپادىلىنىدۇ ياكى سۆز مەنىلىرىنىڭ قوشۇمچە بىلدۈرىدىغان تۈس مەنىلىرى قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئوخشاشماسلىقلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ھەربىر سۆز ئۆزئارا بىر - بىرىنى تولۇقلاپ، ئوخشاش بولمىغان تەرەپلەردىن مەلۇم بىر خىل رېئال ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. شۇڭلاشقا بىر گۇرۇپپا مەنىداش سۆزلەرنىڭ ئۆز ئۈستىگە ئالغان خىزمەت ۋەزىپىسى بولىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى

«هاملىدار بولماق»، «بوغاز بولماق» سۆزلىرىنىڭ ئىپادە لەيدىغان ئەقلىي مەنىسى ئوخشاش، لېكىن سۆزلەر بىلەن بىرىكتۈرۈپ ئىشلىتىش ئادىتى جەھەتتىن بۇ سۆزلەردە پەرق بار. «هاملىدار بولماق» سۆزى ئايالالارغا ئىشلىتىلسە، «بوغاز بولماق» سۆزى هايۋانلارغا ئىشلىتىلىدۇ.

ئىككى مەنىداش سۆزنىڭ مەنىسى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئومۇملاشتۇرۇپ ئىنكاس قىلغان هادىسە گەرچە بىردەك بولسىمۇ ياكى ئاساسىي جەھەتتىن بىردەك بولسىمۇ، لېكىن تەكىتلىنىدىغان نۇقتا ۋە تەرەپلەردە ئاز - تولا پەرق بولۇشى مۇمكىن. بۇ، سۆزنىڭ ئەقلىي مەنىلىرى جەھەتتىكى ئىنچىكە پەرقلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مەسىلەن: «نەتىجە»، «ئاقىۋەت» سۆزلىرى «شەيئىلەرنىڭ تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن باسقۇچقا يەتكەنلىكىدىكى ئەڭ ئاخىرقى هالىتى» نى ئىپادىلەيدۇ، لېكىن «نەتىجە» سۆزى كۆپىنچە شەيئىلەرنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى بويىچە راۋاجلىنىپ يەتكەن ئاخىرقى هالىتىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. ئەمدى «ئاقىۋەت» بولسا ئادەتتە تەرەققىيات قانۇنىيىتى بويىچە ئىشلەتمەي كېلىپ چىققان هالەت ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ. ئۇزۇن تارىخقا ئىگە تىلدا بۇنداق مەنىداش سۆزلەر كۆپ بولىدۇ. بۇ تىلنىڭ موللۇقىنى ۋە تەرەققىي تاپقانلىقىنى ئىپادىلەيدىغان ئالامەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

مەنىداش سۆزلەر بىر شەيئىنىڭ ئوخشاشمىغان تەرەپلىرىنى تەكىتلەيدىغانلىقى ئۈچۈن، تىل تەرەققىيات جەريانىدا دائىم دېگۈدەك بۇ خىل مەنىداش سۆزلەرنى

بىر - بىرىگە قوشۇپ ئىشلىتىپ پۈتۈن بىر تۈرىدىكى شەيئىلەرنى ئىپادىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن، بۇلار قاتقان شەكىلدىكى قوشما سۆز (جۈپ سۆز) گە ئايلىنىپ قالىدۇ. مەسىلەن: ساق - سالامەت، بەخت - سائادەت، توي - تۆكۈن، قەدىر - قىممەت، مېھىر - شەپقەت ۋە باشقىلار.

ئوخشاش بىر خىل رېئال ھادىسىگە، كىشىلەرنىڭ سۇبيېكتىپ پوزىتسىيىسى بىر خىل بولمىسلىقى مۇمكىن. ياقتۇرىدىغان ياكى ياقتۇرمايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر بار. ئىشلىتىلىشى جەھەتتە كۆپرەك يېزىق تىلىدا ياكى جانلىق تىلدا قوللىنىلىدىغان سۆزلەر بار. بەزى سۆزلەر رەسمىي سورۇنلاردا ئىشلىتىلىدۇ، بەزى سۆزلەر بولسا كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدۇ... بۇلار مەنداش سۆزلەرنى ھەر خىل تۈسلەرگە ئىگە قىلىدۇ. مەسىلەن: ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان ياشانغان كىشىلەرنى «بوۋاي» دېسە، يامان كۆرىدىغانلارنى «قېرى» دەپ ئاتاش، ئىجابىي جەھەتتە «قوزغاتماق» سۆزى ئىشلىتىلسە، سەلبىي جەھەتتە «قۇتراتماق» ياكى «كۈشكۈرتمەك» سۆزى ئىشلىتىلىدۇ. رەسمىي سورۇن ۋە يېزىق تىلىدا «ۋاپات بولماق» سۆزى كۆپرەت ئىشلىتىلسە، ئادەتتە «ئۆلمەك» سۆزى كۆپرەك ئىشلىتىلىدۇ.

تىلدىكى سۆزلەردە كۆپ مەنىلىك سۆزلەر خېلى كۆپ بولىدۇ. كۆپ مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ھەرقايسى مەنىلىرى باشقا سۆزلەرنىڭ مەنىسى بىلەن مەنداشلىق مۇناسىۋىتىتە بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن: كۆپ مەنىلىك «قارا» سۆزىنىڭ «قارا چاپلىماق» دېگەن بىر مەنىسى «تۆھمەت چاپلىماق»

سۆزننىڭ مەنىسى بىلەن مەنداشلىق مۇناسىۋىتىتە بولغانغا ئوخشاش.

مەنداش سۆزلەرنىڭ تىلدا ئىشلىتىلىشى كىشىلەرنىڭ توغرا ۋە ئىنچىكىلىك بىلەن ئىدىيىنى ئىپادىلەپ بېرىشى ئۈچۈن ھەر خىل تالاللاش ئىمكانىيىتىنى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. مەنداش سۆزلەرنى توغرا ئىشلىتىش بىر خىل تىل سەنئىتىدۇر. ئۇ، گەپ - سۆزلەرنى توغرا، ئوبرازلىق، جانلىق قىلىپ، بىر سۆز تەكرار ئىشلىنىشتىن خالىي قىلىدۇ. ئەدەبىي ئەسەرلەردە، مەنداش سۆزلەرنى مۇۋاپىق ئىشلىتىش، يازغۇچىلارنىڭ رېئال تۇرمۇشنى توغرا تەسۋىرلەپ بېرىشىگە، پېرسوناژلارنىڭ خاراكتېرىنى يارىتىشىغا ياردىمى بولىدۇ.

3. ئاھاڭداش سۆزلەر

تىلدا يەنە ئېيتىلىشى ئوخشاش، لېكىن مەنىسى ھەر خىل سۆزلەر بار. بۇ خىل سۆزلەر ئاھاڭداش سۆزلەر (ئومونىم سۆزلەر) دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئات» (نام، ئىسىم)، «ئات» (تاشلا) ۋە «ئات» (بىر خىل ھايۋانلىڭ نامى) سۆزلىرى؛ «تاغ» (سەھەر)، «تاغ» (بىلىمەسلىك)، «تاغ» (سەھەر)، سۆزلىرى؛ «يار» (قىيا)، «يار» (يارماق)، «يار» (سۆيگىنى) سۆزلىرى؛ خەنزۇ تىلىدىكى «事物» (شەيئى) ۋە «事物» (ئىش، خىزمەت) سۆزلىرى؛ رۇس تىلىدىكى «мир» (تىنچلىق) ۋە «мир» (دۇنيا) سۆزلىرى؛ ئىنگلىز تىلىدىكى «nail» (تىرناق) ۋە «nail» (مىخ) سۆزلىرىنىڭ ھەممىسى ئاھاڭداش سۆزلەردۇر. بەزى ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ ئېيتىلىشى بىلەن يېزىلىشى بىر خىل بولسا، بەزى ئاھاڭداش سۆز-

لەرنىڭ ئېيتىلىشى ب ر خىل، يېزىلىشى ھەر خىل بولىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى ئاھانگداش سۆزلەرنىڭ ئېيتىلىشى بىلەن يېزىلىشى بىر خىل، ئەمدى خەنزۇ تىلىدىكى ئاھانگداش سۆزلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ ئېيتىلىشى بىلەن يېزىلىشى بىر خىل بولسا، بەزىلىرىنىڭ ئېيتىلىشى بىر خىل بولۇپ، يېزىلىشى ھەر خىل بولىدۇ. مەسىلەن: «市场» (بازار) ۋە «试场» (ئىمتىھان مەيدانى). بۇلار يېزىلىشى ھەر خىل لېكىن ئېيتىلىشى بىر خىل بولغان ئاھانگداش سۆزلەردۇر. «生» (يات) ۋە «生» (تۇغماق) بۇلار ئېيتىلىش بىلەن يېزىلىشى بىر خىل بولغان ئاھانگداش سۆزلەردۇر.

ئاھانگداش سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى كونكرېت تەل شارائىتىدا ئايدىڭلاشتۇرۇۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

قولۇڭدىن كەلگىنىچە چىقار ياخشى ئات،
ياخشىلىق قىل بالام ياماڭلىقنى ئات.
نەسىھىتىم، ياد قىلمۇال پەرزەنتىم،
يالغۇز يۈرسە، چاڭ چىقىرالماس ياخشى ئات.

بۇ بىر كۇپلېت شېئىردىكى ئاھانگداش سۆزلەردىن بولغان «ئات» نىڭ بىلدۈرگەن مەنىلىرى ناھايىتى ئېنىق. شۇڭلاشقا ئاھانگداش سۆزلەرنىڭ تىلدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئۆزئارا ئالاقىلىشىشكە تەسىر يەتكۈزمەيدۇ. ئاھانگداش سۆزلەرنىڭ تىلنى ئىشلىتىشتە ئاكتىپ رولى بار. ئاھانگداش سۆزلەر تىلنى جانلىق، گۈزەل ۋە تەسىرلىك قىلىش رولىنى

ئويناپيدۇ. ئادەتتە تىلدا ئاھانىداش سۆزلەر ئانچە كۆپ بولمايدۇ.

ئاھانىداش سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇشىدا سەۋەبلەر ھەر خىل بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن: ئەسلىدىكى كۆپ مەنىلىك سۆزنىڭ ئۇزاق زامانلارنىڭ ئۆتۈشىدە بىلەن ئاڭسىدىكى باغلىنىشنىڭ ئاجىزلىشىپ يوقىلىپ كېتىشى بىلەن [كۆك (ئاسمان)، كۆك (رەڭ)، كۆك (كۆكتات)]؛ تاۋۇشلارنىڭ تاسادىپىي ئوخشىشىپ قېلىشى بىلەن [تال (ئورگانىزمدىكى بىر ئەزا)، تال (دەرەخ)]؛ تىل تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بەزى سۆزلەردىكى تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى بىلەن [«ئۇت» (ئوت - چۆپ) سۆزى ئۆزگىرىپ «ئوت» (ئاتەش) گە ئوخشاش بولۇپ قالغان]؛ سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنىڭ تۈپ سۆزلەرگە قوشۇش ئارقىلىق ياسالغان سۆزلەرنىڭ باشقا تۈپ سۆزلەرگە ئوخشىشىپ قېلىشى بىلەن [سالام (كەسلەنچۈكنىڭ بىر تۈرى)، سالما (ئات ئوتىدىغان قەدەھ ئارغامچا)]، چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ تاۋۇش شەكلىنىڭ تىلىمىزدا ئەسلىدە بار بولغان سۆزلەرگە ئوخشىشىپ قېلىشى بىلەن [چەك (ئارىلىق، پاسىل)، چەك (بانكىنىڭ چېكى)] پەيدا بولغان بولۇشى مۇمكىن.

كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بىلەن ئاھانىداش سۆزلەرنى بىر - بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش كېرەك. ئاھانىداش سۆزلەرنىڭ مەنىسىرى ئاڭسىدا ھېچقانداق باغلىنىش يوق، ئەكسىچە كۆپ مەنىلىك سۆزنىڭ ھەرقايسى مەنىلىرى ئاڭسىدا ئىچكى باغلىنىش بار. ئاھانىداش سۆزلەر بىر - بىرىگە ئوخشاشمىغان سۆزلەر بولۇپ، ئۇ سۆز مەنىلىرىنىڭ

تۇركۈملىنىشى بىلەن مۇناسىۋەتسىز. ئەكسىچە كۆپ مەنىلىك سۆز بولسا بىر سۆزنىڭ ئۆزئارا باغلىنىشلىق بولغان مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ، سۆز مەنىلىرىنىڭ بىر خىل تۇركۈملىنىش شەكلى بولىدۇ. تۆۋەندىكى ئىككى سۆزنى سېلىشتۇرۇپ باقايلى:

A	B
ياش: 1. تۇغۇلغان كۈندىن باشلاپ ياشىغان يىللارنىڭ سانى (تۆۋەر ھېسابى)، مەسىلەن، ئۇ 20 ياشقا كىردى. 2. قېرى ئەمەس (نەۋقىران)، مەسىلەن، ياش يىگىت. 3. ياشلىققا، ياشلىق دەۋرگە خاس. مەسىلەن: ياش كۈچ	ياش: كۆزدىن ئاقىدىغان سۇيۇقلۇق. مەسىلەن: ئۇنىڭ كۆزىدىن ياش ئاقتى

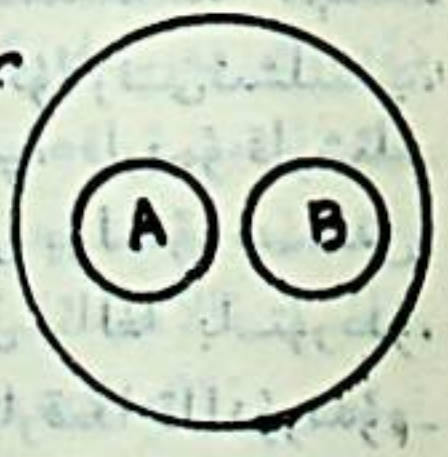
A دىكى كۆپ مەنىلىك سۆز بولۇپ، ھەرقايسى مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىچكى باغلىنىش بار. A، B لار ئاھانگداش سۆزلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مەنا جەھەتتە ھېچقانداق مۇناسىۋەت يوق بولۇپ، بۇلار ئېيتىلىشى ئوخشاش بولغان ئاھانگداش سۆزلەردۇر.

4. زىت مەنىلىك سۆزلەر

تىلدا يەنە مەنىسى ئۆزئارا قارىمۇ قارشى سۆزلەر بار. بۇ خىل سۆزلەر زىت مەنىلىك سۆزلەر (ئانتونىم سۆزلەر) دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى «چوڭ»

ۋە «كىچىك»، «ئۇزۇن» ۋە «قىسقا»، «يۇقىرى» ۋە «تۆۋەن»، «ئېگىز» ۋە «پەس»، «ئوك» ۋە «سول»، «ئىسسىق» ۋە «سوغۇق»، «ياش» ۋە «قېرى»، «ئالماق» ۋە «بەرمەك»، «ياخشىلىق» ۋە «يامانلىق»، «ئۇرۇش» ۋە «تىنچلىق»؛ خەنزۇ تىلىدىكى، «大» (چوك) ۋە «小» (كىچىك)، «正确» (توغرا) ۋە «错误» (خاتا) سۆزلىرى؛ رۇس تىلىدىكى «рабòта» (خىزمەت) ۋە «òтдых» (دەم ئېلىش)، ئىنگلىز تىلىدىكى «friend» (دوست) ۋە «enemy» (دۇشمەن) ۋە باشقىلار. بۇ سۆزلەرنىڭ ھەممىسى زىت مەنىلىك سۆزلەر بولۇپ، رېئال ھادىسىلەردىكى ئۆزئارا زىددىيەتلىك ياكى قارىمۇ قارشى ھادىسىلەرنىڭ تىلدىكى ئىنكاسى.

زىت مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنىسى بىر خىل تۈردىكى رېئال ھادىسىلەردىكى قارىمۇ قارشى بولغان ئىككى تەرەپنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. مەسىلەن: «ئۇزۇن، ۋە «قىسقا» سۆزلىرى ئۆلچەم دائىرىسىگە تەئەللۇق. «ئاق» ۋە «قارا» رەڭ دائىرىسىگە تەئەللۇق. «قوللىماق» ۋە «قارشى تۇرماق» مەلۇم ئىش ياكى مەلۇم ئىشقا تۇتقان پوزىتسىيە دائىرىسىگە پاتىدۇ. شۇڭ لاشقا، زىت مەنىلىك سۆزلەرنىڭ مەنىسى بىلەن رېئال ھادىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئومۇمەن قىلىپ 10 - رەسىم بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ:

10 - رەسىم

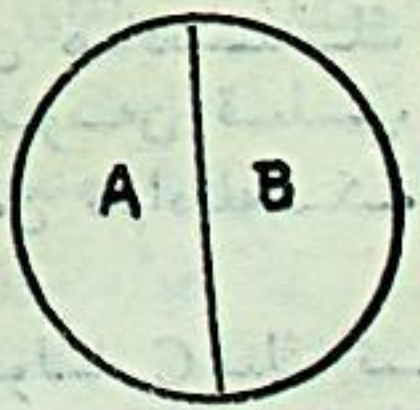
A بىلەن B بولسا C نىڭ ئىچىدىكى ئىككى قارىمۇ قارشى ئەزا،

بەزى قارىمۇ قارشىلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بوشلۇق بولۇپ، باشقا ئەزالارنى قىستۇرۇشقا بولىدۇ. مەسىلەن: «چوڭ» ۋە «كىچىك» نىڭ ئوتتۇرىسىغا «ئوتتۇرا» نى، «ئىسسىق» ۋە «سوغۇق» نىڭ ئوتتۇرىسىغا «يىلمان» نى قىستۇرۇشقا بولىدۇ.

بەزى زىت مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ئارىسىغا ھېچقانداق سۆزلەرنى قىستۇرغىلى بولمايدۇ. مەسىلەن: «ئوڭ» ۋە «تەتۈر»، «پۈتۈنلۈك» ۋە «قىسمەنلىك»، «ئىچكى ئىشلار» ۋە «تاشقى ئىشلار»، بۇلار بىر ئورتاق مەنا دائىرىسىنى پۈتۈنلەي بۆلۈۋالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ھېچقانداق بوشلۇق قالمىغان. بۇنى 11 - رەسىم بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ:

بىر سۆزنىڭ كۆپىنچە بىر ۋاقىتتا بىرقانچە زىت مەنىلىك سۆزلىرى بار بولىدۇ. مەسىلەن: «مەغلۇپ بولماق» سۆزىنىڭ «غەلىبە قىلماق»، «مۇڭدىشىش قازانماق»، «نەتىجە قازانماق» دېگەندەك زىت مەنىلىك سۆزلىرى بار.

زىت مەنىلىك سۆزلەرنىڭ ستىلىستىكىدا سېلىشتۇرۇش رولى بار. ئۇلارنى ئىشلىتىپ، زىددىيەتلەرنى ئېچىپ، قارىمۇ قارشىلىقنى گەۋدىلەندۈرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن: «كەمتەرلىك ئادەمنى ئالغا باستۇرىدۇ، مەغرۇرلۇق ئادەمنى ئارقىدا قالدۇرىدۇ». ئەنگى ئاستىغا ئوخشاش بەلگە قويۇلغان

11 - رەسىم

سۆزلەردە قارىمۇ قارشى مەنا مۇناسىۋىتى بار. بۇلداق ئىش لىتىش، مەزمۇن جەھەتتىن كىشىلەرگە روشەن سېلىشتۇرۇشنى بىلدۇرۇپ قالماستىن، يەنە شەكىل جەھەتتىن قاپىيىداشلىقنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

سۆز مەنىسى ئۆز ئىچىگە ئالغان رېئال ھادىسىلەردە ھەرخىل ئوخشاشمىغان مۇناسىۋەتلەر بولىدۇ. مەنىداشلىق بولسا، قەۋەتلىنىش (قاتلىنىش) مۇناسىۋىتىنى، زىت مەنە لىك بولسا قارىمۇ قارشىلىق مۇناسىۋەتنى بىلدۇرىدۇ. ئۇلار، ھەرخىل مۇناسىۋەتلەر ئىچىدىكى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان ئىككى خىل مۇناسىۋەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەنىداش سۆزلەر بىلەن زىت مەنىلىك سۆزلەر بولسا تىل ئىجتىمائىيىتىنىڭ ئۇزۇن يىللاردىن بۇيانقى ئىشلىتىلىشى بىلەن شەكىللەنگەن ئىككى خىل تۈرکۈملىنىشى. مەنىداش سۆزلەر بىلەن زىت مەنىلىك سۆزلەردىن ئىبارەت بۇ ئىككى خىل تۈرکۈملىنىش يەنە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە. ئىككى خىل تىلدىكى مەنىسى تەڭداش ئىككى سۆز نىڭ ئۆز تىلدىكى مەنىداش مۇناسىۋىتى ۋە زىت مەنىلىك مۇناسىۋىتى ئوخشاش بولمايدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلدىكى «ئېگىز» سۆزى بىلەن ئىنگلىز تىلدىكى «high» (ئېگىز، كۆپەك نەرسىلەرگە ئىشلىتىلىدۇ) ۋە «tall» (ئېگىز، كۆپ قەۋەتلىك ئادەم ۋە ھايۋانلارغا ئىشلىتىلىدۇ) سېلىشتۇرساق، مەنىداشلىق مۇناسىۋىتى بىلەن زىت مەنىلىك مۇناسىۋىتىنىڭ مىللىي ئالاھىدىلىكىنى كۆرۈۋالىمىز. شۇڭلاشقا چەت ئەل تىلىنى ئۆگەنگەندە چەت تىلدىكى مەنىداشلىق ۋە زىت مەنىلىك مۇناسىۋەتنى ئىگىلەش زۆرۈر، تەرجىمە خىزمىتى

بىلەن شۇغۇللانغاندا، ئىككى خىل تىلدىكى سۆزلىرىنىڭ سېمانتىك مەنىسىنىڭ ماس كېلىشىنى چۈشىنىش تېخىمۇ زۆرۈر. ئەسلى ئەسەرنىڭ ئېنىق مەزمۇنىنى بىلىپ، تەرجىمە ئەسىرىدە، مەنا، تۇس جەھەتتە «تەڭ قىممەت» تىكى سۆزلەرنى تاللاپ ئىشلىتىش كېرەك. تەرجىمە خىزمىتىدىكى قىيىنچىلىق ئاساسلىقى ئەسلى مەزمۇنىنى مۇۋاپىق ئالماشتۇرۇپ بايان قىلىپ بېرىشتىن ئىبارەت.

سۆز مەنىسىرىنىڭ بىرىكىشى

سۆز مەنىسىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇشى بولسا، ئالاھىدە ۋەقەلىكنى بولغان رېئال ھادىسىلەرنى ئومۇمىي ۋە ئادەتتىكى نەرسىلەرگە ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇ خىل ئۇسۇل ئارقىلىق سۆز ئاندىن رېئال ھادىسىلەرنى بىلىشنىڭ بىر خىل قورالى بولالايدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەلۇم بىر خىل تۈردىكى ھادىسىلەرنىڭ ئىچىدىكى ھەرقانداق ئايرىم ۋەقەلىكنى بولغان ھادىسىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ.

ئالاقىلىشىش جەريانىدا سۆزلىنىدىغان ھادىسىلەر دائىم دېگۈدەك ئايرىم ۋەقەلىكنى بولىدۇ. پەقەت ئومۇملۇق ۋەقەلىكنى ئومۇملاشتۇرۇشچانلىق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولغان سۆز جۈملىگە كىرگەندىن كېيىن، كونكرېت ۋەقەلىكنى بولغان ھادىسە بىلەن ئۆزئارا بىرىكىپ، ئومۇملۇقتىن ئايرىملىققا قايتىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئومۇملاشتۇرۇش جەريانىدا تاشلىۋېتىلگەن بەزىبىر ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلەر

قايتىدىن ئىپادىلىنىپ، مۇھىم رول ئويناپلىدۇ. مەسىلەن: «ئاۋاتتەك گەپ»، «ئاۋات رەڭ» قاتارلىق بىرىكمىلەردە «ئاۋات» سۆزى ئومۇملاشتۇرۇش جەريانىدا ئەزەرگە ئىلىنىش مىغان «تەم»، «رەڭ» قاتارلىق خۇسۇسىيەتلەرنى يەنە قايتىدىن ئىپادىلەيدۇ. ئەگەر سۆز مەنىسىنىڭ شەكىللىنىشى ئالاھىدىلىكتىن ئومۇملۇققا، مۇرەككەپلىكتىن ئاددىيلىققا ئۆتۈش دېيىلسە، ئۇنداقتا سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنىڭ بىرىكىشى ئومۇملۇقتىن ئالاھىدىلىككە قايتىش، ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە قايتىش بولىدۇ. بىرىكىشتىكى سۆز ۋەنىلىرى دائىم دېگۈدەك لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەردە كەم بولغان خۇسۇسىيەتلەرنى كۆپەيتىدۇ.

سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنىڭ بىرىكىشى سۆزلەرنىڭ ماسلىشىشى (بىرىكمە كېلىشى) بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ. سۆزلەرنىڭ ماسلىشىشى بىر تەرەپتىن گرامماتىكا قائىدىلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولسا، بىر تەرەپتىن يەنە سېمانتىكىلىق شەرتنىڭ چەكلىمىسىدە بولىدۇ. سۆزلەرنىڭ ماسلىشىشىنىڭ سېمانتىكىلىق شەرتى ھەر تەرەپلىمە بولىدۇ. مەسىلەن: «ئاپ-پوشكال يېدى»، «ئالما مايمۇننى ئويناۋاتىدۇ» دە-گەندە سۆزلەرنىڭ ماسلىشىشى گەرچە ئابستراكت گرامماتىكا قائىدىسى «ئىسىم + ئىسىم + پېئىل» گە ئۇيغۇن بولسىمۇ، لېكىن سېمانتىكىلىق بىرىكىشنىڭ شەرتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. چۈنكى، رېئال دۇنيادا «ئاي»، «ئالما» لار ھەرگىزمۇ «يېمەك»، «ئويىنماق» دىن ئىبارەت ھەرىكەتلەرنى قىلالمايدۇ، شۇڭلاشقا بۇ ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر-نىڭمۇ يۇقىرىدىكىدەك سېمانتىكىلىق بىرىكىش مۇناسىۋىتىنىڭ

بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سۆزلەرنىڭ ماسلىشىشنىڭ سىمانتىكىلىق شەرتى رېئال ھادىسىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەمەلىي مۇناسىۋەتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. ئۆزئارا مۇناسىۋەتنى يوق رېئال ھادىسىلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنى پۈچەك ۋە فانتازىيىلىك ئەسەرلەردە ماسلاشتۇرۇپ ئىشلىتىشتىن تاشقىرى باشقا ئورۇنلاردا ماسلاشتۇرۇپ ئىشلىتىش مۇمكىن ئەمەس.

سۆزلەرنىڭ ماسلىشىشى گەرچە رېئال ھادىسىلەر ئوتتۇرىسىدا ئەمەلىي مەۋجۇت بولغان مۇناسىۋەتكە ئۇيغۇن كېلىشى كېرەك بولسىمۇ، لېكىن تىل يەنىلا رېئاللىقنىڭ ئۆزى ئەمەس. رېئاللىقتا ئەمەلىي مەۋجۇت مۇناسىۋەتلەرنى قانداق ئىپادىلەشتە، تىلنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكى بولىدۇ. مەسىلەن: ئوخشاش بىر خىل رېئال ھادىسە بىر خىل تىلدا (ياكى دىئالېكتتا) بىر سۆز بىلەن ئىپادىلىنىشى مۇمكىن؛ باشقا بىر تىل (ياكى دىئالېكتتا) ئىككى سۆز ياكى ئۈچ سۆز بىلەن ياكى تېخىمۇ كۆپ سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىنىشى مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن ئوخشاشمىغان تىللاردا (ياكى دىئالېكتلاردا) سۆزلەرنىڭ ماسلىشىش مۇناسىۋىتىدە مۇقەررەر ھالدا ئوخشاشمىغان ئالاھىدىلىكلەر ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا «ئاكا» ۋە «ئىنى» دېگەن ئىككى سۆز بىلەن ئۆزىدىن چوڭ ۋە كىچىك قېرىندىشىنى ئاتىسا، رۇس تىلىدا «брат»، ئىنگلىز تىلىدا «brather» دېگەن بىر سۆز بىلەنلا ئاتايدۇ. خەنزۇ تىلىدا، بېيجىڭلىقلارنىڭ «哥» (يېمەك) بىلەن شاڭخەيلىكلەرنىڭ «哥» سۆزىنىڭ پەرقى، قاتارلىقلار ... شۇڭلاشقا، بىر سىمانتىكا قاتارىدا تۇرغان

ئەزالار ئۆزئارا بىر - بىرىنى چەكلەپ تۇرىدۇ. مەسىلەن: A، B، C ئۈچ ئەزا بولسا، A نىڭ مەنسىنىڭ ماسلىشىش مۇناسىۋىتى ئۆزى تەرىپىدىنلا بەلگىلىنىپ قالماي، يەنە B ۋە C بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئارقىلىق بەلگىلىنىدۇ، يەنى B ۋە C نىڭ چەكلىشىگە ئۇچرايدۇ. ئەگەر بۇ قاتاردا B ئەزا يوقالسا، ئۇنداقتا A بىلەن C نىڭ مەنە جەھەتتىن ماسلىشىش دائىرىسىدە مۇناسىپ ھالدا ئۆزگىرىش بولىدۇ. ئېنگېلس نامنىڭ مەنسىنى سۆزلىگەن ۋاقىتىدا مۇنداق دېگەنىدى: «ئورگانىنىڭ خۇاشۆدە، بىر جىسىمنىڭ ئەھمىيىتى ھەمدە ئۇنىڭ نامى پەقەت ئۇنىڭ تۇزۇلۇشى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى تېخىمۇ كۆپ ھاللاردا ئۇنىڭ تەۋە بولغان قاتاردىكى ئورنى بىلەن بەلگىلىنىدىغان بولدى①»، بۇ بىر ئابزاس سۆز بىزنىڭ سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنىڭ بىرىكىش مۇناسىۋىتىنى تەھلىل قىلىشقا نىسبەتەن ئېيتقاندىمۇ پۈتۈنلەي مۇۋاپىق كېلىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، سۆز مەنىلىرىنىڭ بىرىكىشىدىكى سېمانتىكىلىق شەرت يەنە سېمانتىكا قاتارىدىكى باشقا ئەزالارنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ.

سۆزلەرنىڭ ماسلىشىدا يەنە جەمئىيەتنىڭ ئىشلىتىش ئادىتىگىمۇ قاراش كېرەك. مەسىلەن: «ھاممىلدار بولماق» ۋە «بوغاز بولماق» سۆزلىرىنىڭ ئىشلىتىش ئادەتلىرىنى، بۇ خىل ئىشلىتىلىش ئادىتىدىكى سۆزلەرنىڭ ماسلىشىشىدىكى سېمانتىكىلىق شەرتنى بىز تېخى ئېنىق بىلمەيمىز.

① ئېنگېلس: «تەبىئەت دىئالېكتىكىسى» (يېڭى يېزىق) 514 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1979 - يىلى نەشرى.

سۆزلەرنىڭ ماسلىشىشى يەنە سۆز مەنىلىرىنىڭ ھەر خىل تۈسلىرىگە ۋە ستىلىستىكىلىق ئۇنۇمىگە چېتىلىدۇ. مەسىلەن: ئىجابىي مەنىدىكى سۆزلەرنى سەلبىي مەنىدە ئىشلەتكىلى بولمايدۇ... قاتارلىقلار. سۆزنىڭ ئىندىۋىدۇئاللىقى ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ. سۆز مەنىسى جەھەتتىكى كۆپ مەنىلىك، مەنىداشلىق، زىت مەنىلىك ۋە تۈس قاتارلىقلارنىڭ ھەربىرىنىڭ تۈركۈملىنىشىنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كىچىك بولىدۇ، بىرىكىشتىمۇ تاللاش ئىمكانىيىتى كىچىك بولىدۇ.

ئالاقىلىشىشتە، يۇقىرىدا سۆزلەنگەن سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنىڭ بىرىكىشىدە ئىپادىلەنگەن مەنىلەردىن باشقا يەنە بىر قىسىم مەنە شارائىت تەرىپىدىن تولۇقلىنىدۇ. مەسىلەن: «دەرسكە بارىمەن» دېگەن جۈملىنى ئالساق، بۇ جۈملىنى قۇتقۇچى سۆزلىگەن بولسا، ئۇقۇتقۇچىنىڭ دەرس ئۆتۈشكە بارىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەمدى ئوقۇغۇچى سۆزلىگەن بولسا، دەرس ئاڭلاشقا بارىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. قىسقىسى: نۇرغۇنلىغان گەپلەرنى كونكرېت تىل شارائىتىغا بىرلەشتۈرگەندە، ئاندىن ئۇنىڭ ئېنىق مەنىسىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ.

تىل — كىشىلەرنىڭ ئىدىيىنى ئىپادىلەشتىكى ۋە ئالاقىلىشىشنى ئېلىپ بېرىشتىكى ئەڭ مۇھىم قورالى، لېكىن تىلنىڭ ئىدىيىنى ئىپادىلەپ بېرىش ئۇنىكسىيەدىمۇ چەكلىمىلىك بولىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى، تىلدا ئومۇمىي نەرسىلەرنىڭ بولغانلىقىدىندۇر. كىشىلەرنىڭ ئويلايدىغىنى ھەم تىل بىلەن ئىپادىلەپ بېرىدىغانلىرىنىڭ ھەممىسى ئالاھىدە، ئايرىم نەرسىلەر بولىدۇ. ئومۇمىي ۋە يىغىنچاقلانغان نەرسە

بىلەن ئالاھىدە، ئايرىم نەرسىنى ئىپادىلەپ بېرىشتە، ئەينە
مۇي ھالدا بەزى زىددىيەتلەر پەيدا بولىدۇ. بەزى ۋاقىت
لاردا ئالاھىدە، ئايرىم نەرسىلەرنىڭ مۇرەككەپلىكىنى سۆز
بىلەن ئېنىق بايان قىلىپ بېرىش تەس بولۇپ قالىدۇ.
شۇنىڭ بىلەن ئىپادىلەپ بېرىلمەكچى بولغان مەزمۇن جە-
ھەتتە بىر بوشلۇق قالىدۇ. بۇنى ئاڭلىغۇچى كىشى ئۆزى-
نىڭ تەجرىبىسى ۋە تەسىراتىغا تايىنىپ تولۇقلايدۇ ھەم
چۈشىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن تىلدىكى ئالاقىلىشىشتە «سۆزلەپ
مەنىنى بىلدۈرۈپ كېتەلمەسلىك» قاتارلىق ھادىسىلەر
سادىر بولىدۇ.

«سۆزلەپ مەنىنى بىلدۈرۈپ كېتەلمەسلىك» ھادىسىسى
ئەمەلىيەتتە تىل بىلەن تەپەككۇرنىڭ مۇناسىۋىتىدىكى بە
مۇھىم مەسىلە. تىل — تەپەككۇر قىلىشنىڭ قورالى، تەپ
كۇرنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك تايىنىدىغان ۋاستىسى، لېكىن ب
دىنبىر تايىنىدىغان ۋاستىسى ئەمەس. مەلۇم ئالاھ
ئەھۋالدا بەزى مەزمۇنلار غەيرىي تىللىق ئالاقىلىشىش قو-
راللىرى بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ. ئەگەر تىل ئىدىيىنى ئې-
پادىلەپ بېرىدىغان بىردىنبىر قورال دېيىلسە، ئۇنۇ
داقتا «سۆزلەپ مەنىنى بىلدۈرۈپ كېتەلمەسلىك» ھادىسىسى
بولمىغان بولاتتى. ئىلگىرى، ئىدىيە چوقۇم تىل ئارقىلىق
ئىپادە قىلىنىدۇ، گەپنىڭ ئېنىق بولماسلىقى ئىدىيىنىڭ
ئۆزىنىڭ ئېنىق بولماسلىقىدىن كېلىپ چىققان دەپ كېلىنە
گەنىدى. بۇنداق دېيىشنىڭ ئىلۇەتتە داۋلىسى بار، لېكىن
مەسىلىنى بەكمۇ مۇتلەقلەشتۈرۈۋەتكەن، ئومۇملۇق ۋە ئابىس
تراكتلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان سۆز بىلەن ئالاھىدە

بولغان شەيئىنى ئىپادىلىگەن ۋاقىتتا بەزى «تىل بىلەن ئىپادىلەپ بېرىش تەس بولغان ئەھۋال» نىڭ بولۇشىنى نەزەرگە ئالمىغان. بۇنى ئاڭلىغۇچى كىشىنىڭ ئۆزى تىلۇقلاپ كېتىشى زۆرۈر.

تىلنىڭ مەنىلىرى شۇنداق مۇرەككەپ. بىز بۇنىڭدىن قانداق خۇلاسە چىقىرىشىمىز كېرەك؟ بەلكىم بىز تىل ئىدىينى ئىپادىلەشتىكى ۋە ئالاقىلىشىشتىكى ئەڭ مۇھىم قورال. لېكىن يەنە كېلىپ ئۇ ھەممە مەزمۇننى تولۇق ئىپادىلەپ بېرىشى تەس بولىدىغان قورال دېيىشىمىز مۇمكىن. شۇ سەۋەبتىن تىل بىلەن ئىپادىلەش تەس بولۇپ قالغان مەنىلەرنى ئاڭلىغۇچى كىشى ياكى كىتابخان ئۆزى چۈشىنىشى ۋە تولۇقلاپ كېتىشى زۆرۈر. شۇڭلاشقا سۆزلىگۈچى ياكى ماقالە يازغۇچى كىشى ھەر ۋاقىت ئاڭلىغۇچى كىشى ياكى كىتابخانىلارنى ئويلاپ، گەپ - سۆزنى ئېنىق سۆزلىشى ياكى يېزىشى كېرەك. ئاڭلىغۇچى ۋە كىتابخانمۇ دىققەت قىلىپ چۈشىنىشى، خەتكە قاراپ مەنە چىقارماسلىقى ياكى ئۇ يەردىن - بۇ يەردىن ئۈزۈۋېلىپ مەنە توقۇماسلىقى لازىم. شۇنداق قىلغاندا، تىل ئاندىن ئەڭ زور دەرىجىدە ئۆزىنىڭ ئالاقىلىشىش قورالى بولۇشىنى ئىبارەت رولىنى جارى قىلدۇرالايدۇ.

6. يېزىق ۋە يېزدىق تىلى

يېزىق ۋە تىل

1. يېزىقنىڭ رولى

«يېزىق» نىڭ ئىككى مەنىسى بار. بىر مەنىسى ئايرىم ـ ئايرىم ھەرپ ياكى خەتلەرنى بىلدۈرسە، يەنە بىر مەنىسى تىلنى خاتىرىلەيدىغان يېزىق بەلگىلەر سىستېمىسىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ بابتا يېزىقنىڭ كېيىنكى مەنىسى سۆزلىنىدۇ.

تىل ئىنسانىيەتكە ئورتاق. ئىنسانلار پەيدا بولۇشى بىلەن بىرگە تىلمۇ پەيدا بولغان. تىل بولسا جەمئىيەت ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ باغلىنىشچىسى. تىل بولمىسا ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تەشكىل قىلىنمايدۇ. ئېغىز ۋە قۇلاققا تايىنىپ ئالاقىلىشىش ئېلىپ بارىدىغان تىلنىڭمۇ چەكلىمىلىكى بولىدۇ. چۈنكى، تاۋۇش ئېغىزدىن چىقىش بىلەنلا يوقىلىدۇ. كىشىلەرنىڭ سۆزلىشى زامان ۋە ماكاننىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. كىشىلەر بۇ خىل چەكلىمىلىكنى يېڭىش ئۈچۈن ئۇزۇن زامانلار ئىزدىنىپ ئىشلەر ئارقىلىق يېزىقنى كەشىپ قىلىدى. بۇنىڭ بىلەن

تىل، سۆزلەش ۋە ئاڭلاش شەكلىدىن باشقا يەنە بىر خىل يېزىش ۋە كۆرۈش شەكلىگە ئىگە بولدى. يېزىق بولسا تىلنىڭ مەنە ۋە تاۋۇشىنىڭ ئىزى. يېزىق، تىلنىڭ ئاساسىدا پەيدا بولغان. يېزىق تىلنىڭ يازما بەلگىلىرىدىن ئىبارەت.

يېزىقنىڭ ئىجاد قىلىنىشى تىلدىكى ئالاقىلىشىشنىڭ زامان ۋە ماكان جەھەتتىكى چەكلىمىلىكىنى يوقاتتى. تىلنىڭ پەيدا بولۇشى ئىنسانىيەتنى ھايۋانات دۇنياسىدىن ئايرىپ مۇستەقىل تەرەققىي قىلىش يولىغا قەدەم قويغۇزغان بولسا، يېزىقنىڭ پەيدا بولۇشى تىلنىڭ ئالاقىلىشىش قورالى بولۇش رولىنى تېخىمۇ كېڭەيتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىنسانىيەت جەمئىيىتى تارىختىن ئىلگىرىكى دەۋردىن تاكى بار دەۋرگە قەدەم قويدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئىنسانىيەت ئاندىن تارىخقا ئىگە بولدى. ئېنگېلس مۇنداق دېگەنىدى: «تۆۋۈر تاۋلاشنىڭ باشلىنىشى ۋە يېزىقنىڭ كەشپ قىلىنىشى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ بىلەن مەدەنىي يادىكارلىقلارنى خاتىرىلەشتىن باشلاپ، مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويۇلدى.»① يېزىقنىڭ يارىتىلىشى ۋە كەشپ قىلىنىشى ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدىكى مۇھىم بىر كۆرسەتكۈچ.

2. يېزىق تىلنى خاتىرىلەيدىغان يازما بەلگىلەر سىستېمىسى

① ئېنگېلس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، «ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 4 - توم، 21 - بەت، خەنزۇچە نەشرى.

يېزىق — تىلنى خاتىرىلەيدىغان يازما بەلگىلەر سىستېمىسىدىن ئىبارەت بولۇپ، تىلنىڭ ئاساسىدا پەيدا بولغان. تىلدىكى مورفېما، سۆز قاتارلىق بىرلىكلەر تاۋۇش ۋە مەنىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسا، تىلنى خاتىرىلەيدىغان يېزىق تاۋۇش ۋە مەنىدىن سىرت يەنە شەكىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يېزىق «شەكىل» نى ئىشلىتىپ تاۋۇش ئارقىلىق «مەنە» نى ئىپادىلەيدۇ. قانداق «شەكىل» نى قوللىنىشتىن قەتئىينەزەر يېزىقتىكى ھەرقانداق ھەرپلەر (ياكى خەتلەر) ئوقۇش ئارقىلىق تاۋۇشلارنى چىقىرىشى شەرت. بۇ يېزىقنىڭ ماھىيىتىدۇر. شۇنداق بولغاندا، يېزىقنىڭ «شەكلى» بىلەن تىلدىكى مورفېما ۋە سۆز قاتارلىق بىرلىكلەرنى خاتىرىلەشكە بولىدۇ. ئېلىپبەلىك يېزىقلاردا، ئادەتتە ھەرپلەر ئارقىلىق شۇ تىلدىكى سۆزلەر خاتىرىلىنىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلدىكى كىتاب سۆزىنى ئالساق، «كىتاب» ئۇنىڭ شەكلى بولسا، [kitap] ئۇنىڭ تاۋۇشى بولىدۇ. «بېسىپ تۇپلەگەن، ئوقۇشقا بولىدىغان نەرسە» ئۇنىڭ مەنىسى بولىدۇ. ئىنگلىز تىلىدىكى book سۆزىنى ئالساق، «book» ئۇنىڭ شەكلى بولسا، [buk] ئۇنىڭ تاۋۇشى، «كىتاب» ئۇنىڭ مەنىسى بولىدۇ. مۇتلەق كۆپ ساندىكى خەنزۇچە خەتلەرنىڭ ھەربىرى خەنزۇ تىلىدىكى مورفېمىلارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. ھەممىسى شەكىل، تاۋۇش ۋە مەنىدىن ئىبارەت بولغان پۈتۈن بىر گەۋدە.

تىل — بىر خىل سىستېما، يېزىقمۇ بىر خىل سىستېما. ئۇ تىلنى خاتىرىلەيدىغان يازما بەلگىلەر سىستېمىسى

سىدىن ئىبارەت. مەسىلەن: ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ھەرپلىرى، ھەرپلەر تەرتىپى ۋە يېزىش قائىدىلىرى؛ خەنزۇ يېزىقىنىڭ سىزىقلىرى، يېزىش تەرتىپى ۋە يان بۆلەكلىرى قاتارلىقلار. بۇ خىل يازما بەلگىلەر سىستېمىسى ئارقىلىق تىل بەلگىلىرى خاتىرىلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تىلنىڭ جانلىق شەكلىنى يازما شەكلگە ئايلاندۇرۇشقا بولىدۇ.

يېزىق تىلنى خاتىرىلەيدىغان يازما بەلگىلەر سىستېمىسى بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەرقايسى يېزىقلار ئۆزى خاتىرىلەيدىغان تىلنىڭ قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى ۋە تاۋۇش ئالاھىدىلىكىگە ئۇيغۇن كېلىشى كېرەك. ئۇيغۇر تىلى مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەرگە باي تىل بولغانلىقى ئۈچۈن، ئېلىپبەلىك يېزىق سىستېمىسىنى ئۆزىنىڭ جانلىق تىلىنى ئاتىرىلەيدىغان يازما بەلگىلەر سىستېمىسى قىلىپ قوبۇل قىلىشۋالغان. ئەمدى خەنزۇ تىلىدا مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەر يوق دېيەرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇزۇن ۋاقىتلاردىن بېرى تۆت چاسا خەتلىك باسقۇچتا تۇرۇپ قالغان.

تىل يېزىقىنى ئۆزىنى توغرا خاتىرىلەشنى تەلەپ قىلىدۇ. تىلنىڭ ئالاھىدىلىكى يېزىقنىڭ ئالاھىدىلىكىنى بەلگىلەيدۇ، لېكىن يېزىق بىلەن تىل يەنىلا ئىككى خىل نەرسە. قانداق شەكىل بىلەن تىلنى خاتىرىلەشتە، ھېچقانداق مۇقەررەر باغلىنىش يوق. ئوخشاش بولمىغان تىللار ئوخشاش يېزىق شەكلىنى قوللىنىشى مۇمكىن (مەسىلەن، ئىنگلىز تىلى، فرانسۇز تىلى، نېمىس تىلى ۋە ئىسپان تىلى قاتارلىق تىللار لاتىن ھەرپلىرىنى قوللىنىدۇ). بىر خىل تىل، ھەر خىل يېزىق شەكىللىرىنى قوللىنىشى

مۇمكىن. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلى بىر مەزگىل لاتىن ھەرپى لىرى ئاساسىدىكى يېزىقنى قوللانغان. ھازىر يەنە ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى يېزىقنى قوللىنىۋاتىدۇ. يېزىق شەكلى قانداق ئۆزگەرمىسۇن، يېزىقنىڭ تىلنى خاتىرىلەيدىغان يازما بەلگىلەر سىستېمىسىدىن ئىبارەت بۇ خىل خاراكتېرى ئۆزگەرمەيدۇ. ھەرقانداق يېزىق تىلنى خاتىرىلەيدىغان يازما قورالىدىن ئىبارەت.

تىل ئومۇمىي خەلقنىڭ بولۇپ، ئۇنىڭ سىنىپىلىكى يوق. تىلنى خاتىرىلەيدىغان يېزىقمۇ پۈتۈن جەمئىيەتنىڭ ئەزالىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ئۇنىڭمۇ سىنىپىلىكى يوق.

ئېلىپبەلىك يېزىقتىكى تىللاردا بىر سۆز ياكى مورفېمىنىڭ يېزىلىشى بۇ تىلدىكى بىر بەلگىنىڭ تاۋۇشلىرىنىڭ شەكلىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. كىشىلەر ھەرپلەرنىڭ قوشۇلۇپ يېزىلىشى بويىچە ئۇنى ئوقۇپ چىقالايدۇ. تۆۋەتىلگەن شەكىللىك خەنزۇ خېتى بۇنىڭ بىلەن ئوخشاشمايدۇ. «شەكىل» نى كۆرۈپ «مەنە»نى بىلىشكە بولىدۇ. مەسىلەن «日» (كۈن) نىڭ ئەسلى يېزىلىش شەكلى ⊙ بولۇپ، شەكلى قۇياشقا ئوخشىشىدۇ.

ئېلىپبەلىك يېزىقلاردا، كىشىلەر ھەرپلەرنىڭ قوشۇلۇپ يېزىلىشى بويىچە ئۇنى ئوقۇيالمىغاچقا، يېزىش بىلەن ئوقۇشنىڭ پەرقى ئانچە چوڭ بولمايدۇ. تاۋۇشلار ئۆزگەرسە، قوشۇپ يېزىش ئۇسۇلىمۇ ئۆزگىرىدۇ. خەنزۇ خېتىنىڭ ئەھۋالى بۇنىڭ بىلەن ئوخشاشمايدۇ. خەت شەكلى، بىر خىل ئوقۇلۇش بىلەن باغلانمايدۇ. گەرچە ئوقۇلۇشى ئۆزگەرسىمۇ، خەت شەكلىدە ئۆزگىرىش بولماسلىقى مۇمكىن. قەدىمكى

زامان خەنزۇ تىلىدىن تاكى ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىغىچە تاۋۇشلاردا زور ئۆزگىرىشلەر بولغان بولسىمۇ، لېكىن تۆت چاسا خەنزۇ خېتىدە ئۆزگىرىش بولمىغان.

يېزىقنى يەنە قوبۇل قىلىپ قوللىنىشقا بولىدۇ. يېزىقنى قوبۇل قىلىپ ئىشلىتىش تىلنى قوبۇل قىلىپ ئىشلەتكەنگە باراۋەر ئەمەس. مەسىلەن: ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى ئەرەب يېزىقىنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن، لېكىن ئۇيغۇر خەلقى سۆزلىگەندە يەنىلا ئۆز-لىرىنىڭ ئانا تىلى بىلەن سۆزلىشىدۇ. ياپون يېزىقىدىمۇ خەنزۇچە خەتلەرنى قوشۇپ ئىشلىتىدۇ، لېكىن ياپونچە سۆزلىگەندە خەنزۇ تىلىنى قوشۇپ سۆزلىمەيدۇ.

يېزىقنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى

1. يېزىقنىڭ كېلىپ چىقىشى

يېزىق بىلەن تىلنى خاتىرىلەش بولسا ئەمەلىيەتتە تىلنى خاتىرىلەيدىغان بىر يۆرۈش بەلگىلەرنى لايىھىلەشتىن ئىبارەت. ئىنسانلار يېزىقنى ئىجاد قىلىش ئۈچۈن ئىنتايىن زور ئەجىر سىڭدۈرگەن.

ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە يېزىق بولمىغان. قەدىمكى زاماندا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ مۇرەككەپلىشىشىگە ئەگىشىپ، كىشىلەر بەزى ئىش ھەم ۋەقەلەرنى خاتىرىلىۋېلىشقا موھتاج بولغان. ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىزدىنىشلەر ئارقىلىق، ئۇلار ئىش ھەم

ۇەقەلەرنى خاتىرلەيدىغان بەزى ئۇسۇللارنى تاپقان. بۇ ئۇسۇللار ئاساسەن ئىككى خىل بولغان. بىر خىلى، نەرسە بىلەن خاتىرلەش، يەنە بىر خىلى، رەسىم بىلەن خاتىرلەش بولغان. نەرسە بىلەن خاتىرلەشتە نىسبەتەن ئومۇملاشقان قوللىنىلغان ئۇسۇل ئارغامچا تۈگۈش بولغان. ئارغامچا چىدىكى ھەربىر تۈگۈن بىرەر زور ۋەقەگە ۋەكىللىك قىلغان. رەسىم قەدىمكى زاماندا ئىش - ۋەقەلەرنى خاتىرلەشتە بىر خىل مۇھىم ئۇسۇل بولغان. ئۇلار رەسىم ئارقىلىق ئىش - ۋەقەلەرنى خاتىرلىگەن، ئوي - پىكىرىنى ئالماشتۇرغان. مەسىلەن، شىمالىي ئامېرىكىدىكى ھىندىلار

« » شەكىل بىلەن 1800 - يىلى ھىندىچە چېچەك تارقالغانلىقىنى خاتىرلىگەن.① بىز يەنە تۆۋەندىكى ئىككى پارچە رەسىمنى كۆرۈپ باقايلى:②

1 - رەسىم بولسا ئىندىئان قەبىلە باشلىقىنىڭ قەبرە تېشىدىكى رەسىم. ئومۇمىي مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

بۇ باشلىقنىڭ ئىسمى «بۇغا» (دۇم قىلىپ سىزىلغان بۇغا ئۆلگەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ)، ئۇ يەتتە قېتىم ھەربىي يۈرۈش قىلغان، توققۇز چوڭ جەڭگە قاتناشقان، ئىككى

---

① گاۋمىگەي، شى ئەنشى تۈزگەن «تىلشۇناسلىق ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» 193 - بەت، جۇڭخۇا كىتابخانىسىنىڭ 1963 - يىل نەشرى، خەنزۇچە.

② لىيۇلىڭ، خۇاڭ جىشيەن، چىن شيۇجۇلار تۈزگەن «تىلشۇناسلىقتىن ئومۇمىي مەلۇمات» 235 -، 236 - بەتلەر، بېيجىڭ سىفەن داشۇ نەشرىياتىنىڭ 1984 - يىل نەشرىگە خەنزۇچە.

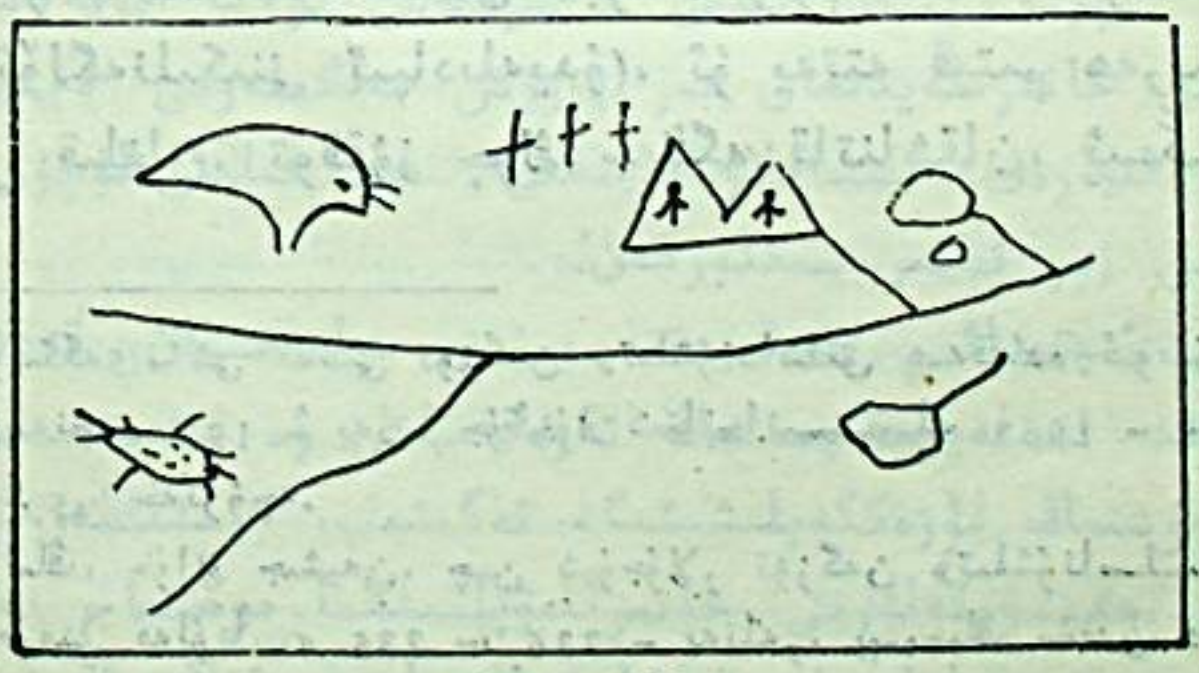
ئاي داۋاملاشقان جەڭگە چىقىش سەپىرىدە باشـ
قىلار تەرىپىدىن پالـتا بىلەن چېپىپ ئۆلـتـۈـ
رۈلگەن.

2 - رەسىم بولـ
سا، ئىنـدىئـان ئوجىبـ
ۋا (Ojibwa) قـەبـ
ىلىـسىدىكى بىر قىزنىڭ
قوۋزاقتا سىزغـان بـىر
پارچە «ئوھەببەت مەكـ
تـۇپى». سول يۇقـىرى
تەرەپتىكى ئېيىق قـىزـ
نىڭ ئۆتىمى، سول تەرەپ
ئاستىغا سىزىلغان لايچى

12 - رەسىم

قۇرت يېگىتنىڭ ئۆتىمى، ئەگرى-سىزىق يولنى ئىپادىلەيدۇ، چې-

13 - رەسىم

مدىر بولسا ئۇچراشماقچى بولغان جاينى، ئىچىدىكى ئادەم بولسا ئۆزىنىڭ ئۇ يەردە ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشمەكچى بولغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ، بۇنىڭدىن باشقا چېدىرنىڭ سىرتىدا يەنە ئۇچ كىرىشت بەلگىسى سىزىلغان. بۇ بەلگىم ئۇ ئەتراپتا كاتولىك دىنىنىڭ مۇرىتلىرى ئولتۇراقلاشقانلىقىنى بىلدۈرۈشى مۇمكىن، چېدىرنىڭ باشقا بىر تەرىپىگە ئۇچ كۆل سىزىلغان بولۇپ، بۇ چېدىرنىڭ جايلاشقان ئورنىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

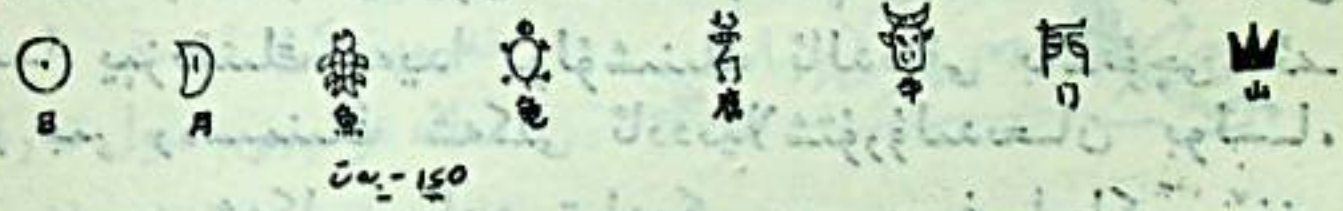
نەرسە بىلەن خاتىرىلەش ۋە رەسىم بىلەن خاتىرىلەشنىڭ ھەممىسى كىشىلەرنىڭ ئەستە قالدۇرۇشىغا ياردەم بېرىدىغان بىر خىل ئۇسۇلدىن ئىبارەت، لېكىن نەرسە بىلەن خاتىرىلەشنىڭ يېزىقنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق. ئەمما رەسىم بىلەن خاتىرىلەش بولسا يېزىقنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ ئالدىنقى باسقۇچى. ئەگەر بىر رەسىمنىڭ شەكلى ئاددىيلاشتۇرۇلىدىغان بولسا، بىر رەسىم شەكلى بىلەن تىلدىكى بىر مورفېما ياكى سۆزنى خاتىرىلەش مۇمكىن. شۇنداقتا ھەقىقىي يېزىق پەيدا بولغان بولىدۇ. يېزىق رەسىمدىن كېلىپ چىققان. شۇڭلاشقا، بەزى كىشىلەر ئىشنى خاتىرىلەيدىغان رەسىمنى «پىكتوگرامما» دەپ ئاتايدۇ.

2. يېزىقنىڭ تەرەققىي قىلىشى

يېزىقنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى ئوخشاش بولمىغان ئىككى نۇقتىدىن تەكشۈرۈشكە بولىدۇ. بىرى، يېزىقنىڭ تىلنى مۇكەممەل خاتىرىلەش دەرىجىسى، يەنە بىرى، يېزىقنى ئىجاد قىلىش ئۇسۇلى. ئىپتىدائىي يېزىق ئۇزۇن زامانلار تەرەققىي قىلىش جەريانى ئارقىلىق ئاندىن تىلنى مۇكەممەل ۋە تولۇق خاتىرىلەيدىغان يېزىق سىستېمىسىغا

ئايلانغان. يېزىقنىڭ ئىجاد قىلىنىش ئۇسۇلى جەھەتتىن تەكشۈرگەندە، يېزىقنىڭ تەرەققىياتى مەنىنى ئىپادىلەش ـ مەنە ۋە تاۋۇشنى بىللە ئىپادىلەش ـ تاۋۇشنى ئىپادىلەش تىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچنى بېسىپ ئۆتكەن.

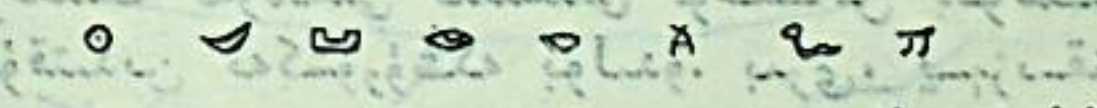
مەنەنى ئىپادىلەش باسقۇچى: بۇ باسقۇچتىكى يېزىق ئىدېئوگرافىك يېزىق دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يېزىق ئىشنى خاتىرىلەيدىغان رەسىمدىن تەرەققىي قىلىپ پەيدا بولغان. بۇ يېزىقتا سىزىلغان ئوبرازغا قاراپ سۆز (ياكى خەتنىڭ) مەنىسىنى بىلگىلى بولىدۇ. مەسىلەن: بۇ يېزىق بىلەن قەدىمكى خەنزۇلار «كۈن» نى «⊙» (日) بىلەن، «ئاي» نى (月) بىلەن يازغان. (تۆۋەندە بۇ خىل يېزىقتىن بىرقانچىسى ئۈلگە قىلىپ بېرىلدى.①

(تاغ) (ئىشىك) (كالا) (بۇغا) (تاشپاقا) (بېلىق) (ئاي) (كۈن)

14 - رەسىم

قەدىمكى مىسىر يېزىقى ۋە ئىلىمىزنىڭ شاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چىغناق ـ تاغاق يېزىقى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى قەدىمكى مىسىر يېزىقى

(ماڭماق) (يىلان) (چېدىر) (ئىنغىز) (كۆز) (تاغ) (ئاي) (كۈن)

15 - رەسىم

① يىغىشلىق ۋە تۈرلۈك چىقىملار توزگەن «تىلشۇناسلىق تېزىسلىرى»، 176 - بەت، بېيجىڭ داشۆنەشرىياتىنىڭ 1981 - يىلى نەشرى، خەنزۇچە.

مىسى ئىدىئوگرافىك يېزىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.①

چىغناق - تارغاق يېزىقى

(كۆرمەك) (چىش) (قول) (ئادەم) (قوي) (كالا) (دەرەخ) (ئاي) (كۈن)

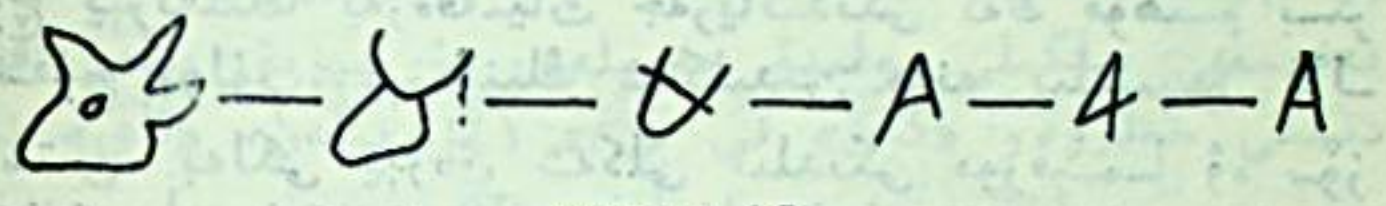
16 - رەسىم

مەنە ۋە تاۋۇشنى بىللە ئىپادىلەش باسقۇچى: بۇ باسقۇچ يېزىقنىك تەرەققىيات جەريانىدىكى ئەڭ مۇھىم بىر باسقۇچ بولۇپ، يېزىقنىك شەكلىدىن مەنە بىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى يېزىق شەكلى تىلدىكى مورفېما ۋە سۆز قاتارلىق بىر لىكلەرنىڭ تاۋۇشى بىلەن باغلىنىشلىق بولىدۇ. بۇ باسقۇچتىكى يېزىق، پىكتوگرافىك يېزىق دەپ ئاتىلىدۇ. خەنزۇ يېزىقى بۇ خىل تىپتىكى يېزىققا كىرىدۇ.

تاۋۇشنى ئىپادىلەش باسقۇچى: بۇ باسقۇچتىكى يېزىق، ئېلىپبەلىك يېزىق دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يېزىقتا چەكلىك ھەرپلەر بىلەن تىلدىكى بارلىق بوغۇم ۋە سۆزلەرنى خاتىرىلىگىلى بولىدۇ. ئېلىپبەلىك يېزىق ئۆز ئىچىدىن بوغۇملۇق يېزىق ۋە فونېمىلىق يېزىق دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. تىلدىكى بوغۇملارنى خاتىرىلەيدىغان يېزىق بوغۇملۇق يېزىق دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ يېزىق ئادەتتە بوغۇم قۇرۇلمىسى نىسبەتەن ئاددىي، بوغۇم سانى ئانچە كۆپ بولمىغان تىللاردا ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن: ياپون يېزىقى، فونېمىلىق يېزىقتا بىرقانچە ئون ھەرپلەر بىلەن تىلدىكى بارلىق بوغۇملارنى قوشۇپ يازغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تىلدىكى بارلىق سۆز ۋە جۈملىلەرنى يازغىلى بولىدۇ.

① لىۋلىك، خۇاڭ جىشېەن، چىن شيوجۇلار توزگەن «تىلشۇناسلىققا ئائىد ئومۇمىي مەلۇمات»، 237 - بەت، بېيجىڭ سىنخۇا داشۇ نەشرىياتى نەشرى 1984 - يىل نەشرى، خەنزۇچە.

مەسلەن، ئۇيغۇر يېزىقى، رۇس يېزىقى ۋە ئىنگلىز يېزىقى قاتارلىقلار. پىكتوگرافىك يېزىق بىلەن ئېلىپبەلىك يېزىق ئوخشاشلا تىلدىكى مورفېما ياكى سۆزلەرنى خاتىرىلىسىمۇ، لېكىن ئېلىپبەلىك يېزىق، يېزىق سىستېمىسىدىكى ئەڭ ئاددىي ۋە ئەڭ ئەپلىك يېزىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسلەن: ھازىرقى زامان لاتىن يېزىقىدىكى A ھەرپى تۆۋەندىكى دەك جەريانلارنى بېسىپ ئۆتۈپ ھازىرقى ھالىتىگە كەلگەن.①

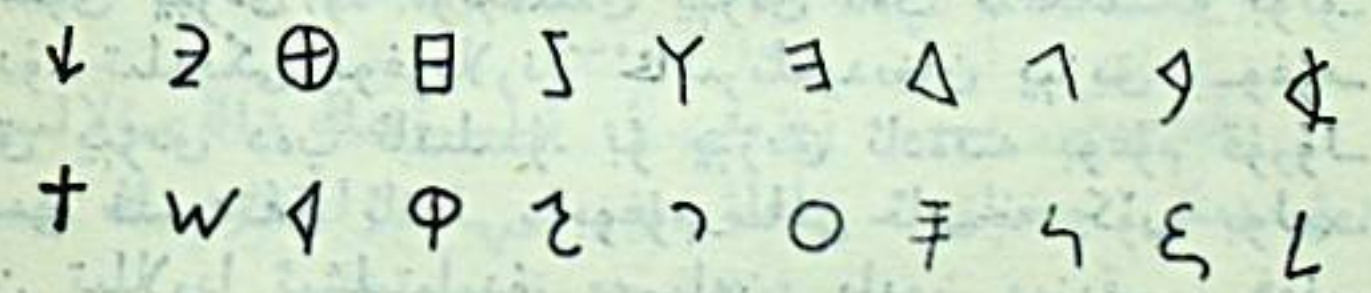
17 - رەسىم

ئېلىپبەسىز يېزىقتىن ئېلىپبەلىك يېزىققا قاراپ تەرەققىي قىلىش بارلىق يېزىقلارنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئورتاق قانۇنىيەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قوشۇمچە:

بىرقانچە خىل يېزىقلارنىڭ ھەرپلىرىدىن ئۈلگىلەر②

شىمالىي سېمىت يېزىقىنىڭ ھەرپلىرى:

18 - رەسىم

① لېۋىنىڭ، خۇاڭ جىشىيەن، چىن شېۋجۇلار توزگەن «تىلشۇناسلىقتىن ئومۇمىي مەلۇمات»، 243 - بەت، بېيجىڭ سىفەن داشۆ نەشرىياتىنىڭ 1984 - يىل نەشرى، خەنزۇچە.

② لېۋىنىڭ، خۇاڭ جىشىيەن، چىن شېۋجۇلار توزگەن «تىلشۇناسلىقتىن ئومۇمىي مەلۇمات» 243 — 245 - بەتلەر، بېيجىڭ سىفەن داشۆ نەشرىياتىنىڭ 1984 -يىل نەشرى، خەنزۇچە.

لاتىن يېزىقىنىڭ ھەرپلىرى؛

Ά Β Γ Δ Ε Z Η Θ Ι Κ Λ Μ Ν Ξ Ο Π Ρ Σ

Τ Υ Φ Χ Ψ Ω

لاتىن يېزىقىنىڭ ھەرپلىرى:

A B C D E F G H I J K L M N O

P Q R S T U W V X Y Z

سلاۋيان يېزىقىنىڭ ھەرپلىرى:

А Б В Г Д Е Ё Ж З И й К Л М Н О П

С Т У Ф Х Ц Ч Ш Щ Ъ Ы Ь Э Ю Я

ئەرەب يېزىقىنىڭ ھەرپلىرى:

ا ب ت ث ج ح خ

د ذ ر ز س ش ص

ض ط ظ ع غ ف ق

ك ل م ن ه و ي

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختا قوللانغان يېزىقلىرى①

ئۇرخۇن — يېنىسەي يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى

ت/ر	ھەرىپلەر	ئۇقۇلۇشى	ت/ر	ھەرىپلەر	ئۇقۇلۇشى
1	ᚠ ᛇ ᚷ	a/e	21	ᚾ ᛋ ᛋ	n يېنىشاق
2	ᚨ ᚨ ᚱ	ə/i	22	ᛋ ᛋ ᛏ	r قاتتىق
3	ᚲ ᚲ	o/u	23	ᛏ	r يېنىشاق
4	ᚴ ᚴ ᚴ	ö/y	24	ᛚ ᛚ	l قاتتىق
5	ᚴ ᚴ	q قاتتىق	25	ᛚ	l يۇمشاق
6	ᛞ ᛞ	d بىلەن كېلىدىغان q	26	ᛊ	s قاتتىق
7	ᛏ ᛏ	t/d بىلەن كېلىدىغان q	27	ᛁ	s يېنىشاق
8	ᚴ ᚴ ᚴ	k يېنىشاق	28	ᛒ	دەللىق تاۋۇشى
9	ᚼ ᛒ ᛒ	k بىلەن كېلىدىغان	29	ᛁ	p
10	ᚷ ᚷ ᚷ ᚷ	ğ قاتتىق	30	ᛉ ᚱ ᛉ	ŋ
11	ᛂ ᛇ	g يۇمشاق	31	ᛗ ᛗ	m
12	ᛜ ᛜ ᛜ ᛜ	t قاتتىق	32	ᛇ ᛇ ᛇ	ç
13	ᚺ ᚺ ᚺ	t يېنىشاق	33	ᛉ	ng
14	ᛒ ᛒ ᛒ	d قاتتىق	34	ᛉ ᛉ ᛉ ᛉ	ş
15	ᚷ ᚷ	d يۇمشاق	35	ᛉ ᛉ ᛉ ᛉ	z
16	ᛒ ᛒ	b قاتتىق	36	ᛗ	k/g
17	ᛒ ᛒ ᛒ	b يۇمشاق	37	ᛜ ᛜ ᛜ	n/nd
18	ᛞ ᛞ ᛞ	j قاتتىق	38	ᛝ	nt/nat
19	ᛈ ᛈ	j يۇمشاق	39	ᛞ	rt
20	ᛉ	n قاتتىق	40	᛫	ئايرىش بەلگىسى

① ئەنەردىن مۇسا، تۇردى ئەخمەت، ئەسرۇللا يولبولدى تۈزگەن: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» 70 - 73 - 76 - بەتلەر، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتىنىڭ 1985 - يىل نەشرى.

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى

1				a. ئا	12				d // t
2				e° ئې	13				d
3				ə // i ئەي	14				ژ 3
4				o // u ئوۋ	15				z j
5				ö // y ئۆ	16				j ي
6				b // p ب	17				l ل
7				w و	18				m م
8				b ب	19				n ن
9				q ق	20				r ر
10				x خ	21				s س
11				g k گ	22				ش ش
					23				غ غ

ئەرەب ئېلىپبەسى بويىچە قوبۇل قىلىنغان خاقانىيە دەۋرىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبە جەدۋىلى

تەرتىپ	ھازىرقى يېزىلىشى	ئوتتۇرا ئەسىردىكى	ئاخىرقى خەتلىرى	ئوتتۇرىدىكى خەتلىرى	باشلانغۇچ خەتلىرى	ئاتى	تەرتىپ	ھازىرقى يېزىلىشى	ئوتتۇرا ئەسىردىكى	ئاخىرقى خەتلىرى	ئوتتۇرىدىكى خەتلىرى	باشلانغۇچ خەتلىرى	ئاتى
1	ا	ـا	ـا	ـا	ا	ئەلىپ	16	ط	ـط	ـط	ـط	ط	تىنتى
2	ب	ـب	ـب	ـب	ب	بە	17	ظ	ـظ	ـظ	ـظ	ظ	ئۇزۇ
3	ت	ـت	ـت	ـت	ت	تە	18	ع	ـع	ـع	ـع	ع	ئەين
4	ث	ـث	ـث	ـث	ث	سە	19	غ	ـغ	ـغ	ـغ	غ	غەين
5	ج	ـج	ـج	ـج	ج	جىم	20	ف	ـف	ـف	ـف	ف	فە
6	ح	ـح	ـح	ـح	ح	ھا	21	ق	ـق	ـق	ـق	ق	قاپ
7	خ	ـخ	ـخ	ـخ	خ	خا	22	ك	ـك	ـك	ـك	ك	كاپ
8	د	ـد	ـد	ـد	د	دال	23	ل	ـل	ـل	ـل	ل	لام
9	ذ	ـذ	ـذ	ـذ	ذ	زال	24	م	ـم	ـم	ـم	م	مىم
10	ر	ـر	ـر	ـر	ر	رە	25	ن	ـن	ـن	ـن	ن	نۇن
11	ز	ـز	ـز	ـز	ز	زە	26	و	ـو	ـو	ـو	و	ۋاۋ
12	س	ـس	ـس	ـس	س	سىن	27	ھ	ـھ	ـھ	ـھ	ھ	ھە
13	ش	ـش	ـش	ـش	ش	شىن	28	ى	ـى	ـى	ـى	ى	يا
14	ص	ـص	ـص	ـص	ص	ساد	29	ـ	ـنگ	ـنگ	ـنگ	نگ	نگ
15	ض	ـض	ـض	ـض	ض	زاد	30	ۇ	ـۇ	ـۇ	ـۇ	ـۇ	ئۇزۇ

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئىملىپبەسى①

هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئىملىپبەسى 32 ھەرپتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بۇ ھەرپلەرنىڭ شەكلى، نامى، ۋە تەرتىپى تۆۋەندىكىچە:

تەرتىپى	يەكلى شەكلى	باشتىن قوشۇلىدىغان شەكلى	ئوتتۇرىدىن قوشۇلىدىغان شەكلى	ئاخىرىدىن قوشۇلىدىغان شەكلى	نامى
1	ئا، ا			ا (ئا)	ئا
2	ئە، ە			ە (ئە)	ئە
3	ب	بـ	ـبـ	ـب	بې
4	پ	پـ	ـپـ	ـپ	پې
5	ت	تـ	ـتـ	ـت	تې
6	ج	جـ	ـجـ	ـج	جې
7	چ	چـ	ـچـ	ـچ	چې
8	خ	خـ	ـخـ	ـخ	خې
9	د			ـد	دې
10	ر			ـر	رې
11	ز			ـز	زې

① شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى تۈزگەن «هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملالۇغىتى» 19 - 20 - بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1985 - يىل نەشرى.

12	ژ	ـژ	ـژ	ژ	ژي
13	س	ـس	ـسـ	س	سي
14	ش	ـش	ـشـ	ش	شي
15	غ	ـغ	ـغـ	غ	غي
16	ف	ـف	ـفـ	ف	في
17	ق	ـق	ـقـ	ق	قي
18	ك	ـك	ـكـ	ك	كي
19	گ	ـگ	ـگـ	گ	گي
20	ڭ	ـڭ	ـڭـ	ڭ	ڭي
21	ل	ـل	ـلـ	ل	لي
22	م	ـم	ـمـ	م	مي
23	ن	ـن	ـنـ	ن	ني
24	ھ	ـھ	ـھـ	ھ	ھي
25	ئو، و	و (ئو)		ئو	ئو
26	ئۇ، ۇ	ۇ (ئۇ)		ئۇ	ئۇ
27	ئۆ، ۆ	ۆ (ئۆ)		ئۆ	ئۆ
28	ئۇ، ۇ	ۇ (ئۇ)		ئۇ	ئۇ
29	ۋ	ۋ		ۋ	ۋي
30	ئې، ې	ې (ئې)	ـئـ، ـئـ	ئې	ئې
31	ئى، ى	ى (ئى)	ـئ (ئـ)	ئى	ئى
32	ي	ي	ـيـ	يي	يي

ئېغىز تىلى ۋە يېزىق تىلى

يېزىق تىلى يېزىق بىلەن ئىپادىلىنىدۇ، لېكىن يېزىق تىلى يېزىق مەسىلىسى بولماستىن، بەلكى تىل مەسىلىسىدۇر. يەنى، ئۇ — «كۆرۈش، ئوقۇش» ئۇچۇن يېزىق بىلەن خاتىرىلەنگەن تىل. ئۇ ئېغىز تىلى ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سۆزلەيدىغان ۋە ئاڭلايدىغان تىل بەلگىلىرى سىستېمىسى، «كۆرىدىغان، ئوقۇيدىغان» تىل بەلگىلىرى سىستېمىسىغا ئايلىنىدۇ.

يېزىق بولسا يېزىق تىلىنى يازدىغان قورال. ئۇ خۇددى تاۋۇشلىرى ئېغىز تىلىنى ئىپادىلەيدىغان مادديي شەكىل بولغىنىغا ئوخشاش، يېزىق تىلىنى ئىپادىلەيدىغان بىر خىل مادديي شەكىل. شۇڭلاشقا، يېزىق بىلەن يېزىق تىلى ئوتتۇرىسىدا بىر - بىرىدىن ئايرىلالماسلىق باغلىنىش بولسىمۇ، لېكىن يېزىقنىڭ ئۆزى يېزىق تىلى بولالمايدۇ. يېزىق بولسا يېزىق تىلىمۇ مەۋجۇت بولمايدۇ.

يېزىق تىلى، ئېغىز تىلى ئاساسىدا پەيدا بولغان بولۇپ، ئېغىز تىلىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن شەكلى. شۇڭلاشقا ئىككىسى ئاساسىي جەھەتتىن بىردەك بولىدۇ.

ئېغىز تىلى سۆزلەيدىغان، ئاڭلايدىغان تىل بولسا، يېزىق تىلى كۆرىدىغان، ئوقۇيدىغان تىل. ئاڭلاش بىلەن سۆزلەش بىرلىكتە بولۇپ، تېزلىكنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭ-

لاشقا سۆزلىگەندە ئېمىنى ئويلىغان بولسا، شۇنى سۆزلەشكە توغرا كېلىدۇ. ھەتتا ئانچە ئويلاپ كەتمەيلا سۆزلەشكىمۇ توغرا كېلىدۇ. كۆرۈش بىلەن يېزىش بىرگە بولۇپ، ئۇنى پىششىق ئويلاپ يازغىلى بولىدۇ. بۇ ئەھۋال ئېغىز تىلى بىلەن يېزىق تىلىدا ھەر خىل ئالاھىدىلىكلەرنى پەيدا قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىككىسى پۈتۈنلەي دېگۈدەك بىردەك بولۇپ كېتەلمەيدۇ. سۆزلىگەندە، سۆزلەرنى بىر - بىرىگە قوشۇپ جۈملە تۈزۈشتىن تاشقىرى يەنە پۈتۈن بىر جۈملە گەپنىڭ ئون جەھەتتىن ئېگىز - پەس، تېز - ئاستا ئۆزگىرىشى، ھەر خىل ئالاھىدە ئىنتونا تسىيە، بەدەن ھەرىكەتلىرى ۋە سۆزلىگەن ۋاقىتتىكى شارائىتلاردىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ. ئېغىز تىل بىلەن ئالاقىلىشىشتە ئۇنۇمگە ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. يۇقىرىدا سۆزلەنگەن شارائىتلاردىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ. شۇڭلاشقا ئېغىز تىلىنىڭ سۆزلەرنى ئىشلىتىش دائىرىسى تارراق بولۇشى مۇمكىن. جۈملىلەر نىسبەتەن قىسقا، قۇرۇلمىسى نىسبەتەن ئاددىي بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرى بولىدۇ. يازغاندا ئەھۋال بۇنىڭغا ئوخشاش بولمايدۇ. ئېغىز تىلىدىكى ھەر خىل ئەگەشمە ئامىللار رول ئوينىمايدۇ. پەقەت تىنىش بەلگىلىرى ئاز - تولا رول ئويناسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭمۇ رولى چەكلىك بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يېزىق تىلى باشقا ۋاستىلەر ئارقىلىق بۇ يېتەرسىزلىكلەرنى تولۇقلايدۇ. مەسىلەن: سۆزلەرنىڭ ئىشلىتىش دائىرىسىنى كېڭەيتىش، نىسبەتەن مۇرەككەپ بولغان جۈملە قۇرۇلمىلىرىنى ئىشلىتىش ۋە پۈتۈن ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسىغا ئەھمىيەت بېرىش قاتارلىق ۋاستىلەر. ئېغىز تىلى بىلەن

يېزىق تىلىدىكى بۇ پەرقلەرنى ئىستېمال شارائىتى بەلگىلىگەن. ئۇلار بىر خىل تىلنىڭ ئوخشاشمىغان ئۇسلۇب ئۆزگىرىشىدۇر.

يېزىق تىلى — ئېغىز تىلىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن شەكلى. ئۇ، گەرچە قەلەم ئارقىلىق بارلىققا كەلسىمۇ، لېكىن ئۇنى ئېغىز تىلىدىمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. مەسىلەن: رادىئو پروگراممىلىرىدىكى خەۋەر قاتارلىقلار يېزىق تىلىنىڭ جانلىق تىلىدىكى ئىپادىلىنىش شەكلى.

هازىر زامانىۋى پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئېغىز تىلى، زامان ۋە ماكان جەھەتتىكى چەكلىمىنى يېڭىپ، باشقا جايلارغا تارقىلىدىغان ۋە باشقا زامانلارغا قالىدىغان بولدى.

يېزىق تىلى ئېغىز تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكتىن، ئۇ ئېغىز تىلى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن بىردەك، لېكىن ئېغىز تىلىنىڭ ئۆزگىرىشى ئوڭاي ۋە تېز، يېزىق تىلىنىڭ ئۆزگىرىشى نىسبەتەن قىيىن ۋە ئاستا بولىدۇ. شۇڭلاشقا مۇئەييەن تارىخىي شارائىتتا يېزىق تىلىنىڭ تەرەققىياتى ئېغىز تىلىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ كەينىدە قالىدۇ. ئېغىز تىلىدا ئالىلىقاچان يوقالغان سۆز - ئىبارىلەر، جۈملە شەكىللىرى، دائىم دېگۈدەك يېزىق تىلىدا ساقلىنىپ قالىدۇ.

يېزىق تىلىنىڭ ئېغىز تىلىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ كېتىشى تىل تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن بولمىغان نورمالسىز هادىسە. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كىشىلەر جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن زۆرۈر تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، يېزىق تىلىنى ئۆزگەرتىپ، ئۇنى ئېغىز تىلى بىلەن بىردەك قىلىشقا تىرىشىدۇ.

7. تىلنىڭ تەرەققىياتى

تىل تەرەققىياتىنىڭ سەۋەبى ۋە ئالاھىدىلىكى

1. جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى تىلنىڭ تەرەققىي قىلىشنىڭ ئاساسىي شەرتى.

دۇنيادىكى بارلىق شەيئىلەرگە ئوخشاش تىلمۇ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۆزگىرىشى ناھايىتى ئاستا بولىدۇ.

تىل ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقىلىشىش قورالى. ئۇ ئىشلىتىش جەريانىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. كىشىلەر تەرىپىدىن قايتا ئىشلىتىلمەيدىغان تىل ئۆلگەن تىل بولىدۇ. ئىشلىتىلۋاتقان، ھاياتىي كۈچكە ئىگە تىل ئىنسانلارنىڭ جەمئىيەت بولۇپ تەشكىللىنىشىدىكى شەرتلەرنىڭ بىرى. ئۇ جەمئىيەت ئەزالىرى ئارىسىدىكى ئەڭ مۇھىم مۇناسىۋەتلىشىش ۋاسىتىسى. شۇڭلاشقا ئۇ جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. بۇ ھەقتە ستالىن مۇنداق دېگەنىدى: «تىل جەمئىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى بىلەن بىللە پەيدا بولغان ۋە تەرەققىي

قىلغان. تىل جەمئىيەتنىڭ ھالاك بولۇشى بىلەن بىللە ھالاك بولىدۇ. جەمئىيەتتىن تاشقىرى تىل يوق.»①

جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ يېڭى شەيئىلەر، يېڭى ئۇقۇملار ئۈزلۈكسىز بارلىققا كېلىدۇ. كىشىلەرنىڭ تەپەككۇرىمۇ بارغانسېرى ئىنچىكىلەپ ۋە مۇرەككەپلىشىپ بارىدۇ. بۇلار ئالاقىلىشىشكە قارىتا يېڭى تەلەپلەرنى قويۇپ، تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىشنى ۋە گرامماتىكىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىنى سېلىشتۇرىدىغان بولساق، شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، لۇغەت تەركىبى زور دەرىجىدە بېيىدى، سۆز-لەردىن جۈملە تۈزۈشنىڭمۇ نۇسخىلىرى كۆپەيدى. ئازادلىق-تىن كېيىنكى 30 نەچچە يىلدىن بۇيان، دۆلىتىمىزنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ قىياپىتىدىمۇ ئاز بولمىغان ئۆزگىرىشلەر بولدى.

ئوخشاشمىغان جەمئىيەتلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى قىلىشى، بېرىپ - كېلىش قىلىشى، ئۇچرىشىشلىرىمۇ تىلنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

2. تىلدىكى ھەر خىل ئامىللارنىڭ ئۆزئارا تەسىرى ۋە تىلنىڭ تەرەققىي قىلىشى

تىل جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي

---

① ستالىن: «ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى» مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1974- يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 29-بەت.

قىلىدۇ، لېكىن تىلنىڭ قانداق تەرەققىي قىلىشىنى تەل سىستېمىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەر خىل ئامىللارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى بەلگىلەيدۇ. بۇنىڭغا ئىجتىمائىي ئامىللاردىن بىۋاستە جاۋاب تېپىش تەس.

تىل — بەلگىلەر سىستېمىسىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئىچىدىكى ھەر خىل ئامىللار بىر لىكنىڭ قارىمۇ قارشى لىقىدىكى مۇناسىۋەتتە تۇرىدۇ. ئۆزئارا بىر خىل تەڭپۇڭ لۇق ھالەتتە تۇرىدۇ. ئەگەر ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىر خىل ئامىل يېڭى بىر خىل ئىپادىلەشنىڭ تەلىپىنى قاندۇرۇشى، ياكى باشقا تىللارنىڭ تەسىرگە ئۇچرىشى، ياكى باشقا سەۋەبلەرنىڭ تەسىر قىلىشى تۈپەيلى ئۆزگىرىش ياسىسا، ئەسلىدىكى تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن سىستېمىدىكى مۇناسىۋەتلىك قىسىملار قايتىدىن ئۆزئارا مۇناسىۋەتنى تەڭشەپ، يېڭى تەڭپۇڭلۇققا ئېرىشىدۇ. مەسىلەن: تىل بەلگىلىرى، تاۋۇش بىلەن مەنىنىڭ بىرىكىشىدىن ئىبارەت. بەلگە بىلەن بەلگە ئوتتۇرىسىدا ئۇنۇملۇك بولغان پەرقنى ساقلاش زۆرۈر. ئەگەر تىل بەلگىلىرىنىڭ پەرقلەنمەسلىكى خاراكتېرى كاشىلىغا، بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىسا، تىل سىستېمىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. قەدىمكى خەنزۇ تىلى بولسا، تاق بوغۇملۇق سۆزلەر ئاساسىي تۈنلۈكنى ئىگىلىگەن تىل ئىدى. ئۇ ۋاقىتلاردا فونېتىكا سىستېمىسى نىسبەتەن مۇرەككەپ ئىدى، فونېما بىلەن فونېمىنىڭ بىرىكىش ئۇسۇللىرى نىسبەتەن كۆپ ئىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەر ئۆزئارا پەرقلىنەتتى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا جارانىڭلىق تاۋۇشلارنىڭ جارانىڭسىزلىشىشى،

ئۇزۇك تاۋۇشتىن تەركىب تاپقان يۇلمو ئاخمۇنىك بىرقىـ
لىشى قاتارلىق ئۆزگىرىشلەر، فونېتىكىنىك ئاددىيلىشىشىـ
قاراپ يۈزلىنىشى، تىلدىكى ئاھانگداش سۆزلەرنىك زور مىقـ
داردا كۆپىيىشى، يەنە يېڭى سۆزلەرنىك جەمئىيەت تـەرەققـ
قىياتىغا ئەگىشىپ ئۇزلۇكسىز پەيدا بولۇشى قاتارلىقلار تىل
بەلگىلىرىنىك پەرقلەندۈرگۈچ خاراكتېرىنى بارغانسېرى غۇۋۇا
قىلىپ قويدى. بۇ، ئالاقىلىشىش ئۈچۈن قىيىنچىلىقلارنى ئەـ
كەلدى. بۇنىڭ بىلەن يېڭى ئۇسۇل ئارقىلىق فونېتىكىنىـك
ئاددىيلىشىشى ئەكەلگەن زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىشقا تـوغـ
را كەلدى. خەنزۇ تىلىنىڭ ھەل قىلىش ئۇسۇلى بولـسـا
سۆزلەرنىڭ ئۈزۈنلۇقىنى ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى، قوشـ
ما بوغۇملۇق سۆزلەر شەكلى قەدىمكى بىر بوغۇملۇق سـۆز
لەرنىڭ شەكلىگە ئالماشتى. ھازىرقى زامان خەنزۇ تـىلـ
ئاللىقاچان بىر بوغۇملۇق سۆزلەر، مەسىلەن، «朋»، «友»
«道»، «理» قاتارلىقلار سۆز ياسىغۇچى مورفېمىلارغا ئايـ
لىنىپ قالدى. ئۇلارنىڭ بىرىكىشىدىن ھاسىل بولغان قوش
بوغۇملۇق سۆزلەر ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىدا يېتەكـچـى
ئورۇننى ئىگىلىدى. تىل تەرەققىياتىنىڭ ئۆزگىرىشىدە بىـر
ھالقا بىر ھالقىغا ئۇلاشقان بولىدۇ. قوش بوغۇملۇق سۆزـ
لەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ، بىر سۆزنىڭ ئىچكى قىسـ
مىدىكى ئىككى تەركىبنىڭ ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتتىمۇ بـەـ
زى يېڭى مەنىلەر بارلىققا كەلدى. فونېتىكا جـەھـەتـتە،
سېمانتىكا جەھەتتە ۋەزىنىنىڭ ئاساسلىق بولۇش - ئاساسلىق
بولماسلىق پەرقلىرى بارلىققا كەلدى. مەسىلەن، يېنىك تا-
ۋۇشلار، ئېرخۇالىشىش «化儿»، تونىنىڭ ئۆزگىرىشى، بـەـ

ذی مۇستەقىل سۆزلەرنىڭ سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارغا ئايلىنىشى (مەسىلەن، «初، 第، 老، 子، 儿، 头، 性، 化 ») قاتارلىقلار ۋە كۆچمە سۆزلەرنىڭ ياسىلىش قائىدىلىرى قاتارلىقلار تۈپەيلىدىن خەنزۇ تىلىنىڭ قىياپىتىدە ناھايىتى چوڭ ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى.

تىلنىڭ فونېتىكا، سېمانتىكا، گراماتىكا سىستېمىلىرىنىڭ ئېچكى قىسىملىرىنىڭ ھەرقايسى ئامىللىرى ئارىسىدا ھەمدە بۇ سىستېمىلارنىڭ ئارىسىدا ئۆزئارا باغلىنىش ۋە ئۆزئارا چەكلىنىش مۇناسىۋىتى بولىدۇ، قىسمەن ئۆزگىرىش لەر دائىم بىرقاتار ھالقىسمان ئىنكاسلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

قىسقىسى، تىل ــ جەمئىيەتنىڭ ئالاقىلىشىش قورالى. جەمئىيەتنىڭ ئالاقىلىشىش تىل تەرەققىياتنىڭ ئەڭ ئاساسىي شەرتى. تىلنىڭ ئېچكى قىسمىدىكى ھەرقايسى ئامىللارنىڭ ئۆزئارا تەسىر قىلىشى بۇ شەرت ئاساسىدا رول ئويناپىدۇ، ئۇ ھەربىر تىلنىڭ تەرەققىياتىنىڭ ئالاھىدە يۆنىلىشىنى بەلگىلەيدۇ.

3. تىل تەرەققىياتىنىڭ ئالاھىدىلىكى

ھەرقانداق شەيئىنىڭ تەرەققىياتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بولىدۇ. بۇنى شەيئىنىڭ خاراكتېرى بەلگىلىگەن. تىل ــ ئىنسانلارنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاقىلىشىش قورالى. بۇ خىل خاراكتېر، ئۇنىڭ تەرەققىياتىنىڭ پەقەت تەدرىجىي بولىدىغانلىقىنى ھەمدە تىل سىستېمىسى ئېچىدىكى ھەرقايسى تەركىبىي قىسىملارنىڭ تەرەققىي قىلىش سۈرئىتىنىڭ تەڭپۇڭسىزلىقىنى بەلگىلىگەن. تەدرىجىيلىك ۋە

تەڭپۇڭسىزلىق تىل تەرەققىياتىنىڭ ئىككى چوڭ ئالاھىدە لىكى. تىلنىڭ تەرەققىياتى ھەققىدە ستالىن مۇنداق دەپ گەنىدى: «تىلنىڭ كونا سۈپەتتىن يېڭى سۈپەتكە ئۆتۈشى پارتلاش يولى بىلەن ئەمەس، مەۋجۇت تىلنىڭ يوقىتىلىشى ۋە يېڭى تىلنىڭ يارىتىلىشى بىلەن ئەمەس، بەلكى يېڭى سۈپەت ئاساللرىنىڭ پەيدىنپەي توپلىنىشى بىلەن، يەنى كونا سۈپەت ئاساللرىنىڭ پەيدىنپەي يوقىلىپ بېرىشى بىلەن ئورۇندىلىدۇ»①.

تىل سىستېمىسىنىڭ ھەرقايسى تەركىبىي قىسمىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئوخشاش بولمايدۇ. لۇغەت تەركىبىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى بىۋاستە بولىدۇ. شۇڭلاشقا لۇغەت تەركىبىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىغا نىسبەتەن بولغان ئەكاسى ناھايىتى تېز بولىدۇ. ئۆزگىرىشىمۇ نىسبەتەن تېز بولىدۇ. لۇغەت تەركىبىگە قارىغاندا، فونېتىكا ۋە گراممـا-تىكا نىسبەتەن تۇراقلىق بولىدۇ. بۇ ئۇچ قىسمنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ تەڭپۇڭ بولمايدۇ. ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا يېڭى ھەيئىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى، كونا ھەيئىلەرنىڭ يوقىلىشى، كىشىلەر ئېڭىنىڭ ئۆزگىرىشى دائىم سادىر بولۇپ تۇرىدىغان ھادىسە. بۇلارنىڭ ھەممىسى ھەر زامان تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىدە ئەكس ئېتىدۇ. بۇ ئەكس ئېتىش كونا سۆزلەرنىڭ يوقىلىشى، يېڭى سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. بۇ

① ستالىن: «ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىسى»، 38 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

«تىلنىڭ، ئەمەلىيەتتە، ئۇنىڭ لۇغەت تەركىبىنىڭ ئۆزلۈكسىز دېگۈدەك ئۆزگىرىش هالىتىدە تۇرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرۇشى، تېخنىكا ۋە پەننىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرۇشى تىلنىڭ ئۆز لۇغەت تەركىبىنى بۇ ئىشلار ئۈچۈن زۆرۈر بولغان يېڭى سۆزلەر ۋە يېڭى ئىبارىلەر بىلەن تولۇقلاپ تۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.»① مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدە، پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، «ئېلېكترون، ئاتوم، مولېكۇلا، ئېلېكتر» قاتارلىق سۆزلەر بارلىققا كەلدى. ئەدەبىي دەۋرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ لۇغەت تەركىبىدىكى كونا دەۋردىكى بەزى شەيئىلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان سۆزلەر يوقالدى ياكى ئادەتتە ئىشلىتىلمەي پەقەت تارىخنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان يازما ماتېرىياللاردىلا ئىشلىتىلىدىغان بولۇپ قالدى. مەسىلەن: «ئامبال، شائېيۇ، سىراب» قاتارلىق سۆزلەر.

تىلنىڭ لۇغەت تەركىبىنىڭ ئۆزگىرىشى تېز بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئاساسى يەنىلا ئىنتايىن تۇراقلىق بولىدۇ. بۇ ئىككى تەرەپتىن ئىپادىلىنىدۇ: بىرىنچى، لۇغەت تەركىبىدىكى ئاساسىي لۇغەت تەركىبىي قىسمى ئالاقىلىشىشتە ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ئاساسىي ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدۇ. ئۇ ئانچە ئوڭايلىقچە ئۆزگىرىش ياسىمايدۇ، ئىككىنچىدىن،

---

① ستالىن: «ماركسزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىسى»، 12 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان تەركىبلەردىن باشقا، يەنە
كى سۆز ياسايدىغان ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي
دېگۈدەك تىلدا قەدىمدىن تارتىپ بار بولغان تەركىبلەردۇر.
يېڭى سۆزلەرنى ياسايدىغان نۇسخىلارمۇ تىلدىكى تەييار
نۇسخىلاردىن ئىبارەت. شۇڭلاشقا ھۆتلەق كۆپ ساندىكى
يېڭى سۆزلەر ئەسلىدە بار بولغان ماتېرىياللارنىڭ ئەسلىدە
بار بولغان نۇسخىلار بويىچە قايتىدىن بىرىكىشىدىن ھا-
سىل بولىدۇ. بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى كۆپچىلىككە تو-
نۇش نەرسىلەردۇر. لۇغەت تەركىبىنىڭ بۇ خىل ھەم سەز-
گۈر، ھەم تۇراقلىق ئالاھىدىلىكى، تىل تەرەققىياتىنىڭ
تەدرىجىيلىكى ۋە تەڭپۇڭسىزلىقىنىڭ بىر خىل ئىپادىلىنىش-
دىن ئىبارەت.

تىلدىكى مىڭلىغان ـ تۈمەنلىگەن سۆزلەرنىڭ ھەممە
سى چەكلىك فونېتىكىلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ
بىر خىل تىلدا بىرقانچە ئون فونېمىنىڭ ئۆزئارا بە-
رىكىشى تىلنىڭ ئىپادىلەپ بېرىش تەلىپىنى قانائەتلەندۈ-
رىدۇ. لۇغەت تەركىبىدە كەسكىن ئۆزگىرىش بولغان تەق-
دىردىمۇ، بۇ خىل ئەھۋال فونېتىكا سىستېمىسىغا كۆرۈنەر-
لىك تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ ياكى ناھايىتى تېزلىك بىلەن
تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ. شۇڭلاشقا تىل تاۋۇشلىرى لۇغەت
تەركىبىنىڭ تېز سۈرئەتلىك ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ سىستې-
مىلىق ئۆزگىرىش ياسىمايدۇ. گرامماتىكا بولسا، تىل ماتې-
رىياللىرىنى تەشكىللەيدىغان قۇرۇلما قائىدىلىرىدىن ئىبا-
رەت. يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك، يېڭى سۆزلەر بۇ
خىل قائىدىلەر بويىچە ياسىلىدۇ. بۇ قائىدىلەرنىڭ باشقۇ-

رۇشدا بولىدۇ. كونا سۆزلەرنىڭ يوقىلىشى قۇرۇلما قانۇن
دىللىرىگە تەسىر ئېلىپ كەلمەيدۇ. چۈنكى، بەزى سۆزلەر
يوقالسىمۇ، لېكىن بۇ قائىدىلەر يەنە باشقا نۇرغۇنلىغان
سۆزلەردە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. شۇڭلاشقا گرامماتىكىنىڭ
تەرەققىيات سۈرئىتى ئىنتايىن ئاستا بولىدۇ. ئۇنىڭ تۇراق
لىقى فونېتىكىغا قارىغاندىمۇ كۈچلۈك بولىدۇ.

جەمئىيەتنىڭ پارچىلىنىشى يەرلىك دىئالېكتلار ياكى
قېرىنداش تىللارنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ ئىجتىمائىي سەۋەبى
بولىدۇ. تىل تەرەققىياتىنىڭ تەڭپۇڭسىزلىقى يەرلىك دىئا-
لېكت ياكى قېرىنداش تىللارنىڭ پەيدا بولۇشىدا تىلنىڭ
چىكى سەۋەبى بولىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، تىل
مۇستەمىسىدىكى قائىدىسىز ھادىسىلەر، ھەر خىل مۇستەسنا
ئەھۋاللار ھەمدە بەزى ئادەت بويىچە ئىشلىتىش ئۇسۇللىرى
رىنىڭ ھەممىسى قەدىمكى تىلنىڭ بۇگۈنكى تىلدا ساقلىنىپ
قالغان تارىخىي تەرىكىبلەردىن ئىبارەت. بۇلار تىل تەرەق
قىياتىنىڭ تەڭپۇڭسىزلىقىنىڭ ئىسپاتى. بۇ خىل ھادىسىلەر
تىلنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى ئىزدىنىشتە بەزى مۇھىم
يېنىپ ئۇچلىرى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

تىل تەرەققىياتىنىڭ تەدرىجىيلىك ۋە تەڭپۇڭسىزلىقتىن
ئىبارەت بۇ ئىككى ئالاھىدىلىكى ئالاقىلىشىش قورالى بول
غان تىلنىڭ ھەر زامان يېڭى ئالاقىلىشىش تەلىپىنى قاند
ۇرۇپ ۋە ئۇنىڭ مۇقىم ئاساسىنى ساقلاپ، ئالاقىلىشىشنىڭ
ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ.

تىلنىڭ بۆلۈنۈشى

1. تىل جەمئىيەتنىڭ بۆلۈنۈشىگە ئەگىشىپ بۆلۈنىدۇ تىلنىڭ ئۆزگىرىشى، ئومۇمەن مەلۇم بىر رايون ياكى مەلۇم بىر توپ كىشىلەر ئىچىدىن باشلىنىدۇ. ئۇ خۇددى بىر دولقۇنغا ئوخشاش تەدرىجىي ھالدا پۈتكۈل جەمئىيەتكە كېڭىيىپ تارقىلىدۇ. كۆلىمى چوڭ بولمىغان، ئۆزگىرىشى ئالاقىلىشىش زىچ بولغان بىر جەمئىيەتتە تىلنىڭ ئۆزگىرىشىنىڭ تارقىلىشى ئانچە چوڭ توسقۇنلۇققا ئۇچرىمايدۇ، شۇڭلاشقا جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىدىكى تىلنىڭ بىردەكلىكىنى ساقلاپ قېلىش ئوڭاي. ئەگەر رايونلار ئارىسىدا ياكى بىر رايوندىكى كىشىلەرنىڭ ھەرقايسى گۇرۇھلىرى ئارىسىدا ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلى ئۆزئارا ئالاقىلىشىش ئۈزۈلۈپ قالسا، تىلنىڭ ھەرقايسى دائىرىدىكى ئوخشاشمىغان ئۆزگىرىشلىرى پۈتكۈل جەمئىيەتكە تارقىلالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن زامانلارنىڭ ئۆتۈشى ئارقىلىق بۇ جەمئىيەتتىكى تىلدا بۆلۈنۈش پەيدا بولۇپ، ئۆزئارا پەرقلىق دىئالېكتلار بارلىققا كېلىدۇ.

2. ئىجتىمائىي دىئالېكت

ئىجتىمائىي دىئالېكت، ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش سەۋەبىدىن پەيدا بولغان بىر پۈتۈن مىللەت تىلىنىڭ تارمىقى. ژارگونلار (كەسپىداشلار تىلى)، پەن ـ تېخنىكا ئاتالغۇلىرى، تېياتىر تىلى، شېئىر

تىلى، سىنىپىي دىئالېكت (سىنىپىي ئادەت سۆزلىرى) قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىجتىمائىي دىئالېكت بېرىلىدۇ. ئىجتىمائىي دىئالېكتلاردا ئىشلىتىلىدىغان ئاساسىي لۇغەت تەركىبى ۋە گرامماتىكا قۇرۇلمىسى ئومۇمىي خەلقنىڭ تىلى بىلەن ئوخشاش. ئومۇمىي خەلق تىلى بىلەن بولغان پەرقى سۆز - ئىبارىلەرنىڭ ئوخشاشماسلىقىدا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: ياغاچچىلىق، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق ۋە ماشىنىسازلىق قاتارلىق كەسىپلەرنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزلىرىگە خاس سۆزلىرى بولىدۇ.

مەخپىي (ئارگو) گەپلەر بىر خىل ئالاھىدە ئىجتىمائىي دىئالېكت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. باشقا ئىجتىمائىي دىئالېكتلارنىڭ چەتكە قېقىش خاراكتېرى بولمايدۇ، باشقا كەسىپتىكى ۋە گۇرۇھتىكى كىشىلەرنىڭ چۈشىنىشىنى، ئىشلىتىشنى رەت قىلمايدۇ. شۇڭلاشقا بۇ دىئالېكتلاردىكى بەزى سۆز - ئىبارىلەر ئومۇمىي خەلق تىلى تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ، كۈندىلىك ئالاقىلىشىشتە ئىشلىتىلىدىغان سۆزلەرگە ئايلىنىدۇ (مەسىلەن: «رول»، «مات بولماق» قاتارلىقلار)، لېكىن مەخپىي گەپلەرنىڭ كۆچلۈك يەكلىمىچىلىكى بولۇپ، ئۇلار گۇرۇھىدىكىلەردىن باشقىلارغا بۇ سۆزلەر مەخپىي ساقلىنىدۇ.

ئىجتىمائىي دىئالېكتلارنىڭ ئىپادىلەش ئۇسلۇبى جەھەتتە ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزىنىڭ بىرمۇنچە ئالاھىدىلىكلىرى بولىدۇ. مەسىلەن: خەلقنىڭ ئېغىز تىلىدا، جۈملىلەر نىسبەتەن قىسقا، ماقال - تەمسىل ۋە ئادەت سۆزلىرى نىسبەتەن كۆپ بولىدۇ.

سىنىپىي دىئالېكت قاتارلىق بىرقانچە دىئالېكتلاردىن باشقا ئىجتىمائىي دىئالېكتلارنىڭ ھەممىسى ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققىي قىلىدۇ. ژارگون سۆزلەر، پەن - تېخنىكا ئاتالغۇلىرىنىڭ كۆپىيىشى تىل تەرەققىياتىدىكى ئاكتىپ ئامىل. ئۇلار تىلنىڭ ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىنى ئۇزلۇكسىز ھالدا يېڭى تەركىبلەر بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تىل ھەر زامان جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرىلىشى ئوتتۇرىغا قويغان ئالاقىلىشىش تەلىپىنى قاندۇرىدۇ.

3. يەرلىك دىئالېكت

يەرلىك دىئالېكت ئومۇمىي خەلق تىلىنىڭ ئوخشاش ىمىغان رايونلاردىكى تارمىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يەرلىك دىئالېكت بىلەن ئومۇمىي خەلق تىلى ياكى باشقا دىئالېكت لارنىڭ پەرقى ئاساسەن فونېتىكا جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ شۇڭلاشقا دىئالېكتلارنى ئايرىشتا فونېتىكا جەھەتتىكى پەرلەر مۇھىم ئاساس قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدىكى بىر قىسىم سۆزلەردىكى /x/ لوپنۇر دىئالېكتىدا /q/ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ:

ئەدەبىي تىلدا	لوپنۇر دىئالېكتىدا
توخۇ	تاقۇ
قوشنا	قوشنۇ
ئەخمەق	ئاقماق
خېمىر	قەمىر

ۋە باشقىلار.

ئەدەبىي تىلدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ 1 - بوغۇمىنىڭ

ئالدىدا كېلىدىغان /h/ لوپنور دىئالېكتىدا /a/، /ə/، /ɸ/ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلـ[illegible]ـا	لوپنۇر دىئالېكتىدا
ھەمراھ	ئەمرا
ھەيران	ئەيران
ھۆرمەت	ئۆرمەت
ھارام	ئارام

ۋە باشقىلار.

يەرلىك دىئالېكت بىلەن ئومۇمىي خەلق تىلى ياكى باشقا دىئالېكتلارنىڭ لۇغەت تەركىبى جەھەتتىمۇ ئاز بولمىغان پەرقلەر بولىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىلدا	خوتەن دىئالېكتىدا
قىز	سەكەلەك
ئىت	سەگە
ياغاچچى	خارەت
سېمىز	پوپاي
مۇتلەق	تەمبەت

ۋە باشقىلار.

يەرلىك دىئالېكت بىلەن ئومۇمىي خەلق تىلى ياكى ۋە باشقا دىئالېكتلارنىڭ گرامماتىكا جەھەتتىكى پەرقى نىسبەتەن كىچىكرەك ياكى يوق دېيەرلىك بولىدۇ.

يەرلىك دىئالېكتلارنى ئايرىغاندا تىلنىڭ ئۆزىدىكى پەرقلەرگىلا ئاساسلىنىپ قالماي، يەنە بۇ خىل دىئالېكتنى ئىشلەتكۈچى كىشىلەرنىڭ بىر مىللەتكە مەنسۇپ ياكى مەنسۇپ ئەمەسلىكىگە ۋە ھەرقايسى دىئالېكتلارنىڭ ئۇستىدە

هەرقايسى رايوندىكى كىشىلەرنىڭ بىر ئورتاق تىلنى ئۆزئارا ئالاقىلىشىش قورالى قىلغان - قىلمىغانلىقىغا قاراش كېرەك.
مەسىلەن: ئۇيغۇر مىللىتى بىرلىككە كەلگەن بىر مىللەت. گەرچە خوتەن دىئالېكتى، لوپنۇر دىئالېكتى ۋە باشقا دىئالېكتلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئورتاق تىلىدىن پەرقلىنىپ تۇرسىمۇ، ئۇلار يەنىلا ئومۇمىي ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئورتاق تىلىنى ئۆزئارا ئالاقىلىشىش قورالى قىلىدۇ. خەنزۇ مىللىتى ۋە خەنزۇ تىلىدىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاش ئەھۋال مەۋجۇت. رۇس تىلى، ئوكرائىن تىلى، بېلوروس تىلى ۋە پولەك تىللىرىنى ئىشلىتىدىغان هەرقايسى كىشىلەر ئوخشاشمىغان مىللەتلەرگە مەنسۇپ بولۇپ، هەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل جەمئىيەت شەكىللەندۈرگەن هەمدە بۇ تىللارنىڭ ئۇستىدە بىر ئورتاق تىل مەۋجۇت ئەمەس، شۇڭلاشقا بۇ تىللارنىڭ هەربىرى مۇستەقىل تىل بولۇپ سانىلىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، دىئالېكت بىر مىللىي تىلنىڭ يەرلىك تارمىقىدىن ئىبارەت. دىئالېكتنى بېكىتكەندە تۆۋەندىكى ئىككى تەرەپتىكى ئامىلنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك: بىرلىككە كەلگەن جەمئىيەت ۋە تىلنىڭ ئۆزىدىكى پەرقلەر. پەقەت جەمئىيەتنىڭ بىرلىكى بولۇپ تىل جەھەتتىكى پەرقلەر بولمىسا، دىئالېكتتىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. مەنبەداش، لېكىن پەرقى بار تىللار ئەگەر بىر بىرلىككە كەلگەن جەمئىيەتكە تەئەللۇق بولمىسا، ئومۇمەن دىئالېكت دەپ قارالمايدۇ، بەلكى باشقا بىر تىل دەپ قارىلىدۇ.

دىئالېكتلارنى تەتقىق قىلىپ، دىئالېكتلار بىلەن ئورتاق تىلدىكى ئوخشاشلىق ۋە پەرقلەر هەمدە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا

ماس كېلىش قانۇنىيىتىنى تېپىپ چىقىش، ئورتاق تىلنى ئومۇملاشتۇرۇشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. دىئالېكتقا دائىر ماتېرىياللار تىل تارىخىنى تەكشۈرۈشتە ئىشەنچلىك بولغان قىممەتلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

4. قېرىنداش تىللار ۋە تىللارنى كلاسسىفىكاتسىيىلەش

بىر خىل تىلدىن بۆلۈنۈپ چىققان بىرقانچە مۇستەقىل تىللارنىڭ ئارىسىدا مەنبەداشلىق مۇناسىۋەت بولىدۇ، يەنى بۇ تىللار بىر ئىپتىدائىي تىلدىن كېلىپ چىققان بولىدۇ. بۇ خىل تىللار قېرىنداش تىللار دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز ۋە ئۆزبېك تىلى قاتارلىق تىللار قېرىنداش تىللار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ تىللار قەدىمكى تۈركىي تىلدىن كېلىپ چىققان. خەنزۇ تىلى ۋە زاڭزۇ تىلىمۇ قېرىنداش بولۇپ، بۇلار قەدىمكى خەنزۇ - زاڭزۇ تىلىدىن كېلىپ چىققان. فرانسۇز تىلى، ئىتالىيان تىلى، ئىسپانىيە تىلى، پورتۇگال تىلى ۋە رومېن تىلى قاتارلىق تىللارنىڭ ھەممىسى لاتىن تىلىدىن كېلىپ چىققان. شۇڭا لاشقا، بۇ تىللارمۇ قېرىنداش تىللار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تىللارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن، تىللارنىڭ تۇرلەرگە ئايرىلىشى «تىللارنىڭ كلاسسىفىكاتسىيىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىدىكى تىللار بىر تىل سىستېمىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. بىر تىل سىستېمىسىدىكى تىللار يەنە ئۆزلىرىنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ يېقىن-يىراقلىقىغا قاراپ، نۆۋەتتىدە تىل ئائىلىسى، تىل تارمىقى ۋە تىل تۈرى قاتارلىقلارغا بۆلۈنىدۇ. تىل سىستېمىسىنىڭ شەكىللىنىشى بىر خىل تىلنىڭ ئۇزۇن زامانلاردىن تارتىپ

ئۇزلۇكسىز بۆلۈنۈپ تەرەققىي قىلىشنىڭ نەتىجىسىدۇر. بىر خىل تىل-تۈپى ياكى تىل تارمىقىدىكى تىللارنىڭ قېرىنداش-لىق مۇناسىۋىتى ئەڭ يېقىن بولىدۇ. مەسىلەن: ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە كىرىدىغان مىللەتلەرنىڭ لېكسىكىسىدىكى لۇغەت فوندىنىڭ كۆپچىلىكى شەكىلداش ۋە مەنداش بولۇپ، ئۇلارنىڭ يەنە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرىمۇ بار. بىز ھازىرقى تۈركىي تىللارنى دىۋانغا سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ تارىخىنى، ئورتاق تەرەپلىرى بىلەن ئۆزگىچىلىكلىرىنى، تۈپ مەنبەسىنى تەرەققىيات قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ بېرەلەيمىز.

«دىۋان»دىكى تىل تاكىتلىرى تۈركىي تىللاسۇزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ تىلىدا ھېلىمۇ ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن:

دىۋانداغ	ئوقۇلۇشى	ئۇيغۇر	قازاق	قىرغىز	ئالتاي	ئۆزبېك	تاتار	تۈركمەن
تاغ	taoq	taoq	taw	too	tuw	taoq	taw	daaoq
قوي	koy	koy	koy	koy	koy'hoy	kuy	ku-wy	ko-yŷn
بالدۇ	baldu	palta	balta	balta	baldĭ paltĭ	bal-ta	bal-ta	palta
كىشى	kixi	kixi	kisi	kixi	kiji'kizi	ky-xy	kixi	adam
ئەتىك	ətük	ətük	êtik	ətük	ėdik	etyk	iytik	ədik
ئۈردەك	ürdək	ərdək	üyrek	ərdek	ədürek	ür-dak	ür-dək	əər-dək

ئوخشاشمىغان تەل تارمىقىدىكى تىللار ئوتتۇرىسىدىكى قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى نىسبەتەن يېراق بولىدۇ.

قېرىنداش تىللار بىر ئىپتىدائىي ئاساسىي تىلدىن بۆلۈنۈپ، تەرەققىي قىلىپ كەلگەنلىكتىن ئۇلار فونېتىكا، گراممىاتىكا ۋە لېكسىكا جەھەتتىكى مەنىداش تەركىبلىرى چوقۇم روشەن بولغان بىر قاتار ماس كېلىش ئالاھىدىلىكلىرىگە ئىگە بولىدۇ. بىز دەل بۇ ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن تىللارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى بەلگىلەيمىز.

دۇنيادىكى ھەر خىل تىللار ئۆزلىرىنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بويىچە ئومۇمەن تۆۋەندىكى بىرقانچە تەل سىستېمىلىرىغا بۆلۈنىدۇ: خەنزۇ - زاڭزۇ تىللىرى سىستېمىسى، ھىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسى، ئورال تىللىرى سىستېمىسى، ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى، سېمىت - ھامىت تىللىرى سىستېمىسى، ئىنبر - كاپكاز تىللىرى سىستېمىسى، داراۋىد تىللىرى سىستېمىسى، مالاي - پولىنېزىيە تىللىرى سىستېمىسى، جەنۇبىي ئاسىيا تىللىرى سىستېمىسى، بۇنىڭدىن باشقا يەنە بەزى تىللار توپى ۋە تىللار بار. يەنە بەزى تىللار، مەسىلەن، چاۋشيەن تىلى، ياپون تىلى قاتارلىق تىللارنىڭ قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى تاكى بۈگۈنكىگە قەدەر ئېنىقلانماي كەلمەكتە.

دۆلىتىمىز كۆپ مىللەتلىك دۆلەت. دۆلىتىمىزدىكى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تىللىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا خەنزۇ-زاڭزۇ تىللىرى سىستېمىسى، ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى، جەنۇبىي ئاسىيا تىللىرى سىستېمىسى، مالاي - پولىنېزىيە تىللىرى سىستېمىسى ۋە ھىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمە-

لىرنغا كىرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە تېخنىچە قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى ئېنىق بولمىغان بىرمۇنچە تىللار بار.

«ئېلىمىزدىكى 56 مىللەت 54 خىل تىلنى قوللىنىدۇ. بۇ تىللار دۇنيادىكى ئون خىل تىل سىستېمىسىنىڭ بەش خىلىغا مەنسۇپ.

1) خەنزۇ - زاڭزۇ تىل سىستېمىسى. بۇ، ئېلىمىز بويىچە (شۇنىڭدەك دۇنيا بويىچە) ئەڭ چوڭ تىل سىستېمىسى بولۇپ، خەنزۇ تىلى ۋە زاڭزۇ — بىرما، جۇاڭزۇ — دۇڭزۇ، مىياۋزۇ — ياۋزۇدىن ئىبارەت ئۇچ تىل ئائىلىسىدىكى تىللاردىن تەركىب تاپقان، ئېلىمىزدىكى 32 مىللەتنىڭ تىلى خەنزۇ - زاڭزۇ تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ.

2) ئالتاي تىل سىستېمىسى. بۇ ئېلىمىز بويىچە ئىككىنچى چوڭ تىل سىستېمىسى بولۇپ، تۈركىي تىللار موڭغۇل تىلى، توڭغۇس - مانجۇ تىللىرىدىن ئىبارەت ئۈچ تىل ئائىلىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئېلىمىزدىكى 17 مىللەتنىڭ تىلى بۇ تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ.

3) جەنۇبىي ئاسىيا تىل سىستېمىسى. ئېلىمىزدىكى يۇننەن ئۆلكىسىنىڭ غەربىي - جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان ۋازۇ، بولاڭ ۋە بېڭلۇڭ مىللەتلىرىنىڭ تىللىرى بۇ تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ.

4) مالاي - پولىنېزىيە تىل سىستېمىسى (جەنۇبىي ئاراللار تىل سىستېمىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ). ئېلىمىزدە

تەيۇەن ئۆلكىسىدىكى گاۇشەن مىللەتنىڭ تىلىلا بۇ تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ.

5) ھندىئ - ياۇروپا تىل سىستېمىسى. ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى تاجىك ۋە رۇس مىللەتلىرىنىڭ تىللىرى بۇ خىل تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ.»①

---

① «ئېلىمىزدىكى بەش خىل تىل سىستېمىسى»، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1986 - يىل 3 - ئاپرېلدىكى سانىدىن.

قوشۇمچە

دۇنيادىكى تىللارنىڭ كلاسسىفىكاتسىيىسى①

I خەنزۇ — زاڭزۇ تىللىرى سىستېمىسى

ئاساسلىقى جۇڭگو، ۋيېتنام، لائوس، تايلاند، بىرما بۇتان، سىككىن، نېپال، ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەرگە تارقالغان. ئۇز ئىچىگە خەنزۇ تىلى ۋە جۇاڭزۇ — دۇڭگار تىللىرى، مياۋزۇ — ياۋزۇ تىللىرى، زاڭزۇ — بىرما تىللىرىدىن ئىبارەت ئۈچ تۈل ئائىلىسىنى ئالغان.

1. خەنزۇ تىلى.
2. جۇاڭزۇ — دۇڭزۇ تىللىرى ئائىلىسى، يەنى دۇڭزۇ — دەيزۇ تىللىرى ئائىلىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئاساسلىقى

---

① گاۋنەخۇا: «تىلشۇناسلىقتىن ئومۇمىي مەلۇمات» 196 — 201 — بەتلەر، كۇلتۇرا خەلق نەشرىياتىنىڭ 1983 - يىل نەشرى.

جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا جەنۇب، غەربىي جەنۇب رايونلىرى ۋە تايلاند، بىرما، ۋيېتنام، لائوس قاتارلىق دۆلەتلەرگە تارقالغان. ئېلىمىزدىكى جۇاڭزۇ - دۇڭزۇ تىللىرى ئائىلىسى ئۇچ تىل تارمىقىغا بۆلۈنىدۇ:

1) جۇاڭزۇ - دەيزۇ تىللىرى تارمىقى: جۇاڭزۇ تىلى، دەيزۇ تىلى، بويى تىلى قاتارلىقلار. جياڭشى، يۈننەن، گۇيجۇ قاتارلىق ئۆلكىلىرىگە تارقالغان.

2) دۇڭزۇ - شۇيزۇ تىللىرى تارمىقى: دۇڭزۇ تىلى، مۇلاۋ تىلى، شۇيزۇ تىلى، ماۋنەن تىلى قاتارلىقلار. گۇيجۇ، جياڭشى، خۇنەن قاتارلىق ئۆلكە (رايون) لەرگە تارقالغان.

3) لىزۇ تىلى تارمىقى: لىزۇ تىلى. گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ خەينەنداۋ ئارىلىغا تارقالغان.

ئېلىمىزنىڭ سىرتىدا، بۇ تىل تارمىقىغا مەنسۇپ تىللاردىن ئاساسلىقى تايلاند تىلى، شەنزۇ تىلى، لائوس تىلى، نۇڭزۇ تىلى، دەيزۇ تىلى قاتارلىقلار بار.

3. مياۋزۇ - ياۋزۇ تىللىرى ئائىلىسى. ئاساسەن جۇڭگونىڭ غەربىي جەنۇب، ئوتتۇرا جەنۇب رايونلىرى، ۋە ۋيېتنام، لائوسقا تارقالغان. ئىككى تىل تارمىقىغا بۆلۈنىدۇ:

1) مياۋزۇ تىلى تارمىقى: مياۋزۇ تىلى.

2) ياۋزۇ تىل تارمىقى: ياۋزۇ تىلى.

4. زاڭزۇ - بىرما تىللىرى ئائىلىسى. ئاساسەن جۇڭگونىڭ غەربىي جەنۇب، غەربىي شىمال رايونلىرى

ۋە بىرما، بۇتان، سىككىم، نېپال، ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەرگە تارقالغان. ئېلىمىزدە زاڭزۇ - بىرما تىللىرى ئائىلىسىنىڭ ئۇچ تارمىقى بار:

1) زاڭزۇ تىلى تارمىقى: زاڭزۇ تىلى. شىزاڭ ئاپتو-نوم رايونى ۋە چىڭخەي، سىچۇەن، گەنسۇ، يۈننەن قاتارلىق ئۆلكىلەرنىڭ بىر قىسىم رايونلىرىغا تارقالغان.

2) يىزۇ تىللىرى تارمىقى: يىزۇ تىلى، لىسۇ تىلى، ناشى تىلى، لاخۇ تىلى، بەيزۇ تىلى قاتارلىقلار. ئاساسەن سىچۇەن، گۇيجۇ، يۈننەن قاتارلىق ئۆلكىلەرگە تارقالغان.

3) جىڭپو تىلى تارمىقى: جىڭپو تىلى، ئاساسەن يۈننەن ئۆلكىسىنىڭ دېخۇڭ دەيزۇ - جىڭپو ئاپتونوم ئوبلاستىغا تارقالغان.

ئېلىمىزنىڭ سىرتىدا بۇ تىللار ئائىلىسىگە مەنسۇپ تىللاردىن بىرما، كۇكى - چىن، ناگا - بودو قاتارلىق تىل تارماقلىرىنىڭ تىللىرى بار.

خەنزۇ - زاڭزۇ تىللىرى سىستېمىسىدىكى ھازىرقى زامان تىللىرىنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى:

(1) ئايرىم تىل ياكى دىئالېكتلاردىن (مەسىلەن، زاڭزۇ تىلىنىڭ ئەندۇ دىئالېكتى) باشقا تىللاردا ھەربىر بوغۇمدا تۇراقلىق تون بولىدۇ.

(2) تاق بوغۇملۇق سۆزلەر كۆپ سانلىق ئىگىلەيدۇ.

(3) سۆز تەرتىپى ۋە ياردەمچى سۆزلەر گرامماتىكىلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەشتىكى مۇھىم ۋاستە.

(4) كۆپ سانداكى تىللاردا شەيئىلەرنىڭ تۈرلىرىنى ئىپادىلەيدىغان مىقدار سۆز خېلى كۆپ.

خەنزۇ - زاگزۇ تىللىرى سىستېمىسىدىكى تىللاردا خېلى قەدىمكى زامانلاردىكى ھۆججەتلەر ساقلانغان. مەسىلەن: خەنزۇ تىلىنىڭ 3000 يىل ئىلگىرىكى چېغىناق - تاغاق يېزىقى بار، زاگزۇ تىلىنىڭ Ⅷ ئەسىردىكى مەڭگۈ تاش (ئابىدە) يېزىقى بار؛ بىرما تىلىنىڭ XⅡ ئەسىردىكى مەڭگۈ تاش يېزىقى بار؛ تايلاند تىلىنىڭ XⅢ ئەسىردىكى مەڭگۈ تاش يېزىقى بار.

Ⅱ ھىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسى

ئاساسەن ياۋروپا، ئامېرىكا، ئاسىيا قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. بۇ تىل سىستېمىسىنىڭ دائىرىسى غەربتە ياۋرو-پادىكى سكاندىناۋىيە يېرىم ئارىلىدىن باشلىنىپ ئىران، ھىندىستاندىن ئۆتۈپ، شەرقتە شىنجاڭغىچە يېتىپ كېلىدۇ، ئۇز ئىچىگە ئالغان تىللىرى ناھايىتى كۆپ.

1. ھىندى تىللىرى ئائىلىسى

بۇنىڭغا ھىندى تىلى، ئوردو تىلى، بېنگال تىلى، سىگان (جېپسى) تىلى قاتارلىقلار كىرىدۇ. قەدىمكى سانسكرىت تىلىمۇ ھىندى تىللىرى ئائىلىسىگە مەنسۇپ.

2. ئىران تىللىرى ئائىلىسى

1) شەرقىي تارمىقى: ئافغان تىلى، پۇشتۇ تىلى قاتارلىقلار.

2) غەربىي تارمىقى: پارس تىلى، كورد تىلى، تاجىك تىلى قاتارلىقلار.

3. سلاۋيان تىللىرى ئائىلىسى
1) شەرقىي تارمىقى: رۇس تىلى، ئوكرائىن تىلى، بېلورۇس تىلى.
2) غەربىي تارمىقى: پولەك تىلى، چېخ تىلى، سلوۋاك تىلى قاتارلىقلار.
3) جەنۇبىي تارمىقى: بولغار تىلى، ماكېدون تىلى، سېرب - خورۋات تىلى، سلوۋېن تىلى قاتارلىقلار.

4. بالتىق تىللىرى ئائىلىسى
1) شەرقىي تارمىقى: لىتوۋ تىلى، لاتىش تىلى.
2) غەربىي تارمىقى: قەدىمكى پرۇس تىلى (ھازىر يوقالغان).

5. گېرمان تىللىرى ئائىلىسى
1) شىمالىي تارمىقى (سىكان نىكۇبىيە تىللىرى تارمىقى): دات تىلى، شۋېد تىلى، نورۋېج تىلى، ئىسلاند تىلى، فارېر تىلى (ئاتلانتىك ئوكيانىدىكى فارېر تاقىم ئاراللىرىدا).
2) غەربىي تارمىقى: ئىنگلىز تىلى (ئەنگلىيە، ئامېرىكا، كانادا، ئاۋسترالىيە، يېڭى زېلاندىيە، جەنۇبىي ئافرىقا ئىتتىپاقى قاتارلىق دۆلەتلەر. ھازىرقى زامان ئۇلۇچەملىك تىلى لوندون دىئالېكتىنىڭ ئاساسىدا XV ئەسىردە شەكىللەنگەن). گوللاند تىلى، نېمىس تىلى (گېرمانىيە، ئاۋستىرىيە، شۋېتسارىيىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمى، شىمالىي قىسمى)، فلاندىر تىلى، ئىدىش تىلى (گېرمانىيە، پولشا ۋە سوۋېت

ئىتتىپاقى قاتارلىق دۆلەتلەردە تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان يەھۇدىيلەرنىڭ قوللىنىدىغان تىلى).

3) شەرقىي تارمىقى: گوت تىلى قاتارلىقلار (ھازىر يوقالغان).

6. لاتىن تىللىرى ئائىلىسى

بۇنىڭغا ئىسپان تىلى (ئىسپانىيە ۋە لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر)، فرانسۇز تىلى (فرانسىيە، بېلگىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمى، شۋىتسارىيىنىڭ غەربىي قىسمى، كانادا، ھايتى)، ئىتالىيان تىلى، پورتۇگال تىلى، رۇمىن تىلى، پروۋانسال تىلى (فرانسىيىنىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمى)، كاتالون تىلى (ئىسپانىيىنىڭ ئەربىي شىمال قىسمى)، مولداۋ تىلى (سوۋېت ئىتتىپاقى مولداۋىيە جۇمھۇرىيىتى. مولداۋ تىلى بىلەن رۇمىن تىلى يېقىن كېلىدۇ) كېيىنكى رومان تىلى قاتارلىقلار كىرىدۇ.

7. كېلت تىللىرى ئائىلىسى

بۇنىڭغا ئىرلاند تىلى، شوتلاند تىلى، ۋېلس تىلى، برېتون تىلى (ئەنگلىيىنىڭ برىتانىيە يېرىم ئارىلى) قاتارلىقلار كىرىدۇ.

8. گرېك تىلى (گرېتسىيە، سېرۇس).

9. ئالبان تىلى

10. ئەرمەن تىلى (سوۋېت ئىتتىپاقى ئەرمەنىستان جۇمھۇرىيىتى، ئىران، تۈركىيە).

11. تۇخار تىلى (VI، VII ئەسىرلەرنىڭ دەسلەپىدە ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭدىكى قاراشەھەر، كورلا ئەتراپىغا تارقالغان).

12. نېشت تىلى (يەنە مىخ يېزىقىدىكى خېتىت تىلى) قەدىمكى كىچىك ئاسىيا خېتىت پادىشاھلىقىنىڭ تىلى (هازىر يوقالغان).

III ئورال تىللىرى سىستېمىسى

1. فىن — ئۇگۇر تىللىرى ئائىلىسى

1) فىن تىللىرى تارمىقى: فىن تىلى، ئىستون تىلى قاتارلىقلار.

2) ئۇگۇر تىللىرى تارمىقى: ۋېنگىر تىلى قاتارلىقلار.

2. ساموئېد تىللىرى ئائىلىسى

نېنېتس تىلى، نگاناسان تىلى قاتارلىقلار.

IV ئالتاي تىللىرى سىستېمىسى

1. تۈركىي تىللىرى ئائىلىسى

1) بولغار تىللىرى تارمىقى: چوۋاش تىلى قاتارلىقلار.

2) ئوغۇز تىللىرى تارمىقى: تۈرك تىلى، تۈرۈخمەن

تىلى، تۈركمەن تىلى، ئەزەربەيجان تىلى، سالا تىلىقاتارلىقلار.
3) قىپچاق تىللىرى تارمىقى: قازاق تىلى، تاتار تىلى، باشقىرات تىلى، قىرغىز تىلى قاتارلىقلار.
4) قارلۇق تىللىرى تارمىقى: ئۇيغۇر تىلى (ئىلى-مىزنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى)، ئۆزبېك تىلى (سوۋېت ئىتتىپاقى، ئافغانىستان ۋە ئىلىمىزنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى).
5) قەدىمكى ئۇيغۇر تىللىرى تارمىقى: يۇگۇ تىلى (ئىلىمىزنىڭ گەنسۇ ئۆلكىسى)، تۇۋا تىلى، ياقۇت تىلى، شور تىلى، خاكاس تىلى قاتارلىقلار. قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بۇ تارماقتا مەنسۇپ).

2. موڭغۇل تىللىرى ئائىلىسى

موڭغۇل تىلى (ئىلىمىزنىڭ ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ۋە موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى)، بۇرياتە تىلى، داغۇر تىلى (ئىلىمىزنىڭ ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ۋە خېيلۇڭجياڭ ئۆلكىسى)، دۇڭشياڭ تىلى (ئىلىمىزنىڭ گەنسۇ ئۆلكىسى)، تۇزۇ تىلى (ئىلىمىزنىڭ چىڭخەي ئۆلكىسى)، باۋئەن تىلى (ئىلىمىزنىڭ گەنسۇ ئۆلكىسى)، مۇغۇل تىلى (ئافغانىستان). قەدىمكى تىللاردىن قىتان تىلى بار.

3. تونگۇس — مانجۇ تىللىرى ئائىلىسى

1) تونگۇس تىللىرى تارمىقى: ئېۋېن تىلى، ئېۋېنك تىلى، نېگىدال تىلى، ئېلۇنچۇن تىلى (ئىلىمىزنىڭ ئىچكى

موڭغۇل ئاپتونوم رايونى)، خېجى تىلى (ئېلىمىزنىڭ خېيلۇڭجيانڭ ئۆلكىسى).

2) مانجۇ تىللىرى تارمىقى: مانجۇ تىلى، شىبە تىلى قاتارلىقلار. قەدىمكى تىللاردىن جۈرجىت تىلى بار.

چاۋشيەن تىلىنىڭ قايسى تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى تېخى ئېنىق ئەمەس. بەزى كىشىلەر ئالتاي تىللىرى سىستېمىسىغا مەنسۇپ دەپ قارايدۇ.

V سامى ـ هامى تىللىرى سىستېمىسى

1. سامى تىللىرى ئائىلىسى

1) شەرقىي تارمىقى: ئاككاد تىلى (بابىل تىلى) قاتارلىقلار (هازىر يوقالغان).

2) شىمالىي تارمىقى: قەدىمكى خانائان تىلى، فىنىك تىلى، قەدىمكى ئىبرېي تىلى قاتارلىقلار (هازىر هەممىسى يوقالغان).

3) جەنۇبىي تارمىقى: ئەرەب تىلى (مىسىر، ئىراق، لىۋان، ئىئوردانىيە، سەئۇدىي ئەرەبىستان، يەمەن، ئالجىرىيە، ماراكەش، تۇنىس، سۇدان قاتارلىق دۆلەتلەر)، ئېفىئوپىيە تىللىرى (ئامخار تىلى ۋەكىللىكىدىكى تىللار) قاتارلىقلار.

2. هامى تىللىرى ئائىلىسى

1) بەربەر تىللىرى تارمىقى: شىمالىي ئافرىقا بەربەر تىللىرى

2) گۇشت تىللىرى تارمىقى: سومالى تىلى، گالا تىلى قاتارلىقلار.

3) قەدىمكى مىسىر تىللىرى تارمىقى: قەدىمكى مىسىر تىلى، كوپت تىلى ھازىر ھەممىسى يوقالغان).

4) چاد تىللىرى تارمىقى: ئاساسلىقى خائۇسا تىلى بولۇپ، ئافرىقىدىكى ئاساسلىق تىللارنىڭ بىرى، نىگېرىيە-نىڭ شىمالىي قىسمى ۋە ئېكۋاتورنىڭ شىمالىدىكى غەربىي ئافرىقىنىڭ ھەرقايسى دۆلەتلىرىگە كەڭ تارقالغان.

VI ئىبېر ـ كاۋكاز تىللىرى سىستېمىسى

1. كارتۋېل (ئىبېر) تىللىرى ئائىلىسى: گرۇزىن تىلى، زان تىلى، سۋان تىلى قاتارلىقلار.

2. ئابخاز ـ ئادىگېي تىللىرى ئائىلىسى
ئابخاز تىلى، ئادىگېي تىلى، كاباردىن تىلى، ئۇبىخ تىلى.

3. باتسىبىيە ـ كىستىن تىللىرى ئائىلىسى
باتسىبە تىلى، ئىنگۇش تىلى، چېچىن تىلى.

4. داغىستان تىللىرى ئائىلىسى: ئاۋار تىلى، دارگىن لاك تىلى، لېزگىن تىلى، تاباساران تىلى.
باسك تىلى ئىسپانىيە، فرانسىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا تارقالغان. بەزى كىشىلەر بۇ تىلنى ئىبېر ـ كاۋكاز تىللىرى سىستېمىسىغا ھەنسۇپ دەپ قارايدۇ.

VII دراۋىد تىللىرى سىتېمىسى

تامىل تىلى (ھىندىستاننىڭ شەرقىي - جەنۇبىي قىسمى ۋە سەيلونىنىڭ شىمالىي قىسمى)، مالايالام تىلى (ھىندىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمى)، كاننارا تىلى (ھىندىستانىنىڭ جەنۇبىي قىسمى)، تېلۇگۇ تىلى (ھىندىستانىنىڭ جەنۇبىي قىسمى).

VIII مالاي - پولىنېزىيە تىللىرى سىتېمىسى

1. ھىندونېزىيە تىللىرى ئائىلىسى

مالاي تىلى، ياۋان تىلى، تاگال تىلى (فىلىپپىن)، گاۋشەن تىلى (ئېلىمىزنىڭ تەيۋەن ئۆلكىسى).

2. مېلانېزىيە تىللىرى ئائىلىسى

3. مىكرونېزىيە تىللىرى ئائىلىسى

4. پولىنېزىيە تىللىرى ئائىلىسى

مائورى تىلى (يېڭى زېلاندىيىنىڭ شەرقىي قىسمى)، ھاۋاي تىلى.

IX جەنۇبىي ئاسىيا تىللىرى

1. مون - كخمېر تىللىرى ئائىلىسى

كخمېر تىلى (كامبودژا)، مون تىلى (بېرمانىڭ

شەرقىي - جەنۇبىي قىسمى)، كاۋا تىلى (ئىلىمىزنىڭ يۇ-
نەن ئۆلكىسى)، بۇلاڭ تىلى (ئىلىمىزنىڭ يۇننەن ئۆل-
كىسى)، بېكلۇڭ تىلى (ئىلىمىزنىڭ يۇننەن ئۆلكىسى).

2. مۇندا تىللىرى (ھىندىستانىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمى)

يايون تىلىنىڭ قايسى تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى تېخى ئېنىق ئەمەس.

ئاۋستىرالىيەدىكى ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ تىللىرى شىمالىي تىللىرى تارمىقى، ئوتتۇرا قىسىم تىللىرى تارمىقى ۋە جەنۇبىي تىللىرى تارمىقىدىن ئىبارەت ئۈچ تارماقىقا بۆلۈنىدۇ. ئۇلارنىڭ قايسى تىلى سىستېمىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكىمۇ تېخى بېكىتىلمىدى.

X ئافرىقا ۋە ئامېرىكا تىللىرى

ئافرىقىدا ئافرىقا نېگىرلىرىنىڭ تەخمىنەن 430 خىل تىل ۋە دىئالېكتى بار. ئۇلارنى ئۈچ چوڭ تىل ئائىلىسىگە بۆلۈشكە بولىدۇ: (1) سۇدان تىللىرى ئائىلىسى، (2) بەنتۇ تىللىرى ئائىلىسى، (3) بۇشمېن ۋە ھوتتېنتوت تىللىرى.

ئامېرىكا ئىندىئانلىرىنىڭ تىللىرى نۇرغۇن قەبىلىلەرنىڭ تىل ئائىلىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ يەردە بىر-بىرلەپ كۆرسىتىپ ئولتۇرمايمىز.

تىلنىڭ بىرلىككە كېلىشى

1. تىل جەمئىيەتنىڭ بىرلىككە كېلىشىگە ئەگىشىپ بىرلىككە كېلىدۇ.

جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ ئەسلىدە پارچىلانغان، بىرلىككە كەلمىگەن جەمئىيەت پۈتۈنلەي بىرلىككە كېلىشى مۇمكىن. ئەسلىدە بىرقانچە مۇستەقىل جەمئىيەتلەرمۇ بىرلىككە كېلىپ بىر جەمئىيەتكە ئايلىنىشى مۇمكىن. بۇ ۋاقىتتا ئەسلىدىكى يەرلىك دىئالېكتلار ياكى تىللار ئارىسىدىكى پەرقلەر، كىشىلەرنىڭ پۈتۈن جەمئىيەت دائىرىسىدە ئالاقىلىشىشىگە ماس كەلمەي قېلىپ، جەمئىيەتنىڭ پۈتۈنلەي بىرلىككە كېلىشىگە ۋە بىرلىكنىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە توسالغۇ بولۇپ قالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تىلمۇ جەمئىيەتنىڭ بىرلىككە كېلىش تەلىپىگە ئۇيغۇنلىشىپ پەيدىنپەي بىرلىككە كېلىشكە باشلايدۇ.

2. ئورتاق تىل ۋە ئورتاق تىلنى قېلىپلاشتۇرۇش.

ئورتاق تىل بولسا جەمئىيەتنىڭ جۇغراپىيىلىك بۆلۈشلەرنى بۇزۇپ تاشلاپ، بىرلىككە كېلىشكە باشلىشى بىلەن بارلىققا كېلىدىغان تىل شەكلى. بىر مىللەتنىڭ ئومۇمىي خەلقى ئورتاق سۆزلىشىدىغان ھەم يازىدىغان، قېلىپلاشقان ئەدەبىي تىلى شۇ مىللەتنىڭ ئورتاق تىلى بولىدۇ. ئورتاق تىل دىئالېكتقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭدىن يۇقىرى بولغان ئالىي بىر خىل شەكىل بولۇپ، ئۇ

دىئالېكتنىڭ تەرەققىياتىغا يېتەكچىلىك قىلىپ، دىئالېكتنى ئۆز تەرىپىگە تارتىپ، ئەڭ ئاخىرىدا دىئالېكتنىڭ ئورنىغا دەسسەيدىغان تىل شەكلى. بىر تىلنىڭ ئورتاق تىلى بىر دىئالېكت ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ. زادى قايسى دىئالېكتنىڭ ئاساسىي دىئالېكت بولۇشىنى كىشىلەرنىڭ سۇبيېكتىپ ئارزۇسى بەلگىلىمەستىن، بەلكى ئوبيېكتىپ جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق ھەرقايسى جەھەتلەردىكى شەرتلىرى بەلگىلەيدۇ. مەسىلەن: خەنزۇ مىللىتىنىڭ ئورتاق تىلى، يەنى پۈتۈكخۇانىڭ شىمالىي دىئالېكتىنى ئاساس قىلىش مۇھىمى سىياسىي سەۋەبتىن بولغان.

يۇقىرىدا سۆزلىگەنلىرىمىز بىر جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى (مەسىلەن، بىر مىللەتنىڭ) پۈتكۈل خەلق ئىشلىتىدىغان ئورتاق تىلىدىن ئىبارەت. ئەمدى كۆپ مىللەتلىك بىر مەملىكەتتە، ھەرقايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا ئالاقىلىشىش ئۈچۈن دائىم دېگۈدەك بىر ئورتاق ئالاقىلىشىش قورالىغا موھتاج بولۇپ قالىدۇ. مۇنداق، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا ئالاقىلىشىش ئېلىپ بارىدىغان تىل مەملىكىتىمىزدە بولسا خەنزۇ تىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تىلنىڭ قېلىپلىشىشى بولسا تىلنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى بويىچە تىلنىڭ ئىشلىتىلىشى ئۈچۈن فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گىراماتىكا جەھەتلەردىكى ئۆلچەملەرنى بېكىتىش ۋە تىل تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان يېڭى تەركىبلەرنى، يېڭىچە ئىشلىتىش ئۇسۇللىرىنى مۇقىملاشتۇ-

رۇش بىلەن بىرگە ئومۇملاشتۇرۇپ، كىشىلەرنىڭ ئالاقىلىشىش ئېلىپ بېرىشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇرۇش ھەمدە تىلنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن بولمىغان تەركىبلەرنى ۋە ئىشلىتىش ئۇسۇللىرىنى قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىشلاردىن ئىبارەت. قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ ئاساسىي ئوبيېكتى يېزىق تىلى بولىدۇ. چۈنكى، يېزىق تىلى ئېغىز تىلنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەنگەن شەكلى. تىل تەرەققىي قىلىدۇ، شۇڭلاشقا قېلىپلاشتۇرۇشنىڭ ئۆلچەملىرىنىمۇ تىلنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۈزلۈكسىز تەڭشەپ رەتلەپ تۇرۇش كېرەك.

8. تىللارنىڭ ئۆزگىرىشچانلىقى

تىل تەركىبلىرىنى قوبۇل قىلىش

مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا سودا مۇناسىۋىتىنىڭ بولۇشى، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە مىللەتلەرنىڭ بىرلىكتە ئولتۇراقلىشىپ ياشىشى قاتارلىق ئەھۋاللارنىڭ نەتىجىسى بىلەن تىللار ئۆزگىرىشىدۇ. تىللارنىڭ ئۆزگىرىشى مۇناسىۋىتىدە ھەرخىل شەكىللەر بولىدۇ. ئادەتتە ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغىنى سۆز قوبۇل قىلىشتىن ئىبارەت. ئىككى خىل تىلدا سۆزلىشىدىغان كىشىلەر ئارىسىدا مۇناسىۋەت بولىدىكەن، ئۆزگىرىشى سۆز قوبۇل قىلىش بولىدۇ. ھەرقانداق تىلدا مەلۇم نىسبەتتە باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر بولىدۇ. ئۇيغۇر مىللىتى خەنزۇ مىللىتى قاتارلىق مىللەتلەر بىلەن ئۇزۇن يىللار بىللە ياشاش جەريانىدا ئاز بولمىغان سۆزلەرنى قوبۇل قىلغان. مەسىلەن: «خاسىك، جوزا، بەسەي، لازا، خوچىياك، خوشاك، گازىر، چەيدو، گاڭبى، سۇلياۋ، داشۆ، شۇجى» قاتارلىق سۆزلەر بار. ئۇيغۇر تىلىدا،

چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان لۇرغۇن پەن - تېخنىكا ئاتالغۇلىرى بار. مەسىلەن: ئاتوم، مولېكۇلا، خىمىيە، ماتېماتىكا، ئايروپىلان، تراكتور، تېلېۋىزور قاتارلىقلار.

قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر، چەتتىن كىرگەن سۆزلەر دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل سۆزلەر تاۋۇش ۋە مەنە جەھەت تىن ھەممىسى چەتتىن قوبۇل قىلىنغان بولىدۇ. قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر بىلەن مەنەن تەرجىمە قىلىپ ياسالغان سۆزلەر ئوخشاش بولمايدۇ. مەنەن تەرجىمە قىلىپ ياسالغان سۆزلەر بولسا بىر مىللەتنىڭ تىلىدىكى سۆز ياسايدىغان ماتېرىياللار ۋە قائىدىلەر بويىچە، چەت تىلدىكى مەلۇم بىر سۆزنىڭ مەنىسىنى كۆچۈرۈپ كېلىش بىلەن ياسالغان يېڭى سۆزلەردۇر. تۆۋەندىكى مىسالارنى ئويغۇر تىلىدىكى قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر بىلەن تەرجىمە قىلىپ ياسالغان سۆزلەرنىڭ پەرقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ:

تىل تۈرى	ئەسلى سۆز	قوبۇل قىلىغان سۆز	مەنەن تەرجىمە قىلىپ ياسالغان سۆز
خەنزۇ تىلى	录音机	لۇيىنجى	ئۇنىئالغۇ
~ ~	录象机	لۇشياڭجى	سىنئالغۇ

مەنەن تەرجىمە قىلىپ ياسالغان سۆزلەرنىڭ ئىچىدە يەنە ئۆز ئەينى تەرجىمە قىلىپ ياسالغان سۆزلەر بار. بۇ خىل سۆزلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۆز تىلىنىڭ ماتېرىياللىرى بىلەن ئەسلى سۆزنىڭ مورفېمىلىرىنى بىرمۇ

بىر رېتى بىلەن تەرجىمە قىلىدۇ. بۇنىڭدا ئۇنىڭ مەنىسىلا كۆچۈرۈلۈپ قالماي، يەنە ئۇنىڭ ئىچكى قۇرۇلۇش شەكلىمۇ كۆچۈرۈلۈپ كېلىدۇ. مەسىلەن: چوڭ خەتلىك گېزىت (خەنزۇچە: 大字报) تىكىتاك تۇپ (خەنزۇچە: 乒乓球) تىكلىمە چىراغ (خەنزۇچە: 立体灯) يەككە ئىگىلىك (خەنزۇچە: 个体经济) قاتارلىقلار.

بەزى ۋاقىتتا، چەت تىلدىن كىرگەن تەركىبلەرنى قوبۇل قىلغان ۋاقىتتا، چۈشىنىشكە ئوڭايلىق بولۇش ئۈچۈن يېرىم تەرجىمە، يېرىم قوبۇل قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن، دوگمىچىلىق، باشقۇرما بومبا، مولىلاقچى ماشىنا قاتارلىقلار.

قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر گەرچە مەنە ۋە تاۋۇش جەھەتتىن چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن فونېتىكا ۋە گرامماتىكا جەھەتلەردىن يەنىلا قوبۇل قىلىۋالغان مىللەتنىڭ تىل قۇرۇلمىسىنىڭ قائىدىلىرىگە بويسۇنۇشى كېرەك.

ئەگەر قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ مىقدارى ناھايىتى كۆپ بولسا، ئۇلارنىڭ فونېتىكىلىق، گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىمۇ قوبۇل قىلغان تىلنىڭ سىستېمىسىغا سىڭىپ كىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بەزى فونېما، بوغۇم تۈزۈلۈشى، سۆز ياساش قائىدىلىرى ھەتتا سىنتاكسىلىق قائىدىلەرنىمۇ قوبۇل قىلىش ئېھتىمالى يۇز بېرىشى مۇمكىن. رۇس تىلى ۋە باشقا ياۋروپا تىللىرىدىكى بىر قىسىم پەن-تېخنىكا ئاتالغۇلىرىنى قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ بوغۇم قۇرۇلۇشىدا «ئۇزۇق تاۋۇش + ئۇزۇق

تاۋۇش + سوزۇق تاۋۇش» لۇق بۇغۇم شەكىلى بارلىققا كەلدى. مەسىلەن: «كران»، «پراكتىكا»، «كلاسسىك» قاتارلىق سۆزلەردە يۇقىرىدا سۆزلەنگەن بوغۇم شەكلى بار. ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەب تىلى ۋە پارس تىلىدىن كۆپلەپ سۆزلەرنىڭ كىرىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، شۇ تىللاردىكى بەزى سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارمۇ بىزگە كىرىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلىرىغا ئايلىنىپ قالدى. مەسىلەن: ــ باز(قىلىپباز)، بەت ــ (بەتقىلدىق)، بى ــ (بىئەدەب)، ــ پەرەس (ئۇرۇشپەرەس)، ــ پەرۋەر (تىنچلىقپەرۋەر)، خانا (ئاشخانا)، ــ دار (بېسىمدار)، ــ كار (پاختىكار) قاتارلىقلار.

تىللارنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشى

تىللارنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشى، ئوخشاشمىغان مىللەتلەر نىڭ① ئۇچرىشىشى ياكى قوشۇلۇشى نەتىجىسىدە سادىر بولىدىغان بىرخىل تىل ھادىسىسى. بۇ، بىر خىل تىل باشقا بىر خىل تىلنى چەتكە قېقىپ، شۇ تىلنىڭ ئورنىغا چىقىپ، ئوخشاشمىغان مىللەتلەرنىڭ ئورتاق ئالاقىلىشىش قورالىغا ئايلىنىشىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئوخشاشمىغان تىللارنىڭ بىرلىكە كەلىپ بىر خىل تىلغا ئايلىنىشىنىڭ ئاساسىي شەكلى.

---

① بۇ يەردىكى «مىللەت» سۆزى، بۇ يەردە ئۇرۇق، قەبىلە قاتارلىق ئىجتىمائىي ئومۇمىي بىرلىكلەرنىمۇ كۆرسىتىدۇ.

ستالىن مۇنداق دېگەنىدى: «قوشۇلغاندا ئادەتتە بۇ تىللار-
نىڭ بىرى غالىب بولۇپ، ئۆزىنىڭ گرامماتىكىلىق قۇرۇ-
لۇشىنى ۋە ئاساسىي لۇغەت فوندىنى ساقلاپ قالىدۇ
ھەمدە ئۆز تەرەققىياتىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرى بويىچە
داۋاملىق تەرەققىي قىلىدۇ. يەنە بىرى بولسا تەدرىجىي
ھالدا ئۆزىنىڭ تۇپ ساپىستىدىن مەھرۇم بولۇپ پەيدىن-
پەي يوقىلىپ بارىدۇ.»① خەنزۇ تىلى جۇڭگو تارىخىدا
قىتتان، مانجۇ قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تىلىنىڭ ئورنىغا
دەسسەپ، بۇ مىللەتلەرنىڭ ئورتاق ئالاقىلىشىش قورالىغا
ئايلانغان.

ئىككى ياكى بىرقانچە مىللەت بىرىكىپ بىر مىللەتكە
ئايلانغاندا، ئەلۋەتتە، بىر خىل ئورتاق ئالاقىلىشىش قورا-
لى بولۇشى كېرەك. زادى قايسى بىر خىل تىل باشقا
بىر تىلنىڭ ئورنىغا دەسسەپ پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئالاقە-
لىشىش قورالىغا ئايلىنىشىنى جەمئىيەتنىڭ تارىخىي شارا-
ئىتى بەلگىلەيدۇ. تىللارنىڭ قوشۇلۇپ قايسى تىلنىڭ
غالىب بولۇپ چىقىش مەسىلىسىدە، سىياسىي جەھەتتە قايسى
مىللەتنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرۇش - تۇرماسلىقى ھەل
قىلغۇچ ئامىل ئەمەس. بۇ ھەقتە ئېنگېلىس مۇنداق دېگە-
نىدى: «ئۇزاق مۇددەتلىك بويسۇندۇرۇش داۋامىدا، ياۋايى-
راق بويسۇندۇرغۇچىلار، مۇتلەق كۆپ ھاللاردا، بويسۇنىدۇ-
رۇشتىن كېيىن، مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بىرقەدەر يۇكسەك

---

① ستالىن: «ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، 40 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1974 - يىل نەشرى.

(ئىگىلىك ئەھۋالىغا) لايىقلىشىشقا مەجبۇر بولدى؛ ئۇلار بويسۇندۇرۇلغۇچىلار تەرىپىدىن ئاسسىملياتسىيە قىلىندى، بەلكى كۆپ قىسمى ھەتتا بويسۇندۇرۇلغۇچىلارنىڭ تىلىنى قوللىنىشقىمۇ مەجبۇر بولدى.»①

تىللارنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشى ئۇچۇن يەنە ھەر مىللەت خەلقلىرى بىر رايوندا ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ ياشايدىغان ئوبيېكتىپ شەرت بولۇشى زۆرۈر.

تىللارنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشىنىڭ كونكرېت جەريانى، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، قوش تىللىق ھادىسىنى باشتىن كەچۈرۈش ئارقىلىق، ئەگ ئاخىردا بىر خىل تىل باشقا بىر خىل تىلنى سىقىپ چىقىرىش ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسەش بىلەن تىلنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى تاماملاشتىن ئىبارەت بولىدۇ. بۇ بىر ئۇزۇن تارىخىي جەريان بولۇپ، «بىرقانچە يىل ئىچىدىلا ئۆزىنىڭ نەتىجىسىنى بېرىدىغان، بىر قېتىملىق ھەل قىلغۇچ زەربىدارلىق ھەرىكەت②ئەمەس. قوش تىللىق ھادىسە بولسا قوشۇلۇپ كېتىدىغان مىللەت كىشىلىرىنىڭ ئومۇمەن ئىككى خىل تىلدا سۆزلىشەلەيدىغانلىقىنى، يەنى ئۆز مىللىتىنىڭ تىلى ۋە قوشۇلۇپ كېتىشتە ئۇستۇنلۇكتە تۇرغان تىلدا سۆزلىشەلەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. قوش تىللىق ھادىسە تىللارنىڭ قوشۇلۇپ كېتىش جەريانىدىكى ئەگ مۇھىم ۋە ئۆزىگە خاس ئالاھىدە

---

① ئېنگېلس: «دىئورىڭغا قارشى»، 348 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1972 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى.

② ستالىن: «ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىسى»، 40 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1974 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى.

لمكلەرگە باي بولغان بىر ھادىسە بولۇپ، ئىككىسى خىل تىل ياكى بىرقانچە خىل تىلنىڭ قوشۇلۇپ بىر خىل تىلغا ئايلىنىشىدا مۇقەررەر بەسەپ ئۆتىدىغان ئۆتكۈنچى باسقۇچ. ئەلۋەتتە، ئىككى تىللىق ھادىسە شەكىللەنگەندىن كېيىن ئەڭ ئاخىردا، تىللارنىڭ قوشۇلۇپ كېتىش - كەتمەسلىكىنى ئەكىسلىشىنى جەمئىيەتنىڭ تاريخىي شارائىتى بەلگىلەيدۇ. ئەگەر ئىككى مىللەتنىڭ تىلى قوشۇلۇپ كېتىش يۆنىلىشىگە قاراپ تەرەققىي قىلىپ، ئۆزئارا مۇناسىۋىتى بارغانسېرى يېقىنلاشسا، بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر مىللەت ئۆز تىلىدىن ۋاز كېچىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، تىللارنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشى تاماملىنىدۇ. تىللارنىڭ ئۆزئارا ئۆچرىشىشىنىڭ خېلى كۆپ شەكىللىرى بار. ئاربىلاشما تىلنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، بىر خىل تىل يېراق جايلاردىن كېلىپ، يات يۇرتلاردا يەرلىشىپ ماكانلىشىدۇ. بۇ جەريانىدا ئۇ، يەرلىك تىلدىن بەزى تەركىبلەرنى قوبۇل قىلىدۇ ھەمدە ئۆزىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىنى يوقىتىپ، ئاساسىي جەھەتتە ئەسلى سۈپىتىنى ساقلىغان ھالدا، ئەسلىدىكى تىلنىڭ بىر ۋاريانتىغا ئايلىنىدۇ. تىللارنىڭ ئۆچرىشىشىدىكى بۇ خىل ئالاھىدە تىپلار ئەمەلىيەتتە يەنىلا بىرىنىڭ غالىب بولۇش، بىرىنىڭ مەغلۇپ بولۇش فورمۇلىسى بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ، بۇ، ئاساسىي دىئالېكتنىڭ باشقا دىئالېكتلارنىڭ ئورنىغا دەسسەپ ئورتاق تىلغا ئايلىنىشى، تىللارنىڭ بىرىكىشىدىكى مەلۇم بىر خىل تىلنىڭ باشقا تىللارنى ئاس-

سىمىلياتسىيە قىلىپ بىرلىككە كەلگەن ھالەتتىن شەكىللەندۈ-
رۈشى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش جەريان.

دۇنيا تىلى

ھازىر دۇنيادا قوللىنىلىۋاتقان دۇنيا تىلى (Esperanto) پولشالىق دوختۇر زامېنخوپ (L.L.Zamenhop) تەرىپىدىن 1887 - يىلى ئىجاد قىلىنغان. بۇ تىلنىڭ لۇ-غەت تەركىبىدىكى ماتېرىياللار ئاساسەن لاتىن مىللىتىنىڭ تىلىدىن ئېلىنغان بولۇپ، يەنە بىر قىسمى گېرمان مىللىتـ ىنىڭ تىلى ۋە گرېك تىلىدىن ئېلىنغان. گرامماتىكا قائـ دىلىرى 16 ماددا بولۇپ، ھېچقانداق باشقىچە ئەھۋال يوق. لاتىن ھەرپلىرى بىلەن يېزىلىدۇ. بىر ھەرپ بىر تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدۇ. دۇنيا تىلىنىڭ پۈتۈن لايىھىسى دۇنيا تىلىنىڭ لۇغىتى، گرامماتىكىسى ۋە ئۇلگە قىلىپ كۆرسىتىلگەن ئەسەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دۇنيا تىلى ياۋروپا تىللىرىنىڭ لۇغەت تەركىبىدىكى ماتېرىياللار ۋە گرامماتىكا تۈزۈلۈشلىرىنى ئېلىپ، ئۇنى ئاددىيلاشتۇرۇپ بىر خىل قىلغان. ئۇ تەبىئىي تىلغا تەقلىدەن ئىجاد قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا سۈنئىيلىك يوق. ئۇ ئاددىي بولۇپ، ئۆگـ ىنىشكە ئاسان. ياۋروپا تىللىرىنى بىلىدىغان كىشىلەرنىڭ

ھەممىسىدە ئۇنىڭغا نىسبەتەن بىر خىل تونۇشلۇق تۇيغۇسى بولىدۇ. مەسىلەن: تۆۋەندىكى جۈملىنى مىسالغا ئالساق، كۆپچىلىكنىڭ ئۇنىڭ مەزمۇنىنى پەرەز قىلىپ بىلىشى ئانچەتەس ئەمەس:

Ni(بىز) estas studentoj de la Pekina universitat. Ni lenas Esperantou. دۇنيا تىلىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكىدىن بولغانلىقى ئۈچۈن، دۇنياغا كەلگەندىن بۇيان كەڭ كۆلەمدە قوللاشقا ئېرىشمەكتە.

9. تىل سىستېمىسىنىڭ تەرەققىياتى

فونېتىكىنىڭ تەرەققىياتى

تىل سىستېمىسىدىكى فونېتىكىنىڭ ئۆزگىرىشى ناھايىتى ئاستا بولسىمۇ، لېكىن زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. فونېتىكىنىڭ ئۆزگىرىشىنى دىئالېكتلار ياكى قېرىنداش تىللارنىڭ پەرقلىرىنى سېلىشتۇرۇش ۋە تىلنىڭ ئۆتمۈش ئەھۋالى خاتىرىلەنگەن يازما يادىكارلىقلار ئارقىلىق بىلگىلى بولىدۇ.

تىل تەرەققىياتىنىڭ تەڭپۇڭسىزلىقى بىر تىلنىڭ ئوخشاش بولمىغان رايونلاردىكى ھەر خىل پەرقلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ خىل پەرقلەر ئادەتتە مەلۇم بىر خىل تىل ھادىسىسىنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەرەققىيات باسقۇچىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. بىز دەل بۇ رايونلار ئارىسىدىكى پەرقلەردىن مۇناسىۋەتلىك ھادىسىلەرنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى ئىزدىنىمىز. مەسىلەن: لوپنۇر دىئالېكتىدا «باش ئا ئۇيغۇر شىۋىلىرىدە ‹h› لاشتۇرۇلىدىغان بىر قىسىم تۈركىي سۆزلەر ‹k› بىلەن ئېيتىلىدۇ». مەسىلەن:

ئەدەبىي تىل	لوپنۇر دىئالېكتىدا	قەدىمكىي تۈركىي تىلدا
ahur	aktar	aktar
tohu	taku	takaqu (taquk)
hoxna	qoxnu	qoxni

بۇ مىساللاردىن قەدىمكى تۈركىي تىلدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغىچە بولغان تەرەققىيات جەريانىدا بەزى سۆزلەردىكى /q/ فونېمىسىنىڭ /x/ فونېمىسىغا ئۆزگىرىش ئەھۋالىنىڭ بارلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى بار تۈركىي تىللارنى ئۆزئارا سېلىشتۇرغاندىمۇ بەزى تىللاردا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى ئۆزبېك تىلى، قازاق تىلى ۋە قىرغىز تىلى قاتارلىق قېرىنداش تىللارغا سېلىشتۇرغاندا [a]، [ɛ] فونېمىلىرىنىڭ [e]. [i] فونېمىلىرىغا ئاجىزلىشىش ھادىسىسىنىڭ بىر قەدەر كۆچلۈك ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ:

ئۇيغۇر تىلى	ئۆزبېك تىلى	قازاق تىلى	قىرغىز تىلى	قەدىمكى تۈركىي تىلى
سېرىق	سەرىق	سارى	سارى	ساريخ
ئېغىر	ئاغىر	ئاۋىر	ئوور	ئاغىر
تېمىش	تەمىش	تامۇۋ	تامۇۇ	تامش
تېرىق	تەرىق	تارى	تارۇۇ	تاريخ
سېمىز	سېمىز	سېمىز	سېمىز	سەمىز
ئىكەن	ئېكەن	ئېكەن	ئېكەن	ئەر

«قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا بار بولغان بىر بوغۇملۇق سۆزلەردىكى سوزۇق تاۋۇش (ئا، ئە a، ə) بىلەن كۆپ

بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش ئا، ئە (a، ə) نىڭ ئاخىرىغا سۆز قوشۇلغاندا، (ئا، ئە) ئاجىزلاشمايدۇ. ھالبۇكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاجىزلىشىپ (ئې، ئى) گە ئۆزگىرىدۇ. بۇ خىل ھادىسە ھازىرقى زامان تۈركىي تىللاردا كەمدىن كەم ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

تىل	مىسال			
قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى	كالمادى	باشى	قالمادى	
ھازىرقى زامان قازاق تىلى	كېلمەدى	باسى	قالمادې	
ھازىرقى زامان قىرغىز تىلى	كېلمادى	باشە	قالمادى	
ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى	كېلمادى	باشى	قالمادى	
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى	كەلمىدى	بېشى	قالمىدى	

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ خىل ھادىسە ھازىرقى زامان تۈركىي تىللار بىلەن ئوخشاشماسلىق ھاسىل قىلغان روشەن ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرىدۇر.»①

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتىنى باشقا قېرىنداش تىللارغا سېلىشتۇرغاندا، قەدىمكى تۈركىي تىلغا نىسبەتەن

① يې شاۋجۇن: «قەدىمكى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى توغرىسىدا» «قەشقەر پېداگوگىكا ئۆيۈنى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1984 - يىل 1 - سان، 60 - بەت.

خېلى دەرىجىدە ئاجىزلىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ:

ئۇيغۇر تىلىدا	قىرغىز تىلىدا	قەدىمكى تۈركىي تىلىدا	
كۆكرەك	كۆكۈرۈك	كۆكۈز	
سۆڭەك	سۆڭۈك	سۈڭۈك	(سۆڭگۈك)

بۇنىڭدىن باشقا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا لەۋ-لەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى بۇزۇلۇش بىلەن بىرگە يەنە بىر قىسىم سۆزلەردە لەۋلىشىش ھادىسىسى يۈز بەرگەن. مەسىلەن:

ئۇيغۇر تىلى	قىرغىز تىلى	قەدىمكى تۈركىي تىل
يورۇق	جارىق	ياروق
ئوچۇق	ئاچىق	ئاچۇق
ئۆتۈك	ئۆتۈك	ئەتۈك

قىسقىسى، دىئالېكتلار ياكى قېرىنداش تىللارنىڭ پەرقلىرىنى تەكشۈرۈش تىلنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى ئىز-دىنىشتىكى مۇھىم بىر يول.

يازما يادىكارلىقلارنىڭ تىلىنى تەكشۈرگەندىمۇ، تىل-دىكى فونېتىك ئۆزگىرىشلەرنى بىلگىلى بولىدۇ. مەسىلەن: «كەيىك يىيۇ، تابسغان يىيۇ ئولۇرۇر ئەرتىمىز. بودۇن بوغزى توق ئەرتى، ياغمىز تەگىرە ئۇچۇق تەگ ئەرتى؛ بىز شەگ ئەرتىمىز. ئانچا ئولۇرۇر ئەرىكلى ئوغۇزدانتان كۆرۈگ كەلتى». (كېيىك يەپ، توشقان يەپ كۈن كەچ-رەتتۇق. خەلقنىڭ قارنى توق ئىدى. دۇشمەنلىرىمىز ئەت-راپىمىزدا قۇشلاردەك كۆپ ئىدى. بىز جانسىز ھايۋاندەك ئىدۇق. شۇنداق ئولتۇرغىنىمىزدا، ئوغۇزلاردىن چارلىغۇچى

كەلدى.)① «كەنە كۈنلەردەن بىر كۈن ئاي قاغانئوك كۆزۈ يارىپ بوۋادى. ئەركەك ئوغۇل توغۇردى. ئوشۇل ئوغۇلنۇك ئۆكلۈگى چىراغى كۆك ئەردى. ئاغىزى ئاتاش قىزىل ئەردى كۆزلەرى ئال، ساچلارى، قاشلارى قارا ئەرىسلەر ئەردى. ياقىشى نەپسىلەردەن كۆرۈكلۈگرەك ئەردى. ئوشۇل ئوغۇل ئاناسىنىك كۆگۈزۈندۈن ئوغۇزنى ئېچىپ مۇندۇن». (كۈنلەردىن بىر كۈن ئايخانىنىك كۆزى يورۇپ، بوشاندى، بىر ئوغۇل تۇغدى. بۇ ئوغۇلنىك ئۆك - چىرايى كۆك، ئاغزى چوغدەك قىزىل، كۆزلىرى ھال، چاچلىرى، قاشلىرى قارا ئىدى. پەرىلەردىنمۇ چىرايلىقراق ئىدى. بۇ ئوغۇل ئانىسىنىك كۆكسىدىن ئوغۇز سۈتىنىلا ئېمىپ، ئۇنىڭ دىن ئارتۇق سۈت ئەمەسدى.)②

« اُسْ اَسْ كُرُبْ يُكْسَكْ قَلِقْ قُودِي جَقَارْ
بِلْكَا كِشِي اُكْتْ يِرِبْ تَفَرَقْ اُتَارْ

us əs kərüp yüksək kalik kudi qakar
bilgə kixi egüt bərip tavrak ukar

[تاپقۇش تاپسىز كۆرگەندە ئېگىزدىن تۆۋەنگە شۇڭغۇيدۇ، دانىشمەن كىشى ئۇگۈت - نەسىھەت بەرسە تېز چۈشىنىدۇ.]

---

① «تۇنيۇقۇق مەڭگۈ تېشى» دىن، ئابدۇقەييۇم خوجا، تۈرسۇن ئايۇپ، ئىسرايىل يۈسۇپ: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى دىن تاللانما»، 46 - 54 - بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىك 1983 - يىل نەشرى.

② «ئوغۇزنامە» 128 - 139 - بەتلەر.

تاپقۇش تاپنى كۆرگەن هامان ئاسماندىن تۆۋەنگە قاراپ شۇڭغۇيدۇ، دانىشمەن كىشىنىڭ ئوۋلايدىغىنى ئۇگۈت-نەسىھەتتۇر، ئۇ ئۇگۈت - نەسىھەتنى ئاڭلىغان هامان ئۇنى يادلايدۇ ۋە چۈشىنىدۇ.»①

« اَغْرُق اَغِر اِشْنِكْنِي اَذْنَاغْتَا يَذْرما
اَبْرُب اِزْنِك اُشَارِب اَذْنَاغْنِي تَذْرما

aqruk aqir ixinni aznaquka yüzürmə
aqrup ezün exərip aznaquni tozurma

[ھەددىدىن ئارتۇق يۈكۈڭنى باشقىغا يۆتكەرمە، ئۆزۈڭنى كۆزۈڭ قاراڭغۇلاشقۇچە ئاچ قويۇپ، ئۆزگىنى تويدۇرما].

ئۆزۈڭنىڭ ئېغىر يۈكۈڭنى باشقىلارغا يۆتكەرمە، باشقىلارنى تويدۇرىمەن دەپ، ئۆزۈڭنى كۆزۈڭ قاراڭغۇلاشقۇدەك دەرىجىدە ئاچ قويما.»②

«ئەڭ دەسلەپكى يازما يادىكارلىقلارنىڭ تىلىنى تەكشۈرگەندە، ئومۇمەن تۈركىي تىللاردا سەككىز ئاساسىي سوزۇق تاۋۇش بار بولۇپ، بۇلار تىل ئالدى ۋە تىل كەينى بولۇپ، ئۆزئارا قارىمۇ قارشى ئىككى يۈرۈش ئىدى: ə — i، a — ɛ، u — y، o — ɸ، كېيىنكى تۆتى لەۋلەشكەن تاۋۇش بولۇپ، ئالدىنقى تۆتى بىلەن لەۋ هالىتى

① مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، (3 - جىلد)، 61 - بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1984 - يىل نەشرى.
② — يۇقىرىدىكى كىتاب، 90 - بەت.

جەھەتتە قارىمۇ قارشى ئىدى»، ھازىر «ئۇيغۇر تىلىدا ə — i نىڭ قارىمۇ قارشىلىقى يوقىلىپ، بىر فونېمىنىڭ ۋارىيانتلىرىغا ئايلىنىپ قالدى. a، ɛ لارنىڭ e غا ئاجىز-لىشىشى بارلىققا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن تىل ئالدى ۋە تىل كەينى بولۇشتەك قارىمۇ قارشىلىق سىستېمىسىدا a — ɛ، u — y، o — ɸ دىن ئىبارەت ئۈچ جۈپ ساقلىنىپ قېلىپ، i ۋە e دائىم ئارىلىقتىكى خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولۇپ قالدى»①، لېكىن ئېلىمىزدىكى قازاق تىلى ۋە قىرغىز تىلى قاتارلىق تىللاردا بۇ سەككىز ئاساسىي سوزۇق تاۋۇشلاردا ئۆزگىرىش بولمىدى.

يەنە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى قەدىمكى تۈركىي تىلغا سېلىشتۇرغاندا [a] نىڭ [o] غا، [i] نىڭ [u] غا ئالمىشىشى قاتارلىق فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنىڭ بارلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. مەسىلەن:

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا	ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا
ئاچىق	ئوچۇق
ئازىق	ئوزۇق
خاتۇن	خوتۇن

بۇنىڭدىن باشقا يەنە سانلارنىڭ ئېيتىلىشىدىمۇ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر يۈز بەرگەن (مەسىلەن، «ئوتتۇز»، «توقۇز»، «سەككىز» لەر قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئوتۇز»،

---

① ۋېي سۇيىيى: «تۈركىي تىللار ئائىلىسىدىكى تىللارنىڭ تارقىلىشى ۋە مەم-لىكەتلىرىدىكى تۈركىي تىللارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى»، «جۇڭگو تۈركىي تىللار ئائىلىسىدىكى تىللارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى»، 4 - بەت، جۇڭگو تۈركىي تىللار ئۇلىمىي جەمئىيىتى «تەھرىر گۇرۇپپىسى» 1982 - يىل.

«توقۇز»، «سەكىز» دەپ ئېيتىلىدىغان).

بىر خىل تىلدىن بۆلۈنۈپ چىققان دىئالېكتلار ۋە قېرىنداش تىللاردا گەرچە تىل تەرەققىياتىنىڭ تەڭپۇڭسىزلىقى بىلەن ھەر خىل فونېتىكىلىق پەرقلەر بولسىمۇ، لېكىن تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىدە رەتلىك قانۇنىيەتلىك بار. بۇ قانۇنىيەتلىك بۇ پەرقلەرنىڭ ئارىسىدا ئۆزئارا قانۇنىيەتلىك ھالدا ماس كېلىش مۇناسىۋىتىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. مەسىلەن: «ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزىبىر سۆزلەرنىڭ بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن ‹q› غا قازاق تىلىدىكى ‹w› نىڭ ماس كېلىشى، بوغۇم بېشى بولۇپ كەلگەن ‹q - y› غا ‹x ،j› نىڭ ماس كېلىشى بىر خىل فونېتىكىلىق قانۇنىيەتتۇر. ئۇيغۇر تىلىدىكى ‹taq، baq، yaqdi، yahxi، yər، yok، qay، qakir، qana› سۆزلىرىنىڭ قازاق تىلىدا ‹taw، baw، jawde، jakse، jer، jok، xay، xaker، xana› دېيىلگىنىگە ئوخشاش.»①

ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنىڭ تەرەققىياتىنى تەكشۈرگەندە، يەنە قىسمەن سۆزلەردە [d] ۋە [z] نىڭ [k] نىڭ [q] غا قانۇنىيەتلىك ھالدا ئۆزگەرگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ (مەسىلەن، ئاداق، كەد»، «قۇزروق، ئازغىر»، «ئۇروغ، قۇروغ» سۆزلىرىنىڭ «ئاياق، كەي»، «قۇيروق، ئايغىر»، «ئۇروق، قۇروق» شەكىللىرىگە ئۆزگىرىشى).

ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى [r] نىڭ خوتەن دىئالېكتىدىكى [j] غا ماس كېلىشى، بىر خىل قانۇنىيەتلىك ھادىسە

---

① نەسرۇللا يولبولدى: «تىلشۇناسلىق ھەققىدە ئاساسىي بىلىملەر» 137 - بەت، مىللەتلەر نەشرىياتىنىڭ 1983 - يىل نەشرى.

(مەسىلەن، ئەدەبىي تىلدىكى «تارا، رەڭ، راسا» سۆزلىرى خوتەن دىئالېكتىدا «تايا، يەڭ، ياسا» دېيىلگىنىگە ئوخشاش).

دىئالېكتلار ئارىسىدىكى ياكى قېرىنداش تىللار ئارىسىدىكى فونېتىكىلىق ماس كېلىش قانۇنىيىتى تىلنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن كەڭ مۇمكىنچىلىك تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ. ئەگەر دىئالېكتلار ياكى قېرىنداش تىللارنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدىكى سۆزلەرنى سېلىشتۇرۇپ، ئۇلاردىكى فونېتىكىلىق ماس كېلىش مۇناسىۋىتى يېغىنچاقلىنىپ چىقىلسا، ئېتىمدائىي «ئانا تىلى» غا دائىر نۇرغۇنلىغان پاكىتلارنى بىلگىلى بولىدۇ. فونېتىكىلىق ماس كېلىش مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن، دىئالېكتلار ياكى قېرىنداش تىللارنىڭ ئارىسىدىكى پەرقلەرنى سېلىشتۇرۇش بىلەن ئېتىمدائىي «ئانا تىل» نى پەرەز قىلىش ئۇسۇلى «تارىخىي سېلىشتۇرما ئۇسۇل» دەپ ئاتىلىدۇ.

گراماتىكىنىڭ تەرەققىياتى

گىراماتىكىنىڭ تەرەققىياتى، گراماتىكىلىق بىرىكىش قائىدىسى تۈركۈملىنىش قائىدىسىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە يېڭى گراماتىكىلىق تەركىبلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى هەم بەزى تەرتىپلەرنىڭ ئىستېمالدىن قېلىشى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1. بىرىكىش قائىدىسىنىڭ تەرەققىياتى

بىرىكىش قائىدىسىنىڭ تەرەققىياتى ئاساسەن جۈملىدىكى

سۆز تەركىبىنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: ھىندى - ياۋروپا تىللىرىدا سۆزلەرنىڭ تەرتىپى ئەڭ بالدۇر «تولدۇرغۇچى - خەۋەر» ئىدى. بۇ تەرتىپ شۇ دەۋرلەردىكى سىنتاكسىسنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى ئىدى. تىلنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ھازىر ھىندى - ياۋروپا تىللىرى سىستېمىسىدىكى نۇرغۇنلىغان تىللاردا «خەۋەر - تولدۇرغۇچى» بولۇپ ئۆزگەرگەن.

ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىدىكى فونېمىلارنىڭ بىرىكىپ بوغۇم ھاسىل قىلىشىدىمۇ تەرەققىياتلار بارلىققا كەلدى. مەسىلەن: ئەسلىدە ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز بېشىدا كەلگەن بوغۇمدا ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش قاتار كېلىپ بىرىكىپ ئاندىن بىر سوزۇق تاۋۇش بىلەن بىرىكىپ بوغۇم ھاسىل قىلمايتتى، ھازىر بولسا مۇنداق بوغۇم شەكلى بارلىققا كەلدى (تراكتور، گرادۇس، گرانات قاتارلىقلار).

ئۇيغۇر تىلى سىنتاكسىسىدا، ئىلگىرى ئىسىملار جۈملىدە خەۋەر بولۇپ كەلگەندە چوقۇم «دۇر» قوشۇلۇپ كېلىپ، ئىگە بىلەن ماسلىشىپ بىرىكىپ كېلەتتى. ئەمدى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولسا ئىسىملار بەۋاستە خەۋەر بولۇپ، ئىگە بىلەن ماسلىشىپ بىرىكىپ كېلىدىغان بولدى (مەسىلەن، ئۇ، ئوقۇغۇچىدۇر — ئۇ، ئوقۇغۇچى).

2. تۈركۈملىنىش قائىدىسىنىڭ تەرەققىياتى

گرامماتىكىلىق تۈركۈملىنىش قائىدىسىنىڭ تەرەققىياتى ئاساسەن مورفولوگىيىلىك شەكىللەرنىڭ ئۆزگىرىشى، گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنىڭ يوقىلىشى ياكى كۆپىيىشى، سۆز تۈركۈملىرىنىڭ تەرەققىياتى قاتارلىق جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ.

تۇركۇملىنىش قائىدىسىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئەڭ جەلپ قىلىدىغىنى مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىش ۋە بۇنىڭ نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان گرامماتىكىلىق كاتېگورىيىلەرنىڭ ئۆزگىرىشىدىن ئىبارەت. قەدىمكى ھىندى - ياۋروپا تىلى مورفولوگىيىلىك تۇرلىنىشلەرگە باي بولغان تىل ئىدى، لېكىن ھازىرقى زامان ئىنگلىز تىلىدا بۇ خىل تۇرلىنىشلەر ئاساسىي جەھەتتىن يوقالغان.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر تىلىدىكى ھەرقايسى كېلىشلەرنىڭ قوشۇمچىلىرى بارغانسېرى ئازىيىپ ئىنچىكىلانغان. مەسىلەن: خاقانىيە دەۋرىگە كەلگەندە، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئىسىمنىڭ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ «ئىڭ، ئىگ، ئۇغ، ئۇگ، غ، گ» شەكىللىرى ئۆزگىرىپ «ن، ئىن، نى» قاتارلىق شەكىللەرگە كېلىپ قالغان. ئەمدى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولسا ئىسىمنىڭ چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى «نى» شەكلىگە ئىنچىكىلانغان. بېرىش كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ «غارۇ، قارۇ، گەدۇ، كەرۇ، ئا، ئە» شەكىللىرى «غا، قا، گە، كە، ئا، ئە» شەكىللىرىگە كەلگەن. ئەمدى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولسا «غا، قا، گە، كە» شەكىللىرىگە مەركەزلەشكەن.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى پېئىلنىڭ شەرت رايىنى ياسايدىغان قوشۇمچىلار «سار، سەر» ئىدى. ئەمدى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولسا «سا، سە» گە ئۆزگىرىپ قالدى (بارسار ــ بارسا، كۆرسەر ــ كۆرسە).

پېئىللارنىڭ تۇرلىنىشىدە بەزى تەركىبلەر، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا كەلگەندە چۈشۈپ قالغان ياكى

ئۆزگىرىپ كەتكەن. مەسىلەن: «كۆرۈپ + يات + ئا + دۇر = كۆرۈۋاتىدۇ»، «ئىشلە + مەي + يات + ئا + دۇر = ئىشلەمەيۋاتىدۇ».

ئىسىم خاراكتېرلىك سۆزلەر جۈملىنىڭ خەۋەر بۆلىكى بولۇپ كەلگەندە، قوشۇلىدىغان پېئىللارنىڭ شەخسلىك قوشۇمچىلىرى، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئانچە ئىشلىتىلمەيدىغان بولۇپ قالدى (مەسىلەن، مەن ئوقۇتقۇچىمەن — مەن ئوقۇتقۇچى).

ئەرەب ـ پارس تىللىرىدىن كۆپلەپ سۆزلەرنى قوبۇل قىلىش نەتىجىسىدە، ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ياسىغۇچى يېڭى قوشۇمچىلار بارلىققا كەلدى (مەسىلەن، باز، پەرەس، پەرۋەر، دار، كار، خانا، بەت، بى قاتارلىقلار).

مۇستەقىل سۆزلەردىن ياردەمچى سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇشى، ئاساسىدىن ياردەمچى سۆزلەردىن قوشۇمچىلارنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە يېڭى سۆز تۈركۈملىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى سۆز تۈركۈملىرىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

3. گرامماتىكىنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئانالوگىيىلىك تەسىر

فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەردە يۇقىرى دەرىجىدىكى رەتلىكلىك بولىدۇ. ئەگەر مەلۇم شەرت ئاستىدا تۇرغان A تاۋۇشى B تاۋۇشىغا ئۆزگەرسە، ئۇنداقتا A بىلەن ئوخشاش شەرت ئاستىدا تۇرغان بارلىق تاۋۇشلار B غا ئۆزگىرىدۇ. دەل مۇشۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەرنى قانۇنىيەتلىك شەكىللەر بىلەن بايان قىلىپ بېرگىلى بولىدۇ. ئەلۋەتتە، فونېتىكىلىق قانۇنىيەتلەر

پەقەت ئۆتمۈشتىكى پاكىتلارغا نىسبەتەن ئومۇملاشتۇرۇش بولۇپ، ماكان، زامان ۋە فونېتىكىلىق شەرتلەرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ، ئۇنى تەبىئىي پەنلەرنىڭ قانۇنىيەتلىرىگە ئوخشاش ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىشقا بولمايدۇ.

گرامماتىكا بولسا تىلدىكى ئومۇمىي قائىدىلەردىن ئىبارەت. ئۇ، يۇقىرى نوپۇزغا ئىگە بولۇشى كېرەك، لېكىن گرامماتىكا قائىدىلىرىنىڭ رولى دائىم چەكلىمىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ، ھەممە يەردە ئىزچىللاشتۇرغىلى بولمايدۇ. تىل بولسا ئەزەلدىن تارتىپ ئالاقە قىلىشىش قورالى بولۇپ كەلگەن، ئۇنىڭدا ئەنئەنىۋى ئادەتنىڭ ئىنتايىن كۈچلۈك نوپۇزى بار. ئۇنىڭ ئۈستىگە تىل دەسلىپىدىلا بىر لايىھىگە ئاساسەن يارىتىلغان ئەمەس. تىلنىڭ زور بولغان كونسېرۋاتىپلىقى بار. تىلدىكى باغلامچى پېئىل، يارىدەمچى پېئىل، قائىدىسىز پېئىللار، ئالماشلارنىڭ ھەممىسى تازا باشقۇرۇپ كېتىش تەس بولغان تەركىبلەر بولۇپ، بەزىدە كىشىلەر قانداق قىلىشنى بىلمەي قالىدۇ. بۇنى تىلنىڭ ھەر زامان پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئالاقىلىشىش قورالى بولۇشتىن ئىبارەت ئاساسىي فۇنكسىيىسى بەلگىلىگەن.

يۇقىرىدا تىلنىڭ قائىدىسىز تەرىپى تەكىتلەندى. ئەمەلىيەتتە، تىلدا قائىدىلىك ۋە رەتلىك بولۇش يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئەگەر بۇنداق بولماي، ھەربىر سۆزنىڭ ئۆزىنىڭ ئۆزگىرىشى بولسا، ھەربىر جۈملە گەپنىڭ ئۆزىنىڭ نۇسخىسى بولسا، تىل مۇرەككەپلىشىپ كېتىپ، كىشىلەر ئۆگىنىۋالغىلى بولمايدىغان، ئىشلەتكىلى بولمايدىغان نەرسە بولۇپ قالغان بولاتتى. قائىدىلىك ۋە رەتلىك

بولۇشنى تىلنىڭ ئاساسىي فۇنكسىيىسى بەلگىلىگەن، قىسقىسى، تىل ھەم قائىدىلىك، رەتلىك ھەم قائىدىسىزلىك، قالايمىقانچىلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان بىر سىستېما. شۇڭلاشقا، گرامماتىكىدا رەتلىك بولۇشقا يۈزلىنىش بىلەن بۇ خىل يۈزلىنىشكە قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت زىددىيەت مەۋجۇت. ئالدىنقىسى گرامماتىكىلىق ئۆزگىرىش لەردە دائىم رول ئوينايدىغان كۈچ بولۇپ، «ئانالوگىيىلىك تەسىر» دەپ ئاتىلىدۇ. ئانالوگىيىلىك تەسىر گرامماتىكىدىكى قالايمىقانچىلىقلارنى تۈگىتىش، يېڭى قائىدىلەرنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسىنى كېڭەيتىش، رەتلەش قاتارلىق روللارنى ئوينايدۇ. تىلغا تېخىمۇ چوڭ بولغان تەرتىپلەرنى ئەكىلىدۇ. نۇرغۇنلىغان گرامماتىكىلىق ئۆزگىرىش پاكىتلىرىنى ئانالوگىيە جەھەتتىن چۈشەندۈرۈپ بېرگىلى بولىدۇ، لېكىن ئانالوگىيىلىك تەسىرنىڭمۇ بەلگىلىك چېكى بولىدۇ. ئۇ، بىرىنچىدىن، ئاساسى ناھايىتى چىڭ بولغان كونا نەرسىلەرنى يوقىتىۋېتەلمەيدۇ، ئىككىنچىدىن، تىلدىكى ئۆزگىرىش ھەممە يەردە يۈز بېرىپ تۇرىدۇ، بىر دولقۇن پەسىيىش بىلەن يەنە بىر دولقۇن كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ، شۇڭلاشقا تىل ئومۇمەن رەتلىك بولۇپ كېتەلمەيدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئانالوگىيىلىك تەسىرنىڭ ئىشلىتىلىش ئورنى دائىم چىقىپ تۇرىدۇ.

گرامماتىكىلىق ئۆزگىرىشتىكى ئانالوگىيىلىك تەسىرگە ئائىت مىساللار ناھايىتى نۇرغۇن. قەدىمكى ئىنگلىز تىلىدا ئىسىملاردا ئۈچ خىل سان شەكلى بار ئىدى: بىرلىك، ئىككىلىك، كۆپلۈك. كېيىن ئىككىلىك شەكلى يوقىلىپ،

پەقەت بىرلىك ۋە كۆپلۈك شەكىللىرى قالدى، S — كۆپ لۈكنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالدى. بىرلىك بىلەن كۆپلۈكنىڭ پەرقى S — نىڭ بار - يوقلۇقىدا بولۇپ قالدى. شۇنداق قىلىپ ئەسلىدە S — بىلەن ئاخىرلىشىدىغان ئىسىملارمۇ كۆپلۈك بىلەن چۈشەندۈرۈلىدىغان بولدى. بىرلىككە كېلىش يۈزىسىدىن، باشقىدىن بىرلىك شەكلىنى يارىتىشقا توغرا كەلدى. مەسىلەن: قەدىمكى ئىنگلىز تىلىدىكى byrgels (كۆممەك) ئەسلىدە بىرلىك ساندا ئىدى، كېيىن funeral (دەپنە قىلماق) ئوخشىتىلىپ قايتىدىن بىرلىك شەكىل — burial ياسالدى. بۇ خىل يېڭى شەكىلنىڭ يارىتىلىشى بولسا ئانالوگىيىلىك تەسىرنىڭ نەتىجىسىدۇر.

ئۇيغۇر تىلى مورفولوگىيىسىدىكى ئىسىملارنىڭ كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ ئىخچاملىنىشى، ئۇيغۇر تىلى سىنتاكسىسىدىكى جۈملىلەردە ئىسىم خەۋەر بولۇپ كەلگەندە، پېئىللارنىڭ شەخسلىك قوشۇمچىلىرى ۋە «دۇر» ياغلىغۇچى پېئىلنىڭ چۈشۈپ قېلىشى قاتارلىق ئەھۋاللارنىڭ ھەممىسى ئانالوگىيىلىك تەسىرنىڭ نەتىجىسىدىن بولغان.

بىز ئادەتتە گراماتىكىلىق نۇسخىلارغا ئاساسەن سۆز ياسايمىز، جۈملە تۈزىمىز، بۇلارنىڭ ھەممىسى، ئەمەلىيەتتە ئانالوگىيىلىك تەسىر ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ.

لۇغەت تەركىبى ۋە سۆز مەنسىنىڭ تەرەققىياتى

لۇغەت تەركىبى ۋە سۆز مەنسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى، كىشىلەرنىڭ رېئال ھادىسىلەرگە

بولغان تونۇشنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. يېڭى شەيئىلەرنىڭ پەيدا بولۇشى، كونا شەيئىلەرنىڭ يوقىلىشى ۋە تونۇشنىڭ چوڭقۇرلىشىشى مۇقەررەر ھالدا لۇغەت تەركىبى ۋە سۆز مەنىلىرىدە ئۆزلىرىنىڭ ئىزلىرىنى قالدۇرىدۇ. بۇلار كونكرېت ھالدا يېڭى سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە كونا سۆزلەرنىڭ يوقىلىشى، سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا ئالمىشىشى ۋە سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن ئىبارەت تۆۋ جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ.

1) يېڭى سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە كونا سۆزلەرنىڭ يوقىلىشى

يېڭى سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇشى. رېئاللىقتا پەيدا بولغان يېڭى شەيئىلەر بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ۋە پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، يېڭى شەيئىلەر ئۆزلۈكسىز بارلىققا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تىلدا بۇ يېڭى شەيئىلەرنى ئىپادىلەش تۈپەيلى يېڭى سۆزلەر پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن: «ۋودوروود بومبىسى»، «ئېلېكترون»، «سوتسىيالىزم»، «دېموكراتىيە»، «ئۇنىۋېرسال» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ھەممىسى تىلدا يېڭى پەيدا بولغان سۆزلەردۇر.

كونا سۆزلەرنىڭ يوقىلىشىمۇ تىلدا دائىم ئۇچراپ تۇرىدىغان ھادىسە. كونا شەيئىلەرنىڭ يوقىلىشى، كونا سۆزلەرنىڭ يوقىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشتىكى بىر سەۋەب. مەسىلەن، «ئامبال، مىراب، شاگىرت» قاتارلىق سۆزلەر. بۇ سۆزلەر ئۆزلىرى ئىپادىلىگەن كونا شەيئىلەرنىڭ يوقىلىشى بىلەن بىرگە يوقالدى. يېڭى سۆزلەرنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە

كونا سۆزلەرنىڭ يوقىلىشى لۇغەت تەركىبىنىڭ تەرەققىياتىغا
دىكى مۇھىم ئىككى خىل مەزمۇن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

2) سۆزلەرنىڭ ئالمىشىشى

سۆزلەرنىڭ ئالمىشىشىمۇ لۇغەت تەركىبىنىڭ ئۆزگىرىشىدە
دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان ھادىسە. بۇ خىل ھادىسىنىڭ
ئالاھىدىلىكى، مەلۇم بىر خىل رېئال ھادىسە ئۆزگەرسىمۇ،
ئۇنىڭ نامىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن ئىبارەت. سۆزلەرنىڭ
ئالمىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان سەۋەبلەر ھەر تەرەپلىمە
بولىدۇ، لېكىن بۇنى ئالدى بىلەن ئىجتىمائىي ئامىل كەلـ
تۈرۈپ چىقىرىدۇ. مەسىلەن: «ئەمەلدار» نىڭ ئورنىغا
«باشلىق» سۆزىنى، «دىخۇا» نىڭ ئورنىغا «ئۇرۇمچى»
سۆزىنى، «قالماق» نىڭ ئورنىغا «موڭغۇل» سۆزىنى
ئىشلىتىش قاتارلىقلار.

تىل سىستېمىسىنىڭ ئىچكى سەۋەبلىرىمۇ سۆزلەرنىڭ
ئالمىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. تىل ئىنسانلارنىڭ ئەڭ
مۇھىم ئالاقىلىشىش قورالى. كىشىلەر تىلنى ئىشلەتكەندە،
ئىدىيىنى ئىپادىلىگەن ۋە ئۆزئارا ئالاقىلەشكەن ۋاقىتتا،
ئامالنىڭ بارىچە سۆزلەرنى ئىقتىسادچانلىق بىلەن ئېنىق
ۋە توغرا ئىشلىتىشكە تىرىشىپ، ئارىلاشتۇرۇپ قويۇشتىن
ساقلىنىدۇ. تىلدا ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ بەك كۆپ بولۇپ
كېتىشى ئۆزئارا ئالاقىلىشىشكە بەزى ئاۋارىچىلىقلارنى
كەلتۈرىدۇ. مەسىلەن: خەنزۇ تىلىدا ئاھاڭداش سۆزلەر
خېلى كۆپ. خەنزۇ تىلىنىڭ ئۇنۇملۇك ھالدا ئىدىيىنى
ئىپادىلەپ بېرىشى ئۈچۈن، ئاھاڭداشلىق تۈپەيلى كېلىپ
چىقىدىغان مەنىنىڭ بولماسلىق ئەھۋالىدىن ساقلىنىش

ئۇچۇن، خەنزۇ تىلى ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا قوش بوغۇملۇق سۆزلەرنى تاق بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئورنىغا ئىشلەتتى. مەسىلەن: «见看» (كۆرمەك) نى «看» نىڭ ئورنىغا قوللىنىش قاتارلىقلار. تىلنىڭ ئىپادىلىنىشىنىڭ ئىنچىكىلىشىمۇ سۆزلەرنىڭ ئالمىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مەسىلەن خەنزۇ تىلىدىكى «保» خېتى قەدىمكى زاماندا ئۇرغۇن مەنىلەرنى ئىپادىلەيتتى. پەرقلەندۈرۈۋېلىش تەس ئىدى. ھازىر، ئايرىم - ئايرىم ھالدا «保存» (ئاسراش)، «保卫» (مۇھاپىزەت قىلماق)، «保护» (ساقلىماق) ... قىلىپ قوللىنىلىدىغان بولدى. بۇ خىلمۇ خىل ئالمىشىشلار خەنزۇ تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىدە زور ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلىپ، ئەسلىدە تاق بوغۇملۇق سۆزلەر ئۈستۈنلۈكتە تۇرىدىغان تىلنى قوش بوغۇملۇق سۆزلەر ئۈستۈنلۈكتە تۇرىدىغان تىلغا ئايلاندۇرۇپ قويدى.

3) سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى

سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى بولسا سۆزنىڭ شەكلىي ئۆزگەرمەستىن، ئىپادىلىگەن مەنىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كۆرسىتىدۇ. رېئال ھادىسىلەرنىڭ ئۆزگىرىشى، كىشىلەرنىڭ رېئال ھادىسىلەرگە بولغان تونۇشىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە سۆزلەرنىڭ مەنىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا تەسىر قىلىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدىكى «چىراغ» سۆزى ئەسلىدە يەرلىك ئۇسۇلدا ياسالغان ئۆينى يورۇتۇش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان بىر خىل ئەسۋابنى بىلدۈرەتتى. پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۆينى يورۇتۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان

ئەسۋابلار كۆپەيدى، لېكسىن رېئال ھادىسە ئۆزگەرسىۋ (تەرەققىي قىلسىمۇ) بىز يەنىلا بۇ خىل ئەسۋابلارنىڭ ھەممىسىنى «چىراغ» سۆزى بىلەن ئىپادىلەپ كېلىۋاتىمىز. بۇ خىل ئەھۋال سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى (كۆپىيىشى) بولىدۇ. يەنە مەسىلەن، «سىياھ» سۆزى ئەسلىدە «قارا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. ھازىر خەت يېزىشتا ئىشلىتىلىدىغان ھەر خىل سۇيۇقلۇقلارنى بىلدۈرىدىغان بولدى.

مەلۇم بىر مەنىنىڭ ئاساسىدا، سۆز مەنىسىنى كېڭەيتىش يولى ئارقىلىق يېڭى مەنىلەرنى پەيدا قىلىش سۆز مەنىسىنىڭ تەرەققىياتىدىكى مۇھىم بىر مەزمۇن. مەسىلەن: «يولداش» سۆزىنىڭ دەسلەپكى مەنىسى سەپەردە بىللە يول يۈرگۈچى (ھەمسەپەر) دېگەن مەنىدە ئىدى. كېيىن ئەسلى مەنىسىنىڭ ئاساسىدا «سەپداش» قاتارلىق مەنىلىرى بارلىققا كەلدى. تىلدىكى كۆپ مەنىلىك سۆزلەر مۇشۇنداق يول بىلەن پەيدا بولىدۇ.

سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىدە، ئاساسەن، ئەسلى مەنىنىڭ كېڭىيىشى، تارىيىشى ۋە يۆتكىلىشىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل ئەھۋال بولىدۇ.

بىر سۆزنىڭ مەنىسى ئۆزگەرگەندىن كېيىن ئومۇملاشتۇرۇپ ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن رېئال ھادىسىنىڭ دائىرىسى ئەسلىدىكىدىن چوڭ بولسا، بۇ ــ سۆز مەنىسىنىڭ كېڭىيىشى بولىدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىدىكى «ھارپا» سۆزى ئەسلىدە ھېيت ـ بايرامنىڭ ئالدىنقى كۈنىنى بىلدۈرىدىغان سۆز ئىدى. ھازىر بۇ سۆزنىڭ مەنىسى كېڭىيىپ، ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان دائىرىسىمۇ كېڭەيدى (مەسىلەن، ئازاتلىق ھار-

پسی، ئىنقىلاب هارپىسى).

ئەگەر سۆز مەنىسى ئۆزگەرگەندىن كېيىن، ئىپادىلىگەن ۋەتتال هادىسىنىڭ دائىرىسى ئەسلىدىكىگە قارىغاندا كىچىكلەپ كەتكەن بولسا، بۇ سۆز مەنىسىنىڭ تارىيىشى بولىدۇ. مەسىلەن: «ئەش» سۆزى ئەسلىدە «دوست، يار، بۇرادەر، ئاغىنە، ھەمراھ» قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرەتتى. كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە پەقەت بالا ھەمراھىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالدى. «سۆگەت» (قەدىمكى تۈركىي تىلدا ئېيتىلىشى «سۆگۈت») قەدىمكى تۈركىي تىلدا «دەرەخ» مەنىسىنى بىلدۈرەتتى. بۈگۈنكى كۈندە دەرەخنىڭ بىر خىلىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالدى.

ئەگەر ئەسلىدىكى سۆز مەنىسى مەلۇم بىر تۈرلۈك هادىسىلەرنى ئىپادىلەپ بەرگەن بولۇپ، ئۆزگەرگەندىن كېيىن باشقا بىر خىل تۈردىكى هادىسىلەرنى ئىپادىلەپ بەرگەن بولسا، بۇ خىل ئۆزگىرىش سۆز مەنىسىنىڭ يۆتكىلىشى بولىدۇ. مەسىلەن: «ئاپا» سۆزى ئەسلىدە «تاغا» مەنىسىنى، «ئاچا» سۆزى «ئاكا» مەنىسىنى بىلدۈرەتتى. ھازىر بولسا، «ئاپا» سۆزى «ئانا» مەنىسىنى، «ئاچا» سۆزى «ھەدە» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ قالدى.

سۆز مەنىسىنىڭ تەرەققىياتىدىكى كېڭىيىش، تارىيىش ۋە يۆتكىلىش ئاساسەن سۆز مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى هەر خىل ئەھۋاللارنى ئومۇملاشتۇرۇپ بېرەلەيدۇ.

مۇقاۋىنى شادىيە ئىشلىگەن

ISBN7-5371-0430-4/H·5

باھاسى: 1.70 يۈەن (民文)